

GRIPLA

GRIPLA

RITSTJÓRAR

GUDVARÐUR MÁR GUNNLAUGSSON · MARGRÉT
EGGERTSDÓTTIR · SVERRIR TÓMASSON

IX

REYKJAVÍK
STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR
1995

STOFNUN ÁRNA MAGNÚSSONAR Á ÍSLANDI

RIT 43

Prófarkalestur og skrár
HÖFUNDAR OG RITSTJÓRAR

© Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi 1995

Öll réttindi áskilin

Setning
HÖFUNDAR

Umbrot, filmuvinna, prentun og bókbönd
ODDI HF.

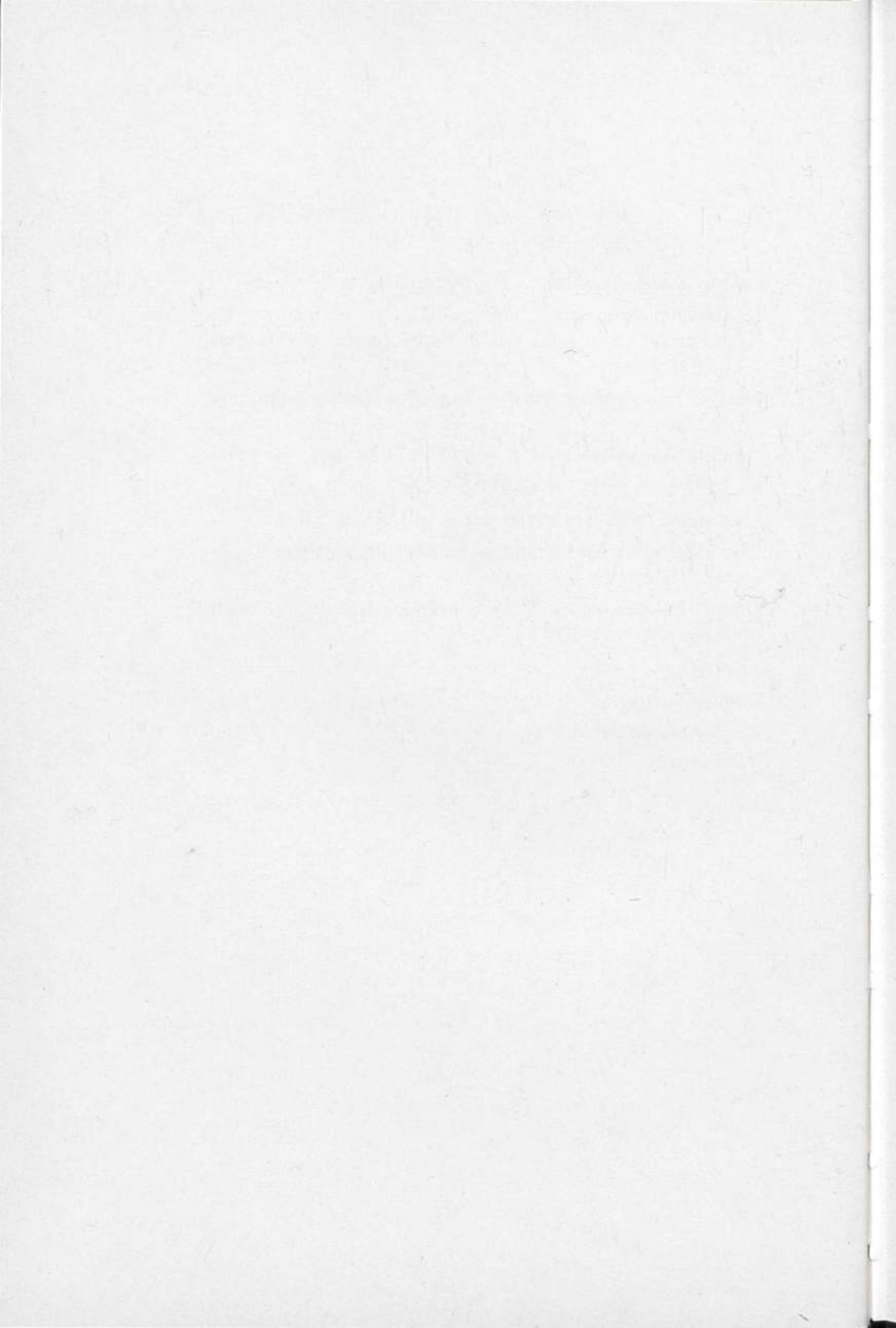
Meginmál bókar er sett með 10 punkta Times lettri á 12 punkta fæti
og bókin er prentuð á 115 gr. Partner Offset pappír

PRINTED IN ICELAND
PRENTSMÍÐJAN ODDI HF.

ISSN 1018-5011
ISBN 9979-819-59-6

EFNI

Guðrún Ása Grímsdóttir: Úr Tyrkjaveldi og bréfabókum	7
Jon Gunnar Jørgensen: „Snorre Sturlesøns Fortale paa sin Chrønicke“. Om kildene til opplysningen om Heims- kringlas forfatter	45
Margrét Eggertsdóttir: Þýskt gyllinistafróf í þremur íslenskum þýðingum	63
Guðrún Nordal: Trúskipti og písl í Hrafnkels sögu	97
Kari Ellen Gade: „1236: Órækja meiddr ok heill gørr“	115
Marianne E. Kalinke: Stefanus saga in Reykjahólabók	133
Gísli Sigurðsson: Kötludraumur. Flökkuminni eða þjóðfélags- umræða?	189
Ólafur Halldórsson: Christian Westergård-Nielsen, prófessor dr. phil. 24. 11. 1910 – 26. 8. 1994	219
<i>Leiðrétting</i>	228
<i>Handrit</i>	229
<i>Upphöf kvæða og vísna</i>	230
<i>Nafnaskrá</i>	231

GUÐRÚN ÁSA GRÍMSDÓTTIR

ÚR TYRKJAVELDI OG BRÉFABÓKUM

Ókennd þjóð úr öðrum löndum
útbúin með vopnin þrenn
grípa féð með grimmum höndum
og ganga yfir landsins menn
varnarlausir vér því stöndum
víst í fári allir senn.¹

I. Sögulegt ágríp

Á 16. ÖLD náði hið víðlenda ríki Tyrkjasoldáns, sem sat í Istanbúl, yfir Litlu-Asíu og Balkanskaga, löndin sunnan Dónár allt að Belgrad, ennfremur um stóran hluta Ungverjalands, Transilvaníu, Moldavíu og Valakíu og fleiri héruð við Svartahaf og á Krímskaga; ennfremur réði soldán fyrir löndum fyrir botni Miðjarðarhafs og við Rauðahaf og Persaflóa og héruð á norðurströnd Afríku allt að Marokkó voru á valdi hans. Ríki Tyrkjasoldáns var algert einveldi, grundvallað á vinnuafli ánauðugra og víðfeðmu skattgreiðslukerfi sem stóð undir herkostnaði sem leiddi af stöðugum landvinningum í heilögu stríði þar sem hið sigraða fólk var unnvörpum tekið til fanga og gert að ánauðugu vinnuafli væri það annarrar trúar en múhamedstrúar. Riddaraliði og sjóher var haldið uppi með því að hermönnum var úthlutað ákveðnum héruðum að léni í nýunnu landi sem bændur ræktuðu áfram, en ákveðinn hluti jarðarágóðans fór til upphalds hermönnum úr hverju héraði. Ánauðugum var haldið í hermannastétt, þeir sátu undir árum á galeiðum og sterkasta herlið soldáns voru janitsjarar, sem voru af kristnum uppruna, en hafði verið smalað saman ungum drengjum í Evrópu, Balkanlöndum, Grikklandi og Ungverjalandi af útsendurum úr soldáns höll, teknir frá foreldrum sínum og aldir upp og þjálfaðir til þess að verða fótgönguliðar í her hans.

¹ Úr kvæðinu: Árgalinn ortur af síra Ólafi Einarssyni 1627, prentað í: *Ein lítil Psalma og Visna Book*. [Útg. Hálfan Einarsson], Hólum 1757, II F⁷-G².

Verkafólk í Tyrkjaveldi var flest hertekið fólk í ánauð og vann einkum í borgum, til að mynda við vefnað í Bursa í Litlu-Asfu sem var mikilvægasta verslunarborg Tyrkjaveldis og hlið viðskipta milli austurs og vesturs. Lög múhamedstrúarmanna um þrælahald voru upphaflega sótt í Gamla Testamentið og fornlög Grikkja og Rómverja, en urðu að mörgu leyti sveigjanlegri en fyrirmyndirnar sem fram kemur í því að í hinum vestræna kristna heimi varð ekki undan þrældómi komist nema með flóttu, uppreisn eða sjálfstortfingu eins og skýr dæmi eru um af sykkurekrum Dana í Vestur-Indíum á 17. og 18. öld. Herteknu fólki í Tyrkjaveldi gafst hinsvegar kostur á að kaupa sig úr ánauð fyrir ákveðið vinnuframlag eða fé enda litið svo á samkvæmt lögum múhamedstrúarmanna að frelsi sé grundvallarþáttur mannlífs en ánauð hræranlegt ástand; hinir ánauðugu þar lifðu því ávallt í von um frelsi og fengu það stundum af réttlátum húsbændum óumbeðið.² Þar sem ein undirstaða Tyrkjaveldis var ánauðugt vinnuafli var þar tryggur markaður á lifandi fólki; ein heimild greinir að á seytjándu öld hafi 20.000 herteknir komið árlega til Istanbúl einnar.³

Veldi Tyrkja hnignaði eftir 1590, skipulagðar herbækistöðvar þeirra í borgum og þorpum féllu í niðurníðslu, aðalvopn þeirra voru þá enn bogi og örvar og bjúgsverð sem ekki stóðust gegn púðri óvina; efnahagskreppa steðjaði að ríki soldáns, óvinaherir sóttu að og í andlegri menningu var ekki leitað endurnýjunar eða útsjónar útfyrir landamæri soldáns, en hámenning Tyrkjaríkis var hallarmenning bundin við Istanbúl þar sem voru hópar skapandi lærdóms- og listamanna sem voru ánauðugir, en dreifðust að boði síns herra eftir hæfilega hallarvist um hið víðlenda ríki. Hersveitir janitsjara, sem upphaflega voru sendar til eftirlits í borgum í úthéruðum, tóku með tímanum völdin hver á sínum stað og gerðust yfirstétt í borgunum og rökuðu að sér auði með skattlagningu og fríðindum, en janitsjarar voru sjálfir skattfrjálsir. Miðstjórnarvaldið í höll soldáns í Istanbúl missti því tókin á úthéruðum og gilti það ekki síst um héruðin í Norður-Afríku.

Par, á útjaðri ríkisins í vestri, er Alsír þar sem grísku bræðurnir

² Halil Inalcik. *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. London 1973, 87–88, 121–125, 160; Christopher Lloyd. *English Corsairs on the Barbary Coast*. London 1981, 112; Murray Gordon. *Slavery in the Arab World*. New York 1989, 38–39, 41. Sbr. *The Quran*. Ensk þýð. Muhammad Zafrulla Khan. London 1981, 2: 178; 90: 14.

³ Halil Inalcik. *The Ottoman Empire*, 78.

Barbarossa, 'Aruj og Kheyr-ed-din frá Lesbos, settust að 1516 og komu undir vernd Tyrkjasoldáns 1518 og hélst svo fram um 1830 að Frakkar tóku þar ráðin. Kheyr-ed-din lét gera Alsírborg trausta höfn með hafnargarði og lagði með því grundvöll að alþjóðlegri hafnarborg sem síðan blómgaðist af löglegri verslun jafnt og ránsferðum víkinga. Eftir 1600 laut Alsír undir landstjórn janitsjara og var að miklu leyti óháð miðstjórnarvaldinu í Istanbúl. Meginuppistaða flota Tyrkjaveldis voru sjóræningjaskip frá norðurströndum Afríku allt frá því á tíð Barbarossa-bræðra, og í hvert sinn sem soldán lagði til orrustu í hafi sameinuðust þau flota hans; í sjóorrustunni miklu við Lepanto 1571 voru einu skipin úr tyrkneska flotanum sem komust undan sigurvegaranum, hinum kristna flota, fjörutfu skip landstjórans í Alsír.⁴ Fram undir 1600 voru skipin í flota Tyrkja galeiður sem róið var af þrælum aðallega um innhöf þar sem seglum var lítið beitt.

Sjórán voru stunduð frá alda öðli á Miðjarðarhafssvæðinu og koma fyrir í skáldskap þess, í kviðum Hómers, sögum Boccaccios og *Don Quixote* eftir Cervantes; andi sjóvíkinga lifir sannarlega enn á þessu svæði sem lesa má af æskuminningum Mohamed Choukri sem hann skrifaði árið 1972 undir heitinu *Le pain nu*.⁵ Á sextánda öld voru sjórán atvinnuvegur fjölda manna á þessu svæði sem voru af ólíku þjóðerni, stéttum og trúarbrögðum; þessi atvinnuvegur laut eigin lögmálum, skilmálum, síðum og venjum en þeir sem hann stunduðu voru á útjaðri mannlegs samfélags. Af borgum á kristnum svæðum þar sem sjórán voru atvinnuvegur má nefna Leghorn, Písa, Napolí, Messína, Palermo, Möltu, Palma de Mallorca; og á svæði múslima voru Valona, Trípolí, og Sale, en æðst og auðugust borga þar sem sjóræningjar áttu heimahöfn var Alsír í Norður-Afríku.⁶

Í upphafi sextánda aldar var Alsír borg Berba og Andalúsúmanna, en varð á tímabilinu 1560–1620 höfuðborg sjóræningja og íbúarnir af blendnu þjóðerni; þar voru kristnir, múslimar, Gyðingar og um og eftir 1600 fluttust þangað menn að norðan, Englendingar og Hollendingar, og fluttu með sér púður og byssur og nýja tækni í skipasmíðum og sigl-

⁴ Carl Brockelmann. *History of the Islamic Peoples*. London 1959, 328.

⁵ Halldór B. Runólfsson íslenskaði bókina og nefndi *Á brauði einu saman*, Rvk. 1983.

⁶ Fernand Braudel. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. London, New York 1973 II, 869–878.

ingum sem skipti sköpum fyrir velgengni Alsírborgar. Frá upphafi sey-tjándu aldar tileinkuðu sæfarar hennar sér nýja tækni þar sem megin-áhersla var lögð á sterkbyggð seglskip reiðubúin til úthafssiglinga; þessvegna gátu Alsírbúar nú siglt út og inn um Gíbraltarsund. Sagt er að Símon dansari (Simon Simonsen), sjóræningi frá Dordrecht sem sigldi gegnum Gíbraltarsund 1601 á sterkbyggðu skipi sínu, byggðu í Lübeck, hafi kennt Alsírbúum listina að sigla gegnum þetta sund og byggja skip sem fær voru til úthafssiglinga.⁷ Eftir 1600 tóku seglskip við af galeiðum frá Alsír og sjóvíkingum opnaðist leið útá Atlantshafið til fanga og gjörvallt borgarlífið hvíldi á herfangi sem sjóránin skiluðu. Borgin sjálf var vel skipulögð og umfram allt hreinleg, enda baðaði fólk sig reglulega. Hertekið fólk var selt á markaðstorgum og gert að mansfólki sem vann dagleg störf; hreinsaði strætin, spann, bar vatn í hús og þjónaði hinum frjálsu til borðs og sængur og baðs. Mansfólkið hafðist flest við í „bago“ eða húspörpum, sem gætt var af hermönnum, og hafði aðgang að kapellu og spítala, sérhver ánaudarmaður í húspörpunum var með járnhring um hægri ökla og fæddist við brauðhleif, krús af vínsýru og kúskús. Hið ánauduga fólk var af mörgum þjóðernum; flæmska sæfaranum Emanuel d'Aranda, sem var fangi í Alsír í þrjú ár, þótti vistin þar jafngilda háskólanámi í því að læra að lifa í veröldinni.⁸ Portúgalskur fangi hafði þá sögu að segja að 1621–1627 hafi verið tuttugu þúsund herteknir í Alsír, helmingur þeirra að uppruna kristnir menn; portúgalskir, flæmskir, skoskir, ungverskir, danskir, írskir, slavneskir, franskir, spænskir og ítalskir, hinn helmingurinn var af öðru þjóðerni og öðrum trúflokki, frá Sýrlandi, Egyptalandi, Eþíópíu og jafnvel einhverjir frá Japan og Kína, komnir frá Spáni úr nýja heiminum, og svipaða sögu um mannmergðina hafði Guttormur Hallsson frá Búlandsnesi að segja þegar hann skrifaði heim til Íslands í leyndum stað í Alsírborg í nóvember árið 1631.⁹ Um 1630 voru um 100.000 íbúar í Alsír og af þeim töldust 15.000 til hertekinna í ánaud.¹⁰

⁷ Fernand Braudel. *The Mediterranean* I, 19–20; II, 884–886; Lloyd. *English Corsairs on the Barbary Coast*. London 1981, 54.

⁸ Lloyd. *English Corsairs*, 115–116.

⁹ F. Braudel. *The Mediterranean* II, 885; *Tyrkjaránið á Íslandi 1627* (Sögurit IV). Útg. Jón Þorkelsson. Rvk. 1906–1909, 389.

¹⁰ Lloyd. *English Corsairs*, 30.

II. Sunnan úr Alsír til Íslands

Vani sjóvíkinga frá Alsír var að sigla í flotum og vorið 1627 komu að Íslandi fjögur skip þaðan að sunnan. Skipkoman er kölluð Tyrkjaránið í íslenskum heimildum. Eitt skipanna lagði að landi við Grindavík nærri Jónsmessu, önnur tvö sigldu til Austfjarða og þrjú skip komu til Vestmannaeyja um miðjan júlí. Sjóræningjarnir að sunnan gerðu strandhögg á þessum stöðum á Íslandi með líkum hætti og tíðkuð höfðu verið lengi í ránsferðum við Miðjarðarhaf. Þeir skemmdu og hertóku fólk og fé, nær 400 manns tóku þeir í skip sín, þar af 242 úr Vestmannaeyjum,¹¹ og sigldu burt með herfang sitt og seldu fólkíð í ánaud, flest í Alsír en einnig í Sale í Marokkó.¹² Flestir hinna herteknu voru Íslendingar, en einnig Danir sem teknir voru á kaupskipum og verslunarstöðum landsins.

Fáeinir hinna herteknu komu aftur til Íslands 1628 eða síðar, meðal þeirra var síra Ólafur Egilsson sem sendur var burt úr Barbarínu til þess að ná í fé af kóngi sínum, Kristjáni fjórða, til þess að borga út konu sína og börn, og hinir herteknu Íslendingar sem eftir sátu væntu þess að kóngurinn léti frelsa þá fyrir árnað síra Ólafs.¹³ Í kristnum ríkjum var þegar um 1200 starfað að endurlausn kristinna manna sem herteknir voru í ríkjum Tyrkjasoldáns og settar voru á fót stofnanir sem lögðu fram ráð og fé þeim til lausnar; á Ítalíu stofnsetti Gregoríus XIII páfi Opera Pia della Redenzione de' Schiavi árið 1581, aðrar slíkar stofnanir eða reglur voru t.d. á Spáni, í Frakklandi og í Hamborg.¹⁴ Ríkir menn keyptu sjálfir frelsi sitt,¹⁵ en safna varð fé til lausnar öðr-

¹¹ Tyrkjaránið á Íslandi 1627, 366.

¹² Skipið sem rændi í Grindavík mun hafa selt afla sinn í Sale, reyndar nefna sumar íslenskar heimildir í hennar stað Chyle eða Kyle sem er óþekkt borgarnafn á þessum slóðum, en Sale var kunn sjóræningjaborg, sjá Tyrkjaránið á Íslandi 1627, 374–375, sbr. 2, 223, 230, 231, 269; Braudel. *The Mediterranean* II, 860, 870, 971.

¹³ *Reisubók séra Ólafs Egilssonar*. Sverrir Kristjánsson sá um útgáfuna. Rvk. 1969, 72; Tyrkjaránið á Íslandi 1627, 158, 374.

¹⁴ F. Braudel. *The Mediterranean* II, 887–888; Lloyd. *English Corsairs*, 120–124.

¹⁵ Einar Loftsson keypti sér frelsi fyrir eigið erfiði hjá Tyrkjum með því að brenna brennivín og gera þrjónahúfur, Tyrkjaránið á Íslandi 1627, 286, en af Íslendingum sem keyptu sér frelsi fyrir eigið fé eða ættingja sinna á Íslandi er einungis vitað um Benedikt Pálsson bartskera í Hamborg, sonarson Guðbrands biskups Þorlákssonar, en hann var meðal þeirra sem herteknir voru þegar tekin voru þrjú Hamborgarskip 1633. Honum var sent fé af Íslandi til útlausnar og kom aftur 1636, sjá *Biskupa sögur* II. Kh. 1878, 701;

um, enn aðrir komust undan á flóttu, en margar þrautir varð að leysa áður en fangi eða hertekinn maður í Tyrkjaveldi varð frjáls.¹⁶ Árið 1636 voru um 37 Íslendingar keyptir úr ánauð fyrir fé sem hafði safnast að boði Kristjáns konungs fjórða með tillögum almúga á Íslandi í fiskvirði og vettlingavirði. Lausnargjaldið jafngildi um 4.000 kyrverðum og komust 27 Íslendingar heilu og höldnu til Íslands 1637.¹⁷ Þá voru margir hinna eldri af þeim herteknu dánir, en yngra fólkið sem eftir varð hefir líklega flest látið turnast og tekið upp nýja lífshætti í Tyrkjaveldi og horfið með því nafnlaust úr íslenskum ættartölum.¹⁸ Í minnisgrein í handritinu Sth. papp. 25 8vo, bl. 124v, sem skrifuð er af eyfirskum manni, Halldóri Guðmundssyni, um miðja 17. öld, er eftirfarandi yfirlit yfir hve mörgum var rænt, hve margir drepnir, hve margir létu turnast og hve margir komu aftur, en greinin hefir eflaust orðið til upphaflega þegar safnað var fé hérlendis til endurlausnar hinum herteknu.¹⁹

Tyrkjaránið á Íslandi 1627, 288; *Sýslumannaæfir* eptir Boga Benediktsson með skýring- og viðaukum eptir Jón Pétursson. I Rvk. 1881-1884, 536-537.

¹⁶ Á 17. öld voru gefnar út á prenti lýsingar hertekinna manna sem losnuðu úr fangelsi eða ánauð í Tyrkjaveldi; nefna má Johann Wild frá Nürnberg sem skrifaði *Neue Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen... Anno 1604 angefangen und 1611 ihr end genommen...*, Nürnberg 1613, önnur útg. kom 1623. (Eftir frumútg. er útg. Karl Teply, Stuttgart 1964 í ritröðinni Bibliothek Klassischer Reiseberichte.) Eftir J. B. Gramaye sem haldinn var fangi í Alsír í sex mánuði er ritið *Africae illustratae libri decem in quibus Barbaria gentesque ejus ut olim et nunc describuntur etc.* Tournoi 1622. Klerkurinn Pierre Dan fór í leiðangur til Alsír 1634 til þess að leysa hertekið fólk úr ánauð og skrifaði *Histoire de Barbarie et de ses Corsaires (1637)*. Önnur útg. París 1649. Einnig má hér nefna rit eftir William Okeley, enskan sæfara sem var þrjú ár fangi í Alsír en flúði og skráði *Ebenezer, or a small Monument of great Mercy appearing in the deliverance of William Okeley, William Adams, John Anthony, John Jeps and John the Carpenter*. Útg. 1671. Hinn flæmski Emanuel d'Aranda sem fór frá Alsír 1642 skrifaði síðar *Relation de la Captivité et Liberté du Sieur d'Aranda*. Fyrst útg. 1656. Úr síðastnefnda ritinu er prentaður kafli í *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 349-355. Síra Ólafur Egilsson eða þeir sem studdu við bakið á honum hafa eflaust þekkt einhver rit af þessu tagi og það orðið hvatning til þess að hann samdi sína Reisubók.

¹⁷ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 410-411, 412-415, 416-418, 423-428, 431-451; sbr. einnig Sverrir Kristjánsson. Formáli. *Reisubók séra Ólafs Egilssonar*. Rvk. 1969, 45 og tilvísanir þar.

¹⁸ Um þá Íslendinga sem létu turnast, sjá *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, bls. 5, 285, 291, 293-294, 299, 318, 353-355, 376, 387.

¹⁹ Grein þessi hefir ekki verið prentuð áður. Um handritið, sjá Jón Helgason og Anne Holtmark. *Háttalykill enn forni* (Bibliotheca Arnarnagæana Vol. I), Kh. 1941, 7-

Til Mjinniz

War suo margt foolk fängad og hertekid ä Jslande ä þuj Aare: 1627 af tjrkiu huorier komu vr Barbarieno. I Vestmanneyar: Djupa vog og Grijnda Vijk

Ad tólu: iiij hundrad hálf²⁰: kallfölk: kuennmenn: og vngmenne: Hier ad auk: 15 sem i Grijndavijk tekner vóru: Ejrinn Altafjirde Berufjirde og Reijdarfyrdi: fyrer austann hafa nu suo göder og skilvijser menn fra sagt af þeim sem aptur komu vr Barbarienu Ad J [Acier] af fyrskrifudu folki hafe turnast: 26: þeir sem fullordner voru kallmenn og konur: Par ad aukj Bórn og vngmenne: 64: sem voru fyrer Jnnann 12 ár: til. ij ára: og ad aukj þau iij sem ä framm reýsunne fæddust: og ij sem þar J sialfu landino til komu: enn J Jslande gjetinn

Enn J Vestmanneyum lijflätner: 21 med j Barne

Hafdi af austann fölkino turnast: 18 Vngmenne fyrer Jnnann: 12 är enn fullordner vj: med eirne konu: Suo og ondudust ij konur ä reijsunne: huórium vt var kastad: vard ónnur eckj vidskila vid sitt foostur: enn ónnur Bräddaud.²¹

Frásagnir urðu fljótt til um Tyrkjaránið, en mestöllu skrifuðu efni um atburðina safnaði Jón Porkelsson saman og gaf út í ritinu *Tyrkjaránið á Íslandi 1627* (Sögurit IV), Rvk. 1906–1909. Kláus Eyjólfsson lögréttumaður á Hólum í Rangárþingi skrifaði samsumars um ránið í Vestmannaeyjum.²² Skólapiltar að austan sem voru í Skálholti 1628 tóku þá saman frásögn um atburðina fyrir austan.²³ Síra Ólafur Egilsson á Ofanleiti í Vestmannaeyjum, sem hertekinn var skrifaði Reisu-

12. Um skrifarann, sjá Stefán Karlsson. Halldór Guðmundsson, norðlenzkur maður. *Opuscula* Vol. IV (Bibliotheca Arnarnagnaana Vol. XXX). Kh. 1970, 83–107.

²⁰ hundrad hálf: í handriti er hundradstákn skrifað ofan línu og lóðrétt strik í.

²¹ Í Tyrkjaránssögu Björns á Skarðsá, sem síðar verður vikið að, er áþekkt yfirlit, ugglaut byggt á sömu heimild, en í því er ekki getið þeirra tveggja barna sem fædd voru í Barbaríinu en getin á Íslandi, þar er talið að 99 hafi turnast og ekki tilferð tala þeirra sem drepnir voru í Vestmannaeyjum, en heildartala þeirra sem drepnir voru á Íslandi sögð 40, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 299.

²² *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 18–90.

²³ Sama rit, 6–17.

bók og segir frá ráninu í Vestmannaeyjum, siglingunni til Alsírborgar, veru sinni þar og afturför til Íslands.²⁴ Björn Jónsson á Skarðsá skrifaði Tyrkjaránssögu árið 1643²⁵, að vísu að áeggjan Þorláks biskups Skúla-sonar.²⁶ Á undan Tyrkjaránssögunni sjálfri gerir Björn grein fyrir heimildum sínum; hann fór eftir fyrrnefndum ritum og að auki týndum ritum eftir tvo hertekna menn, þá Halldór Jónsson úr Grindavík og Einar Loptsson úr Vestmannaeyjum, og eftir glötuðu sendibréfi Jóns Jónssonar frá Járngerðarstöðum í Grindavík.²⁷ Enn er að nefna stuttan annál sem skrifaður er eftir 1637, en líklega ekki löngu seinna.²⁸ Talsvert er til af bréfum, skjölum og kveðskap og bönnum varðandi Tyrkjaránið auk styttri frásagna, örnefna og þjóðsagna sem minna á það og er flest prentað í fyrrnefndu safnríti.²⁹ Í formála þess segir Jón Porkels-

²⁴ Sama rit, 91–203; Páll Eggert Ólason. *Menn og menntir siðskiptaáldarinnar á Íslandi* IV. Rvk. 1926, 294–303; *Reisubók séra Ólafs Egilssonar*. Sverrir Kristjánsson sá um útgáfuna. Rvk. 1969.

²⁵ Alrangt er það sem segir í *Íslenskri bókmenntasögu* II, Rvk. 1993, 499, að rit Björns á Skarðsá sé elsta rit „um Tyrkjaránið í Vestmannaeyjum“, það á hinsvegar við um áðurnefnt rit Kláusar á Hólum.

²⁶ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 218. Þorlákur hafði verið staddur hjá Holger Rosenkrantz höfuðsmanni á Bessastöðum þegar sjóræningjaskip steytti á skeri þar undan landi 1627 og ári síðar hitti hann í Kaupmannahöfn hjá doktor Hans Resen sfra Ólaf Egilsson nýsloppinn undan ánaud í Alsír, sjá *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, VI, 130. Vera má að þessi atvik hafi átt sinn þátt í að biskup hvatti Björn til að skrá söguna.

²⁷ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 204–299. – Í registri við bréfabók Gísla biskups Oddssonar, AM 246 4to, stendur að á bl. 285 sé bréf Jóns Ásbjarnarsonar úr Tyrkiríinu til föður síns og á bl. 293 sé bréf þeirra bræðra úr Tyrkiríinu, Jóns og Helga Jónssona, en hvorugt bréfið er nú í bókinni en eyða milli bl. 284–301. Úr bréfi Jóns Jónssonar 1633 og bréfi Jóns Ásbjörnssonar er efni í sjötta parti Tyrkjaránssögu eftir Björn á Skarðsá, ef til vill hefir hann fengið bréfin úr bókinni léð til nota við Tyrkjaránssöguna, en á undan sögunni segir hann að efni hafi til sín borist skriflega „eða skynsamlega flutzt“, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 218. Fleiri bréf varðandi Tyrkjaránið eru nefnd í registrum en eru ekki lengur í bréfabókum Gísla (sjá hér á eftir) en erfitt að giska á hvar hafi lent – nema þau hafi brunnið með gögnum sem Árni Magnússon hafði safnað um Tyrkjaránið, sjá Kr. Kálund. *Katalog over Den Arnemagnæanske Håndskriftsamling* II. Kh. 1894, XV.

²⁸ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 1–5.

²⁹ Í *Blöndu* II, Rvk. 1921–1923, 350–352 birti Hannes Þorsteinsson að auki bréf Benedikts Halldórssonar til Jóns Arasonar, skrifað á Möðruvöllum 24. ágúst 1627, í því eru tíðindi af Tyrkjaráninu í Vestmannaeyjum og fyrir austan. Sagnalitur um Tyrkjaránið eru í ritinu *Íslenskar þjóðsögur og sagnir* IX, safnað hefir og skráð Sigfús Sigfússon. Útg. Grímur M. Helgason og Helgi Grímsson. Rvk. 1988, 149–152. Um aðrar þjóðsögur um Tyrkjaránið, sjá tilvísanir í inngangi Jóns Porkelssonar í ofanefndu safnríti, bls. XXVI, einnig Porkell Jóhannesson. *Örnefni í Vestmannaeyjum*. 1938, 37.

son að ekkert sé „undanfelt sem til fróðleiks þótti horfa og fyrir manni hefir orðið af því sem nokkur frásögn eða tíðindi eru í.“³⁰ Jón kembdi handritasöfn, en hefir sneitt hjá bréfum í bréfabókum Gísla biskups Oddssonar sem varða hjúskaparmál þeirra í Vestmannaeyjum sem misstu maka sinn í herleiðingu suður til Alsír en fram kemur að svo hafi verið um 24 konur og 16 karlmenn.³¹

Hér fer á eftir skrá yfir bréf sem fyrir mér urðu í bréfabókum Gísla biskups Oddssonar sem snerta að einhverju eftirmál í Vestmannaeyjum eftir Tyrkjaránið. Fyrirsagnir eru að mestu eftir registrum bréfabókanna, en tímasetningum bætt við eftir því sem segir í bréfunum. Stafsetning er samræmd og blaðatölur miðaðar við eldri merkingar í handritunum hér í skránni sem og í tilvísanagreinum:

AM 244 4to

Jaspar Kristjánssons bréf um sín efni 13. júní 1635, bl. 14v–15r. Prentað í *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 421–423.

Vitnisburður Halls Þorsteinssonar og Þorsteins Ormssonar um Önnu Jasparsdóttur í Tyrkirínu 18. júní 1636, bl. 162r. (Prentað hér aftar.)

Meðkenning Erlends Ásmundssonar um gifting Jóns Oddssonar í Vestmannaeyjum 20. júní 1636, bl. 162v–163r. (Prentað hér aftar.)

Opið bréf til Vestmannaeyja 16. okt 1636, bl. 217v–218v.

AM 245 4to

Prestastefna á Þjóðólshaga 17. júní 1631, bl. 69r–70r. Fjórða grein, bl. 69v nefnir vandræðin í Vestmannaeyjum.

Um stórmæli á Vestmannaeyjum. 3. júlí 1632, bl. 101r.

Til prestanna á Vestmannaeyjum 23. október 1632, bl. 142v–143r.

Anno 1631. Memoriale. 9. grein, bl. 186v fjallar um þá sem misstu maka í hendur Tyrkjum. (Prentuð hér aftar.)

AM 246 4to

Kláus Eyjólfssyni. Um sakafólk á Vestmannaeyjum, bl. 3r.

Árna lögmanni tilskrifað um toll í Tyrkiríu 22. febrúar 1633, bl. 3v–4v. Prentað í *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 412–415.

³⁰ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, II.

³¹ Sama rit, 337.

- Síra Einari Gvöndssyni um hálfkirkju kúgildi. Tyrkjatoll, bl. 5v–6r.
- Síra Gísla [Bjarnasyni] á Stað. Um hlut að gefa þeim herteknu. Skv. registri bl. 9, en vantar í bókina.
- Til síra Ólafs Egilssonar og Kláusar Eyjólfssonar. Um sakafólk á Vestmannaeyjum anno 1633, bl. 34r–v.
- Kláusi Eyjólfssyni. Um giftingar á Vestmannaeyjum, 9. nóvember 1634, bl. 87r–v.
- Til Erlends Ásmundssonar. Um aflausnarlausu sakamenn 22. apríl 1634, bl. 153r–v.
- Síra Snæbirni Stefánssyni um nauðsynjar í Vestmannaeyjum 25. apríl 1634, bl. 154r.
- Bréf til Vestmannaeyja 25. apríl 1634, bl. 155v–157r.
- Vestmannaeyja dómur. Um málaferli á Vestmannaeyjum. Skv. registri á bl. 209 en vantar í bókina.
- Herra Þorláki tilskrifað. Um fólkið á Vestmannaeyjum 10. nóvember 1634, bl. 232v–233v.
- Síra Snæbirni [Stefánssyni]. Um Dals kirkju. Um giftingar í Vestmannaeyjum, vantar framanaft, bl. 256r.
- Bréf skrifað í Vestmannaeyjar 19. janúar 1635, bl. 282r–284r.
- Bréf Jóns Ásbjarnarsonar úr Tyrkiríinu til síns föðurs. Skv. registri bl. 285 en vantar í bókina. Sbr. *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, XLV, 236, 293.
- Bréf þeirra bræðra úr Tyrkiríinu, Jóns og Helga Jónssona. Skv. registri bl. 293 en vantar í bókina. Sbr. *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 208, 220, 289–293.

AM 247 4to

- Kláusi Eyjólfssyni tilskrifað um Vestmannaeyjafólk 3. maí 1635, bl. 66r–v.
- Bréf til prestanna á Vestmannaeyjum, bl. 70v–71r.
- Dómur í Vestmannaeyjum um hreppskil, bl. 72r. (Prentað hér aftar.)
- Vitnisburður um einn hertekinn andaðan, bl. 76r. Prentað í *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 418–419.
- Bréf um þá sem fara úr sókninni um lýsingartímann 6. apríl 1635, bl. 76r–v.
- Vitnisburður síra Ólafs Egilssonar gefinn fátækri konu [Sigríði Sigurðardóttur] 9. apríl 1635, bl. 76v–77r.
- Annar [vitnisburður] síra Gísla Þorvarðssonar [gefinn Sigríði Sigurðardóttur] 9. apríl 1635, bl. 77r.

Opið bréf til Vestmannaeyja 31. maí 1635, bl. 101r–103v.
 Opið bréf til Vestmannaeyja 12. júlí 1635, bl. 138v–140r.
 Bréf Guðríðar Símonardóttur úr Tyrkiríinu bl. 143r–v, vantar aftaná.
 Prentað í *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 419–421.
 Bréf Þorsteins Sveinssonar úr Barbaría. Skv. registri bl. 145a en vantar í bókina.

Nú verður stiklað á fáeinum atriðum sem fram koma í ofanskráðum bréfum, en birtir í heild vitnisburðir sem skera sig úr að heimildargildi, því að í þeim kemur fram hver urðu afdrif nafngreindrar konu úr Vestmannaeyjum, Önnu Jasparsdóttur, en ekki er betur vitað um örlög annarra kvenna sem herteknar voru og komu aldrei aftur.³²

III. Bréf og persónur

Erlendur Ásmundsson var auðmaður, bóndi á Stórólshvoli, hafði um tíma sýsluvöld í Rangárfingi í umboði Gísla Hákonarsonar og í Árnessþingi í umboði tengdasonar síns, Vigfúsar Gíslasonar.³³ Erlendur þingaði í umboði Gísla lögmanns Hákonarsonar þegar gekk dómur um „það fólk, sem lifir í hneykslanlegum lifnaði og sérdeilis um þá sem hafa orðið að skilja við sínar ektapersónur sem herteknar voru Anno 1627 ... og lízt mönnum það horfa til vandræða, helzt um það, sem ungt og hraust er, en fær ekki að giptast fyrr en það vij ára frest er úti,

³² Sigfús M. Johnsen getur um efni bréfa og vitnisburða um þessi mál í fyrirlestri sem hann flutti í Vestmannaeyjum í júlí 1927 og prentaður var í Reykjavík sama ár undir heitinu *Kláus Eyjólfsson lögsagnari og Tyrkjaránið í Vestmannaeyjum 300 ára minning*, og fer um þessar heimildir líkum orðum í bók sinni *Saga Vestmannaeyja I*, Rvk. 1946, og birtir þar hrafl úr þeim, 266–268; sbr. Jón Helgason. *Tyrkjaránið*, Rvk. 1983, t.d. 122, 167, 183–184, 215, 225. Báðir þessir höfundar fóru eftir uppskrift Páls Eggerts Ólasonar á bréfabókum Gísla biskups í Lbs. 1645–1646 4to. Sigfús las „höfðingja“ í stað „heiðingja“ (sjá hér aftar s. 24 og 26) og tengdi Önnu Jasparsdóttur við sögn um drottninguna í Algeirsborg. Sú sögn er mér ókunn. Undir heitinu „Drotningin í Algeirsborg“ orti Sigfús Blöndal kvæði og lætur drottninguna tala, nefnir hana Ástu Eiríksdóttur, konu Hússein Khodja Dey, sjá Sigfús Blöndal. *Drotningin í Algeirsborg og önnur kvæði*, Rvk. 1917, 7–40.

³³ *Sýslumannaæfir* eptir Boga Benediktsson. Með skýringum og viðaukum eptir Hannes Þorsteinsson. IV Rvk. 1909–1915, 298–299, 526; Einar Bjarnason. *Lögréttumannatal*. Rvk. 1952–1955, 132–133.

sem tilsett er í kongsins Articulis, eða aldrei, þeir, sem allareidu eru brotlegir orðnir“ segir í minnisbók Odds biskups Einarssonar 1630.³⁴

Hér er vísað til þess sem segir í hjónabandsreglum sem konungurinn, Friðrik II, bauð 1587 að haldast skyldu á Íslandi. Í kafla, sem tilgreinir orsakir þess að ektafólk megi skiljast að, eru ákvæði þess efnis að ef maður fer í stríð eða kaupferðir og verður af þeim sökum lengi í burtu skal húsfreyja bíða hans í að minnsta kosti sjö ár, og ef trygg vitneskja er um að hann hafi verið tekinn til fanga eða för hans hindruð á annan hátt gegn vilja hans, skal húsfreyja bíða hans og ekki gifta sig, en ef vitnisburðir liggja fyrir um að maðurinn sé dauður, annaðhvort í stríði eða hafi andast með öðrum hætti, skuli vitnisburðir þess efnis koma fyrir löglega dómara sem ákveði hvort vitnisburðirnir séu gildir, og jafnframt skal sú persóna sem vill gifta sig á nýjaleik færa fram vitnisburði um að hún hafi hegðað sér vel; að þessu loknu leyfist annar ektaskapur. En sá sem hefir sængað með öðrum skal straffast tilhlýðilega að undangenginni réttarrannsókn í málum sínum.³⁵

Dómurinn sem gekk þegar Erlendur Ásmundsson þingaði og getið er hér að ofan eftir minnisbók Odds biskups Einarssonar er ef til vill sá dómur um hreppskil sem varðveittur er í bréfabók Gísla biskups Oddssonar og er á þessa leið:³⁶

5. júní 1630. Á Vestmannaeyjum að Hvítungum.

Dómur um aðskilnað þeirra sem halda ógiftir saman heimili og fallið hafa í opinberan hórdóm saman.

Anno 1630 þann 5 dag Junij A Uestmanna eyum ad Huijtingum a þingstad riettum uoru þesser menn ærliger til döms nefnder af Ellende Asmundssini er þa þinggadi efter fouitans Sacharias Gottfredsonar bön og brekan; Oláfur Helgason; Claus Eiolfsson; s: I: Einar; B: Hækonarson; Jaspas Christiansson; Jön Stullason; og Jön Sijgurdsson;

³⁴ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 335. – Erlendur dæmði einnig í umboði Gísla lögmans Hákonarsonar Lambeyjardóm 1627 um arfa og umboðstökur eftir þá menn sem líflátirnir voru í Vestmannaeyjum eða burt rændir af Tyrkjum, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 360–366.

³⁵ *Kongelige Allernaadigste Forordninger og aabne Breve som til Island ere udgivne af De Høist=priselige Konger af den Oldenborgiske Stamme*. 2. Deel. [Útg. Magnús Kettilsson], Hrapsey 1778, 120.

³⁶ Í athugasemd við *Sýslumannaæfir* IV, 526 er bent á að þetta sé ef til vill sami dómur og nefndur er í minnisbók Odds biskups.

um þessar efterfilgiandi greiner er prestar æ Uestmanna eyum döms æ beiddust; sem er J firstu; huert oss uirdist leifilegt eda lijdanlegt ad þeir menn sem fallid hafa i opinberann hördöm halldi sijnar hördöms konur æ sijnu heimili og hafi þær firer sijnar büstjrirur og giori það J forbodi og J möti uilia kennemannanna oc sijns iferuallds huad uier alldeilis afdæmum; enn huer þar æ möti girir J trassi eda forbodi sinna sælusorgara; þa sie kennemennerner skillder ad giora þeim aminningar efter sijnu prestligu embætti ad minsta kosti first einusinni heimugliga þar efter under ij^a ærligra manna uitni; seinast opinberliga af predicunar stölnum enn uilie þau þa ecke adskilia þa sieu þau sett J kirkiunnar bann og afsett sijnum frijheitum; enn það köngdöminum uiduijkur og þeim ueralldlega rette þa sie efter þui sem lange dömur hliödar um þa sem opinberer hafa ordid ad frillu lijfi og hallda sig saman i forbodi; Nu enn frammar bædust þeir döms æ huort oss uirtist það fullkominn og næanligur skilnadur slijkra manna æ mille ad þaug eru bædi hier a Uestmannaeyum þar hier er huort heimili odru suo nælæggt og oll sueitin so sem ein kirkiu sokn huad oss uirtist möti ordinantiunne, helldur muni annadhuert hliöta til lands ad rijma so framt sem þaug bædi eru ogipt edur þar af stendur nockur hneixlun kristiligre kirkiu.³⁷

Ekki er efamál að það hefir hvatt yfirvöld til þess að gangast fyrir endurlausn hinna herteknu, að einhverjir þeirra sem eftir sátu sviptir maka sínum í Tyrkjans vald leituðu forboðins samliffs; við það mátti ekki una eftir þeim ströngu reglum sem hér réðu í siðferðilegum efnum og voru samofnar kristnum lífsviðhorfum. Dómurinn sem birtur var hér að ofan hefir verið sprottinn af vanda þeirra sem misstu maka sína í hendur Tyrkjum, og af sama vanda mun sprottið kóngsbréf sem lesið var upp á alþingi 1634 þar sem boðin er linun á straffi fyrir leg-orðssakir fyrir þá sem misstu maka á Tyrkjans vald, en engum sem hafði misstigið sig leyfðist að giftast aftur.³⁸ Andleg og veraldleg yfirvöld landsins voru í vafa um hvernig fara átti með mál af þessu tagi;

³⁷ AM 247 4to, bl. 72r. Ólafur Halldórsson benti mér á, að þessi dómur og nokkur önnur bréf í bréfabókum Gísla biskups Oddssonar, kynnu að vera með hendi Sigurðar Jónssonar sem var fimm ár í þjónustu Gísla biskups Oddssonar, síðar sýslumaður og lögmáður, bjó lengstum í Einarsnesi. Sigurður Jónsson skrifar með eigin hendi undir bréf í AM 247 4to, bl. 91r (84r skv. nýrri blaðtölum) og sjást viss líkindi í stafagerð undirskriftarinnar og þessa bréfs og nokkurra annarra í bréfabókum Gísla biskups.

³⁸ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 415–416.

hvort fara skyldi eftir kónsbréfi þessu, Stóradómi eða hjónabandsreglunum frá 1587, sést það glögg af bréfum Gísla Oddssonar biskups, til að mynda minnisgreinum hans frá 1631 þar sem segir m.a.:

Um þá sem eru i Vestmanna eýjum eða ä lannde hvorra make eða ecktapersona hafa vered hertekenn aff Tyrkjanum og menn vita eckj sónn tydende hvórt þeir sieu þar ä lijffe edur ecke, hvórsu leinge þeir hliöta ögipter ad vera? Jtem þar sem soddan persönur finnaz brotlegar einu sinne edur optar ä medan hvort þær skule straffazt summo jure so sem fyrrer fullnadar hördöm lýka vppä lijfid, eff það skal gillda. Pui þar um þikiaz vorer ýfervalldzmenn mióg övisser, Enn þeir anndlegu kunna þar aungvu ódru til ad svara, helldr enn þui sem Ordinantian og Hiönabandz Articulaner uppä hliöda utann þar fäest önnur naadarleg dispensatio um aff voru ädsta yffervallde.³⁹

Gíslir biskup skrifar Kláusi Eyjólfssyni, líklega 1633, og hefir Kláus þá líklega haldið Vestmannaeyjasýslu, en Kláus hefir áður spurt biskup hvort ákveðnar persónur megi binda hjónaband, en biskup segist sjálfur ekki vita hvort svo megi verða fyrr en mál þeirra sé innilega rannsókuð á báðar síður.⁴⁰ Árið 1633 höfðu Kláus og síra Ólafur Egilsson skrifað biskupi um þann vanda sem stóð til í Vestmannaeyjum vegna ektafólksins sem misst hafði „sijna stallbrædur fyrir Tyrkianna äras, sierdeilis ä Eyölf Sölmundsson“ og hafa þeir spurt hvort þeir sem hafa misséð sig á umliðnum sjö árum að sumri og fengið kvittun skuli njóta „kongsens Articula frijheita“. Vísað er hér til ofangreindra ákvæða í hjónabandsreglu frá 1587, en svar biskups er í þá átt að einungis guðhræddar og ærlegar persónur og þeir sem minnst hafi brotið megi eiga von í vægð og náð.⁴¹

9. nóvember 1634 hefir biskup enn svarað Kláusi Eyjólfssyni um málefni Jóns Oddssonar og skrifar:

Ecke veyt eg huort þeir eiga jaffnrar nädar ad niöta til giptijnga sem

³⁹ AM 245 4to, bl. 186v.

⁴⁰ AM 246 4to, bl. 3r.

⁴¹ AM 246 4to, bl. 34r-v. Í bréfi til prestanna í Vestmanneyjum um veturinn 1634 minnir biskup þá á að gera mismun á milli hneykslenda safnaðarins og kristilegrar kirkju sem í hördómi eða annarri lausung eru sakaðir og hinna „sem i ollum frijheitum kristinnar eru“ AM 247 4to, bl. 70v.

brotleger hafa orded sem hiner þeir sig hafa hallded ærlega og vel, effterdæmed er Jon Oddsson (umm huorn þier skriffed) ad jaffna saman vid Eyolff Sólmundsson eda fyrr skriffada Þorgierde þui honum Jone vyrdest til vorkunnar og stórnaudsynia hanns maleffne. Enn umm hina veyt eg ecke, þier lated mig vita huort suar þier faed aff umbodsmannenum med tydenne. Umm hage Eyolfs Sólmundssonar skyldest mier i sumar aff kongsbrefenu ad vægia munde meiga lyffenu i Guds trauste effter atuíkum, þo vænte eg þar heyre til bestu manna räd. Vid Logmann heff eg þar um talad og hygg eg hann sie samrar meynijngar um þetta suo sem fleyre. Jeg heffe radlagdt fyrer laungu ad prestarner skyldu fyrerbioda slykum personum samvÿster i tijma.⁴²

Gísli biskup hefir skrifað Þorláki Skúlasyni Hólabiskupi 10. nóvember 1634, segist vera ónáðaður daglega af sumum þeim ektapersónum sem eftirlátnar voru um árið af Tyrkjanna ómildum yfirgangi og biður ráða um hvernig fara skuli með straff og vægð í þessu máli, og tiltekur fimm dæmi um hvernig málum sé komið:

1. Fyrst finnast þær persónur aff huorra maka engen veyt lyffz i Barbarienu og hafa hallded sier meinlaust og vel ad mannanna dome þennann tijma. Þeim skilst mier heyra til än motmælis nadar Articule hionabandsens.
2. Adrir hafa i sama mata hallded sig vel enn þeirra make bevijsast giptur fyrer laungu J Tyrkerienu og vona ei affturkomu þess vegna.
3. Maskie finnest þeir sem enn nu haffa hallded sig vel. Enn þeirra make lifer under Tyrkianna þrældome ogiptur. Hic prima oritur qvæstio.
4. Enn þeir sem brotleger eru fundner 1: 2 eda 3: a þessum tyma. Eiga þeir jafnrar nädar ad niöta. (Þo ecke vitest huort makenn lifi eda ecke) sem þeir fyrrskrifudu oseker?
5. Finnst sa sem brotlegur heffur orded fiorum sinnum a nefndum

⁴² AM 246 4to, bl. 87r. Þorgerdur er óþekkt, en Eyjólfur Sólmundsson mun vera fyrri maður Guðríðar Símonardóttur er síðar átti síra Hallgrím Pétursson. Kláus hefir skrifað biskupi aftur um vonarhjonaband Jóns Oddssonar og biskup svarað 3. maí 1635 og segist ekki annað segja en hann hefir áður skrifað, AM 247 4to, bl. 66r-v.

tijma. Enn hefur nu feinged hugarlatlegt breff aff sinne ekta kinnu. Jtem annar tuisuar brotlegur fundenn heffur og so breff feinged nögu äminnelegt umm frelsunar vonena. Mun slijkum meiga leyffast hionabanded?⁴³

Svar Þorláks er ekki varðveitt. Í öðru bréfi, líklega frá 1634, til síra Snæbjarnar Stefánssonar í Odda, prófasts í Rangárþingi, kemur fram að Gísli biskup hefir skrifað um málið umboðsmanni konungsvaldsins og lögmanni og biskupi og líka haft það á prestasamfund, en kennimönnum sýndist sitt hverjum; sumir vildu leyfa giftingu en aðeins með kóngsleyfi, aðrir vildu láta dæma málið til alþingis og enn aðrir vildu fara eftir Ordinanzíunni.⁴⁴

Gísli biskup skrifaði áminningarbréf til Vestmannaeyja 19. janúar 1635; án þess að nefna nöfn ráðleggur biskup í löngu máli og guðrækn-um anda með tilvísunum í Biblíuna þeim sem eiga maka í Tyrkjans valdi að girnast ekki annan ektaskap meðan ekki berist tíðindi af her-teknum maka í Tyrkjarínu.⁴⁵ Í opnu bréfi sem Gísli biskup skrifaði til Vestmannaeyja 31. maí 1635 segir hann að ekki sé á sínu valdi að leysa þennan vanda, en leggja verði hann undir bestu manna ráð á alþingi. Biskup segir:

J fiorda mæta hefur eirnen fyrer mig komid ad nockrar personur huorra ecktamake hefur uered herleiddur aff tirkiunum nu fyrer viij ærum ad reikna uilie giptast aptur audrum persönum so sem uonar-lauser um hinna apturkomu og þar um hafa nockrer lætid leyta mijns samþyckis þa hina somu læt eg uita ad slijkt stendur ecke i mijnu ualldo og þo eg mætte nætturlega uor=kynna þeim gödu og frömu sem J so længann tijma haffa halldid sig ærlega og uel og eg heffe þar um rædgast uid byskupinn fyrer nordan og bestu menn þessa lands þa synist flestum ad soddan tilfelle sie huorge eigenlega underskiled J uorre ordinantiu; articulum; eda statutum; (þo þar um meigi finnast J

⁴³ AM 246 4to, bl. 232v–233v. Hugarlátlega bréfið mun vera frá Guðríði Símonardóttur til manns hennar, Eyjólfis Sölmundssonar, sem varðveitt er úr í bréfabók Gísla biskups, AM 247 4to og prentað í *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 419–421.

⁴⁴ AM 246 4to, bl. 256r. Fyrri partur bréfsins er týndur úr bréfabókinni, en af registri sést hverjum bréfið er skrifað.

⁴⁵ AM 246 4to, bl. 282r–284r.

odrum gödum bökkum) heldur að þetta sé nytt og annarlegt efne og þurfe þess uegna nýja næð og ný úrræðe yferualldsens so sem eirnen er að merkia að þú kongliga may: næðar brieffe sem hijngad til landsins uar suo milldelega sendt J fyrra sumar og uier heyrum nu að fräsogn sannast mune J þú ad kristner herrar og pötentætar take sig saman i trauste drottens að möte tyrkiunum: þad gieffi gud til lucku:

Minnisstæð mættu oss ollum uera þau minnilegu ord sem standa i brieffum þeim sem komu úr tyrkerijinu J fyrra frá æstmonnum uorum og ofdauf er þad hiarta sem ecke uiknar þar uid: einkum ef þad snert-er nockud hans persönu slijkt mætte uera að auk nöglegra guds orða uor dagleg uppuaknijng ef þeir minnast uor so natturlega þar i þreijngijngunne þú skilddum uir þa ecke minnast þeirra hier J þessu litla og næduga frelsi; sem gud heffur oss miskunsamlega effterlatid að medan þad uarer; Enn ef nockrer eru enn nu so öþolenmöðer J þessum uanda og ueijkleika að þeir gieta ecke fyrer utan hiönaband hneixlunar laust lifað samuiskunnar uegna þa ræðlegg eg þeim að supplicera þann Articula til alþijngis með fæstum ordum so að landid eða bestu menn landsins innsetie þann Articula i landsens supplicatiu under landsens innsigle þeirra uegna so sem eirn þann sem ecke er minst nauðsijnlegur. Sama alit er um þa sem þijkiast hafa spurt að sijner ecktamakar sieu alla reidu J gude sofnader: utann þad sie með uissum brieffum og sonnum uitnisburdum beuijsað:

Enn þeir sem að þessum uandræða tijma haffa mikilega forsied sig og brotleger orðed þrælega ueit eg ecke huort nockurn tijma uerða slijkrar uægðar og næðar niötande eða ecke: uandi þike mier þeirra uegna að supplicera; gud giefte oss ollum sijna næð og bestu ræð; þeir sem ecke betur kunna meiga draga ord og meijning sinnar supplicatiu af þessu ædur skrifudu ef þeir uilia þú eg kann ecke liösara nie sannara um slijkt efne að samsetia.⁴⁶

Árið eftir að þetta bréf var skrifað tóku yfirvöld Vestmannaeyja vitnisburði um hjónabandsmál Jóns Oddssonar og fara þeir hér á eftir allir í röð eftir bréfabók Gísla biskups Oddssonar í AM 244 4to á bl. 162r–163r.

⁴⁶ AM 247 4to, bl. 102v–103r. Á þessu bréfi er sama hönd og er á dóminum úr Vestmannaeyjum um hreppskil, sjá hér framar bls. 19 og athugasgrein nr. 37.

1. 18. júní 1636. Í Vestmannaeyjum.

Vitnisburður Halls Þorsteinssonar um að Anna Jasparsdóttir, sem var kona Jóns Oddssonar, er vistföst í Tyrkjaríinu og samþykk og í félagskap við tyrkneskan heiðingja sem hún hefir alið börn við og er hennar ekki aftur von til Íslands.

Það kiennunst eg Hallur Þorsteinsson (nu kominn firer guds störu näd lijk og þolinmæde vr minne EimdarReijsu og herleidingar veru vr tyrkia velldinu hingad J mitt Elskulega oc lofliga christna mödurland) ad fyrer grenslun spurn og efterleijtne Jóns Oddssonar vm sijna Quinnu Önnu Jasparsdóttir huor herleidd var äsamt audrum christnum uorum meðbræðrum ä því herleidingar ärinu :1627: huad eg framast vm hennar hag efne / veru edur aftur komu seigia kunne med sannendum og gödre samuitsku / og er eg J þann mäta það augliöst giorandi ad fyrrnefnd Anna Jasparsdóttir huor ed nefnd uar quinna Jons Oddssonar Er þar vistföst J tyrkjarijenu med fullkomnum samfielagskap uid eirn tyrkneskiann heidingia og honum samþykk med sonnu hatre og ouilld uid þa christnu / so hennar er ei J neirn mäta aftur von hingad til landsins fyrer mijnum skylninge / þui hün heffur alid born vid sama manne er hun vid helldur og hier er änefndur og er ad merkia og reina sem hans eigin kona sie: vissa eg til hennar seinast: 1632 / og villdi hün þä ei siä Jslenska kristna menn / þess helldur vmgeingne med þeim ad haffa : var þesse vitnisburdur vtgiefin J vestmannaEyum þann : 18 : Junij : 1636 : hier hafa vnderskrifad

Ellendur Äsmundsson
med E: h:

Claus Eiolfsson
m: E h:

Amunde Thormödsson
med E: H:

2. [18. júní 1636. Í Vestmannaeyjum]

Þorsteinn Ormsson ber vitni um að vitnisburður Halls Þorsteinssonar sé réttur.

Med sama hætte ber Þorsteinn Ormsson vm veru og hättalag Aunnu Jasparsdóttir þar J tyrkjarijnu og visse hann til hennar fiogur Är ä medan hann var þar J sinne tüleijdar herleijdingu / ad það hafe ä þenn-

an hatt verid sem Hallur hefur vitnad hinu meiginn ä bladinu og er hier til vitnis þeir þjngmenn sem sijn nofn hier vnderskriffa :

Hier hafa vnderskriffad :

Oläfur Eigelsson
med E:H:

Ellendur Asmundsson
med Eigin hendi :
Cläus Eiolfsson
med Eigin hendi s

3. 20. júní 1636. Í Vestmannaeyjum.

Erlendur Ásmundsson vitnar að Anna Jasparsdóttir heldur við heiðingja sem hún hefir alið við börn og að sá maður hafi leyst Jaspas, föður Önnu, en Jaspas tekið heimanfylgju hennar af Jóni Oddssyni og að Anna gangi um í pelli og purpura og vilji ekki sjá kristna menn íslenska.

Þad medkiennist eg Ellendur Ásmundsson med þessare minne vnderskriffadre handskrifftt efter hreinne samuitsku minna oneidra giedsmuna : (Asamt þeim sem somu giedlundar eru og einnrar meiningar til huorar þeir og eirnin med sinne vnderskriffadre handskrifftt þat leggja er þeim hentast þyker) ad eg veit ei betur enn Jön Oddsson J VestmannaEium huor suiptur var sinne kuinnu fyrer : 9 : ärum og nu fyrer nockru sogd þar lifa gipt einum tyrkneskium heidingia : sama är og hün þar kanskie med øllu leijte nadandis / til ad byria sitt hiönaband / nu hier vid huoria Ærliga kuennpersönu sem hann þar vm tilleijtar / og honum þar J samþyckist fyrer vtan allar adrar hyndraner : hafandi fyrer mier vppa sagtt effne slijkar kryngumstædur og adhnygandi mälsstyrck : sem er J fyrstu : Ad sama quinna sem fyrr er vm gietid Anna Jasparsdötter keiptist sama ärs er hün J tyrkiarjed kom : sem fyrr er ährært / og helldur þar vid sama heidingia / og alid born vid honum : Leiste hann hennar fodur Jaspas þanninn og er Jaspas hier kom tök hann hennar heimanfylgiu af Jöne til vitnis vppa aungua von til hennar afturkomu : huar vppa hann hefur og vtgieffid sinn vitnisburd : sem hann hier þar vm liösast hermer.

Annad er þad hun geingur þar framm J mesta medlæte : klædd J pelle og gullefum purpura / Ei viliandi sia Jslenska kristna menn Enn sydur vid þä ad tala : huar vppa ad vppskrifader ero tueggia Ærligra manna vitnisburder sem halda ad þad sie eingin von til hennar apturkomu ; og visse annar til hennar : 4 : är / Enn annar leingur : Pridia er sä : 7 : ära frestur er bid sem Ordinantian til seyger med ødru sem hier ad

hnygur : og vpa oll ädur sogd efne hef eg lofad ad vera J suare vid uortt göda yfervalld : þo Jön giptast vilie : so hann þar vti öhyndradur vera mætte : huoria eg nu þennan 20 Junij vtgefande er : 1636 : hier hefur vndirskriffad :

Ellendur Äsmundsson : med E h

4. [20. júní 1636]

Kláus Eyjólfsson lýsir því að Jón Oddsson sé í réttu náð til að gíftast.

Ekke helldur veit eg betur enn Jön Oddsson sie rett nädandis til ad gyptast efter allre Reinslu sem ad hans mälefne hnygur hier hefur vnderskriffad :

Cläus Eiölfsson :
med E hende s

Fólkið sem nefnt er í vitnisburðunum hér að framan kemur allt fram í safnritinu *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*. Erlendur Ásmundsson var hér fyrir nefndur til sögu. Ámundi Þormóðsson (d. 1675) var lögréttumaður í Rangárþingi, bjó í Skógum undir Eyjafjöllum.⁴⁷ Ólafur Egilsson (1564–1639) er presturinn á Ofanleiti og Reisubókarhöfundur.

Þorsteinn Ormsson og Hallur Þorsteinsson voru meðal hinna hersteknu sem komust aftur til föðurlandsins og báðir gáfu þeir til endurbyggingar Landakirkju.⁴⁸ Þorsteinn bar vitni um lát og greftran Vigfúsar Hannessonar, eins hinna hersteknu.⁴⁹ Kona Vigfúsar var Sigríður Sigurðardóttir. Vitni um meinlauslega og ávítunarlauslega hegðan hennar, giftrar sem ógiftrar, báru prestarnir síra Ólafur Egilsson og Gísli Þorvarðsson 9. apríl 1635, líklega sökum þess að Sigríði hefir boðist annar maður.⁵⁰

Kláus Eyjólfsson (1584–1674) er lögréttumaðurinn sem skrifaði frásögn af Tyrkjaráninu og fyrir var getið. Hann var bróðursonur síra Ólafs Egilssonar og hefir líklega haldið Vestmannaeyjasýslu um og eftir Tyrkjaránið og jafnvel lengur.⁵¹ Kláus hefir tekið vitni í málum Björns

⁴⁷ Einar Bjarnason, *Lögréttumannatal*. Rvk. 1952–1955, 3–4.

⁴⁸ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 401, 403, 405, 407.

⁴⁹ Sama rit, 418–419.

⁵⁰ Vitnisburðirnir eru í AM 247 4to, bl. 76v–77r.

⁵¹ *Sýslumannaæfir* IV, 527–528; Sigfús M. Johnsen. *Kláus Eyjólfsson*, Rvk. 1927; Einar Bjarnason. *Lögréttumannatal*, 353–354.

Þorsteinssonar og Guðrúnar Brandsdóttur, sem átt höfðu saman barn og vildu giftast, en maður Guðrúnar, Brandur Jónsson, hafði verið hertekinn og látist í ánaud. Um lát Brands bar vitni Jaspar Kristjánsson,⁵² faðir Önnu sem um getur í vitnisburðunum hér framar.

Jaspar var danskur maður en hafði mörg ár verið búsettur í Vestmannaeyjum áður en hann var hertekinn.⁵³ Hann kemur nokkrum sinnum við Reisubók síra Ólafs Egilssonar, en síra Ólafur og Jaspar voru keyptir af sama manni og deildu saman húsi og kjörum.⁵⁴ Í bréfi Jaspars til Gísla biskups Oddssonar 13. júní 1635 kemur fram að Jaspar keypti aftur sá maður er keypt hafði Önnu dóttur hans og gaf hann Jaspar lausan til þess að fara í næsta kaþólska land hvað hann og gerði og komst til Vestmannaeyja aftur og lagði sitt af mörkum til þess að Landakirkja mætti aftur upp rísa eftir Tyrkjabrunann.⁵⁵ Jón Jónsson úr Grindavík skrifaði foreldrum sínum úr Barbaríinu 1630 og kemur þar fram að Jaspar fór þaðan snögglega burt.⁵⁶ Anna, dóttir Jaspars, er ekki nefnd annarstaðar svo vitað sé en í fyrirnefndu bréfi föður hennar til Gísla biskups og í vitnisburðunum sem hér eru prentaðir. Systir Önnu, dóttir Jaspars, var Þóra, sem giftist Jóni Sturlusyni af ættbálki Odds biskups Einarssonar og bróðir þeirra systra var Kristján.⁵⁷

Jón Oddsson hefir verið einn ungra hraustra manna sem eftir sat rændur konu sinni, henni Önnu Jasparsdóttur og hafa vitnisburðirnir orðið til við að hann langaði til þess að kvænast aftur. Jón Oddsson kemur nokkrum sinnum fram í reikningabók Landakirkju, oftast sem gjafari til endurreisnar kirkjunnar eftir Tyrkjabrunann.⁵⁸ Líklega hefir hann fengið að gifta sig aftur, því að á alþingi 1636 ályktaðist að dómur Vigfúsar Gíslasonar sýslumanns í Vestmannaeyjum um sekt þeirra persóna sem brotlegar urðu í hórdómsluglæpum í Vestmannaeyjum og

⁵² *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 333–336.

⁵³ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 267. Jaspar hefir verið kominn til Vestmannaeyja 1606, því að Gísli Árnason tilnefndi Jaspar Kristjánsson tvívegis í dóm ásamt öðrum 21. maí 1606 í Vestmannaeyjum, sjá dómabók Gísla Árnasonar, AM 249 a II 4to, bl. 51v, 55r. Gísli Árnason hélt Rangárþing 1592–1608 og hefir þá líklega jafntímis haft sýsluvöld í Vestmannaeyjum, sjá *Sýslumannaæfir* IV, 456–463, 523–524; Guðrún Ása Grímsdóttir, Hugsáðu til mín um grös og sól. *Dagamunur gerður Árna Björnssyni*, Rvk. 1992, 55–59.

⁵⁴ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 105, 106, 108, 109, 158, 161, 163.

⁵⁵ Sama rit, 401–404, 407, 421–423.

⁵⁶ Sama rit, 374, 382.

⁵⁷ *Biskupa sögur* II. Kh. 1878, 673–674; *Skjöl um hylling Íslendinga 1649*. Rvk. 1914, 14.

⁵⁸ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 398, 401, 403, 405, 408, 409; sbr. 556, nmgr. 1.

misst höfðu sínar ektapersónur í herleiðingu skyldi haldast í tveimur fyrstu greinunum, en í þriðju grein dómsins sem fjallar um hórdómsbrot þeirra sem eftir sátu í Eyjum, en áttu ektastallbræður sem sannspurt var að gengnir væru af trúnni eða giftir í herleiðingunni, var ákveðin linun á sektagjaldi og að því luktu hefir þessu fólki leyfst annað hjónaband.⁵⁹

En Gísli biskup notaði áfram minninguna um Tyrkjaránið sem hrís-vönd á þá sem féllu; í bréfi sem ber yfirskriftina „Til Vestmannaeyja enn einu sinni í Jesú nafni“ og skrifað er í Skálholti 16. október 1636 segir hann m.a.:

Heyre eg enn að þar sieu nockrar manneskiur: sem almügenn hneixlist æ: annað huort fyrer það þær giefte tilefne til Jlls ordRöms og umlesturs: ellegar syne ecke æ sier tilheyrelegt Jdranar mercke þo brotlegar finnist: huad einn gud mæ næða; mun þeim þa ur minni fallinn sæ minnilege mannskade sem hefur skied fyrer nockrum ærum aff hrædelegum Tyrckianna umgange: eða það merckelega manntiön sem nylegast er skied med skiptopum að auke annara dagligra ögnana aff ælffu guds Jfer vorum höfðum J kringum oss og under oss: Eg vil hier ecke tala um særa skielffing samviskunnar sem sumar manneskiur (mest frömar) fæ af Jmsum og alllitlum tileffnum: þar um eru efterdæmin liös bædi forn og ny: þar fyrer: ef sæ Rietlati hialpast valla huad vill þa verda af þeim ögudlega?⁶⁰

IV. Um siði Tyrkja í íslenskum handritum

Í stöku íslenskum handritum frá seinni öldum eru þættir sem yfirleitt eru þýðingar eða útlekkingar úr erlendum tungum og lýsa siðum og háttum ýmissa þjóða. Meðal slíkra þjóðalýsinga eru nokkrar gerðir af þáttum um Tyrki. Yfirleitt hafa kristnir lærdómsmenn borið Tyrkjum illa sögu í skrifum sínum og fordæmt trúarbrögð þeirra, en kristin siðmenning hefir varist íslamskri menningu og landvinningum múhameðs-trúarmanna allar götur frá því á 7. öld eftir Krist. Á miðöldum dæmdu

⁵⁹ *Alþingisbækur Íslands* V (1620–1639), 430–431; *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 415–416.

⁶⁰ AM 244 4to, bl. 218. – Frá skipskaða í Vestmannaeyjum 1636 þegar fórust þrjú skip og á þeim 45 menn segir í Skarðsárannál, *Annálar 1400–1800* I. Rvk. 1922–1927, 245–246.

kristnar þjóðir múhameðstrú út frá þeim grundvallarsjónarmiðum að hún væri falstrú er spillti sannleikanum, væri trú ofbeldis og sverðsins og sjálfsþægingar, og Múhameð var af kristnum talinn antikristur. Gagnvert múhameðstrú álitu kristnir sína eigin trú hina sönnu trú sem höfðaði til skynsemi mannsins, trú friðar, fullnægju og hreinleika sem slökkti allan losta.⁶¹ Á tímum lúthersks rétttrúnaðar þrútnaði enn trúarhatur kristinna manna í garð múhameðstrúarmanna sem litið var á sem heiðingja og erkióvini kristinnar og múhameðstrúarmönnum sem heyrdu undir Tyrkjaveldi var niðrað með því að kalla þá „hundtyrkja“. Glöggrýnir fræðimenn hafa á síðustu tímum bent á að of mikið hefir verið gert úr hervirkjum múhameðstrúarmanna, t.d. á Miðjarðarhafssvæðinu, sem Tyrkjaránið á Íslandi 1627 var angi af, og benda enn fremur á að kristin menning hafi vanmetið áhrif úr heimi islamskrar menningar á Evrópu sem voru drjúg, til að mynda í framleiðslu iðnaðarvarnings, tækninýjunga, vísinda og heimspeki; minna má á að fjölmörg orð af arabískum uppruna um þessi efni hafa verið tekin upp í evrópsk mál og sum komin í íslensku eftir krókaleiðum tíma og rúms eins og aðmírall, algebra, alkóhól, blússa, gammosía, kaffi, kapall (þ.e. reipi), lúta (þ.e. strengjahljóðfæri), magasín, maski, satín.⁶²

Þrátt fyrir hnýfilyrði kristinna í garð múhameðstrúarmanna er óvíst að kristin alþýða manna hafi ávallt fylgt yfirvöldum og lærðra manna skrifum í Tyrkjahatri. Á erfiðum tímum á Íslandi hafa lærðir menn til að mynda óttast að bágstödd alþýða félli í þá freistni að láta hertaka sig uppá von og ævintýr til þess að fá að vera til friðs undan þyngslum og ánauðgun í sínu eigin föðurlandi. Þetta kemur fram í ályktun Brynjólfs biskups Sveinssonar og fjölmargra kennimanna á prestastefnu á Þingvöllum árið 1663 um það erindi Henrik Bjelke höfuðsmanns hvort landsmenn geti kostað varnarskip sem flakki kringum landið. Erindið var sprottið af þeim fregnum að Englendingar og Hollendingar höfðu gert sáttmála við Tyrkjann „að hann fyrer þeim fry og friálslega meige passera, huar af stór hættuvon sie þessu landi, huórt hann veyt varnarlaust vera. Meige þui alldrei vita nær hann falle hier vppa, og jafnvel

⁶¹ W. Montgomery Watt. *The Influence of Islam on Medieval Europe*. Edinburgh 1972, 73–77.

⁶² F. Braudel. *The Mediterranean*, 886; Watt. *The Influence of Islam on Medieval Europe*, 84–92; sbr. Ásgeir Blöndal Magnússon. *Íslensk orðsifjabók*. Rvk. 1989 á viðeigandi stöðum.

adrer ræningjar j hanns nafne, til ad taka folk og fie og flitia vt til sølu j þrældóm j Tyrkery ...“ – Í ályktun sinni lögðu kennimennirnir áherslu á að landsmenn væru ekki færir um að kaupa né kosta varnarskipið, eignamenn hafi nóg með uppheldi sitt, kvenna sinna og barna, að kosta þau til skóla svo að ekki skuli „allt nidur j barbarisku detta“ en hvað viðvíkur alþýðu segir: „Enn vppa fátækann almvga höfum vier ei samvisku meire þyngsl ad leggja enn a honum liggja, so honum ei leydest ofmiög syn fátækt og anaudgun, og mætte falla j þá freystni ad vera til frids ad vera hertekenn, vppa von og æfinntyr, þui margt er hier vti ad varast.“⁶³

Verður nú snúið að stöku ritum um Tyrki í íslenskum handritum.

Fyrst ber að nefna íslenska þýðingu á riti eftir Hans Hansen Skonning (eða Skaaning). Hann var uppi 1579–1651, prentari, rithöfundur og hringjari við dómkirkjuna í Árósum. Í riti þessu segir Skonning frá Tyrkjum og finnur þeim margt til lasts. Þýðandi er enn óþekktur, en þess ber að geta að í bókmenntasöguriti sínu, *Specimen Islandiæ non-barbaræ*, segir Jón Thorchillius skólameistari (d. 1759) í þætti um Odd Eiríksson á Fitjum (d. 1719): „Hvort hann þýddi á íslensku úr dönsku *Geographia Orientalis* eftir Hans Skaaning prentara í Árósum mundi ég varla þora að fullyrða neitt um, þó svo að ég hafi oft bæði séð og flett bók sem rituð er með hans hendi.“⁶⁴ Þessi þýðing er í eftirtöldum handritum: AM 243 8vo, Lbs. 43 4to, Lbs. 320 8vo, ÍB 776 8vo og Acc. 39, í því síðasttalda er einungis upphaf sem ég hefi ekki séð.

Í fyrirsögn er JS 43 4to sagt samantekið af Magnúsi Jónssyni í Vigur.⁶⁵ Handritið geymir margskyns sögur og er þátturinn um Tyrki á bl. 121r–150v. Fyrirsögn er: „Vmm Týrkiaríjed edur Týrkianna Truar-

⁶³ *Úr Bréfabókum Brynjólfs biskups Sveinssonar.* (Safn Fræðafélagsins XII.) Útg. Jón Helgason. Kh. 1942, 155–159. Bretar og Hollendingar gerðu um þetta leyti samninga við Alsír um frjálsari siglingar um höfin á báða bóga, á móti kom að fjölmargir breskir og hollenskir fangar voru leystir úr ánaud í Alsír, sjá Sir Godfrey Fisher. *Barbary Legend, Trade and Piracy in North Africa 1415–1830.* Oxford 1957, 232–248.

⁶⁴ Með góðfúsu leyfi er hér farið eftir þýðingu Sigurðar Péturssonar á *Specimen Islandiæ non-barbaræ*, eiginhandarriti höfundar í GKS 2872 4to, skrifað um 1750, sem Sigurður hefir þýtt og undirbúið til prentunar á vegum Árnastofnunar. Hannes Þorsteinson segir frá klausunni í inngangi fyrir annál Odds á Fitjum, sjá *Annálar 1400–1800 II.* Rvk. 1927–1932, 4.

⁶⁵ Um handritið, sjá *Miðaldaævintýri þýdd úr ensku.* Einar G. Pétursson bjó til prentunar. Rvk. 1976, xxix–xxxiv.

brógd, Løgmäl og ýmeslegar undarligar og sierligar Ceremoniur, kyrkiuside og annad fleýra þess hættar.“ Í 43 vantar þrjú blöð úr þættinum. Undir lokin, á bl. 150v, má lesa að útlagt sé úr dönsku eftir riti Hans Hanssøn Skonning, *Geographia Historica Orientalis* (Aarhus 1641), og hefir Agnete Loth staðfest það og bent á að skrifari þessa hluta handritsins sé Magnús Ketilsson sem þjónaði Magnúsi í Vigur og skrifaði fyrir hann á árunum 1696–1700.⁶⁶

Í Lbs. 320 8vo er samtíningur og kvæði, þátturinn um Tyrki er á bl. 72r–90v og virðist textinn fyllri en er í 43. Fyrirsögn er: „Vmm Tirkianna lög Religionem og lands Sidu“. Í *Skrá um handritasöfn Landsbókasafnsins* II er 320 talið með hendi Gríms Pálssonar á Sleggjulæk í Stafholtstungum, skrifað um 1790. Í *Tyrkjarárinu á Íslandi 1627* prentaði Jón Þorkelsson búið úr þessum þætti eftir Lbs. 320 8vo.⁶⁷

ÍB 776 8vo er talið í *Skrám Landsbókasafnsins* III skrifað um 1740–50, og er í því samtíningur en vantar framan og aftan af. Fremst er þýðingin á riti Skonning um Tyrki og vantar fyrirsögn og framan á fyrsta kafla.

AM 243 8vo virðist skrifað seinast á 17. öld eða snemma á 18. öld. Þýðingin eftir riti Skonning um Tyrki er þar á bl. 1r–40v, fyrirsögn fyrsta kapitula er: „Umm Tyrkiana og þeirra Truarbrogd“. Við lauslegan samanburð kom í ljós að þýðingin í 243 er nokkru orðfleiri en í 320 og heldur heilar málsgreinar sem ekki eru þar.⁶⁸

Ritkorn um Tyrki, annarrar gerðar en nú var frá sagt, er í AM 555 b 4to, sem var hluti af bók er síra Jón Torfason á Breiðabólstað léði Árna Magnússyni, en Árni spretti bókinni sundur, og er nú sumt týnt úr henni, en annað í Árnasafni sitt með hverju marki og hefir Stefán

⁶⁶ Agnete Loth. Om håndskrifter fra Vigur i Magnús Jónssons tid. *Opuscula* Vol. III (Bibliotheca Arnamagnæana Vol XXIX), Kh. 1967, 95–99; Agnete Loth. Magnús Ketilsson og håndskriftet JS 43 4°. *Opuscula* Vol. IV. (Bibliotheca Arnamagnæana Vol. XXX). Kh. 1970, 257–258; Mariane Overgaard. AM 124 8vo: En islandsk schwank-samling. *Opuscula* Vol. VII (Bibliotheca Arnamagnæana Vol. XXXIV), Kh. 1979, 288–289 og tilvísanir þar.

⁶⁷ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, XXIII–XXVI.

⁶⁸ Í þessu efni var ekki gerður nema lítilsháttar samanburður á texta handritanna fjögurra innbyrðis, og texti þeirra ekki borinn saman við hið prentaða rit sem þýðingin mun gerð eftir. – Mariane Overgaard mag. art. á Árnasafni í Kaupmannahöfn þakka ég fyrir útvegum eftirmynda úr AM 243 8vo og af AM 555 b 4to.

Karlsson sýnt að allt það, utan ritkornið um Tyrki í 555 b, er skrifað af Halldóri Guðmundssyni, hinum sama og skrifaði lungann úr Sth. papp. 25 8vo og minnisgrein er prentuð úr hér framar.⁶⁹ 555 b er skrifað æfðri hendi, víst á seinni hluta 17. aldar, og er ritkornið þýðing á einhverri sögulegri samantekt sem rekur í tímaröð atburði og stjórnarár soldána Tyrkjaveldis og vitnar til annálabóka Tyrkja og skrifa nafngreindra fræðimanna, t.d. Strabo (bl. 4v), Christianus Masseus (bl. 7r) og Paulus Jonius (bl. 7r, 9r). Ekki hafði ég uppá fyrirmynd ritsins, þótti enda eftir lítilli visku að slægjast. Fyrirsögn á bl. 1r er: „Wm Saracenos og Tyrkia sem aa worum Dogum bua til Jherusalem so wm þeirra Tru stuttliga“. Segir þar frá upphafi Serkja úr grýttri Arabíu, afkomendum Ísmaels, sonar Abrahams og Agar þjónustustúlku Söru, og reynt er að skýra uppruna þjóðarheitisins „saracenos“ (serkir). Neðar á bl. 1r hefst kafli undir fyrirsögninni: „Wm þann boluada willumann oc gudlastara Mahomet Tyrkia propheta“, og nær út á bl. 4v. Segir þar með fúkyrðum af uppruna, uppvexti og ævistarfi og ævilokum Múhameðs spámanns og af inntaki Kórans. Á bl. 4v hefst nýr kapítuli með fyrirsögninni: „Nafna Tala Tyrkia keisara þangat Til Reisubookinn war skriiffut oc samsett“. Hér er ljóslega vísað til Reisubókar síra Ólafs Egilssonar en í kaflanum er rakið með hrakyrðum atferli Tyrkjasoldána frá Osman I (d. 1326), en frásögnin endar í miðjum klíðum um 1535 á bl. 10v um landvinninga Súlemans I (1520–66); hefði líklega átt eftir fyrirsögninni að enda á stjórnárum Murads IV (1623–40).

Þriðja gerð lýsingar á Tyrkjum er þáttur í AM 124 8vo bl. 26r–31r um siði þeirra og venjur varðandi hjúskap, máltíðir, trú, dómsrétt og hegningu. Sami þáttur er í AM 583 c 4to á bl. 8v–11r, líklega yngri uppskrift sem síðar verður á vikið. Þátturinn í 124 er óskyldur Tyrkjalýsingum í tveimur ofanefndum gerðum og frábrugðinn þeim að því leyti að sagt er frá Tyrkjum á hlutlægari hátt, án fordóma og stundum líkt og af reynslu, þátturinn vitnar því líklega um hvað Íslendingar gátu gert ráð fyrir að tæki við hjá þeim löndum sínum sem lifðu af og staðfestust í Tyrkjaveldi eftir 1627.

Í 124 er margbrotið efni sem Mariane Overgaard hefir gert skil í

⁶⁹ Stefán Karlsson. Halldór Guðmundsson, *Opuscula IV*, 83–87; *Guðmundar sögur biskups I* (Editiones Arnarnagæne Series B, vol. 6). Stefán Karlsson bjó til prentunar. Kh. 1983, XV–XVI.

merkri grein.⁷⁰ Hún sýnir fram á að skrifari handritsins er Grímur Bergsveinsson (f. um 1597, d. 1669) prestur í Görðum á Akranesi, og bendir á að handritið hafi orðið til á tímabilinu 1635–1669.⁷¹ Mariane Overgaard fann danskar heimildir fyrir nokkrum sögum í 124, en ekki þó fyrirmynd þáttarins um siði Tyrkja.⁷² Fyrri hluti þess tíma sem hún ætlar að 124 hafi orðið til á er sú hin sama tíð og flestar ritaðar heimildir um Tyrkjaránið á Íslandi urðu til á. Efni þáttarins er trúlega að einhverju fengið úr erlendu landlýsingariti,⁷³ en ekki er þó útilokað að eitthvað efni í þættinum af Tyrkjum í 124 sé dregið úr íslenskum frásögnum og að hann eigi því heima meðal íslenskra heimilda er snerta Tyrkjaránið 1627. Skal nú vikið að þessu nánar.

Í næstsíðasta kapítula Tyrkjaránssögu segir Björn á Skarðsá að hver sem vill heyra af Tyrkjum „um þeirra fatnað, hegðan, athafnir, siði, trúarbrögð, kirkjugaungu, dómahátt, kvonbænir, brullaupshátt og annað fleira“ megi skoða bæklinga „síra Ólafs og Einars.“⁷⁴ Í lok kapítul-

⁷⁰ Mariane Overgaard. AM 124 8vo: En islandsk schwank-samling. *Opuscula* Vol. VII (Bibliotheca Arnarnagana Vol. XXXIV), Kh. 1979, 268–317.

⁷¹ Ívitnuð ritgerð, 268–269. – Þess má geta að Grímur Bergsveinsson er sjöundi í röðinni af sautján kenningum, næstur á eftir síra Hallgrími Péturssyni, meðal kenningmannanna sem ályktuðu með Brynjólfi biskupi Sveinssyni á prestastefnu á alþingi 1663 um skip landinu til varnar gegn Tyrkjum og getið var hér frammar, s. 30.

⁷² Ívitnuð ritgerð, 288. – Overgaard tekur fram að rannsókn sín nái ekki út fyrir prentaðar danskar bækur og sé því ekki tæmandi, s.r., 283.

⁷³ Fjölmörg merkileg landfræðirit og ferðasögur eru til útgefin og í handritum frá 17. öld sem fjalla um Tyrkjaveldi og eru sum fróðlega búin samfámamyndum. Fyrir góðfúst liðsinni Háskólabókasafns (millisafnalán) fékk ég léð örfá slík til landsins til þess að leita fyrirmynda Tyrkjaþáttanna. Benda má hér á að í riti Sir Godfrey Fisher: *Barbary Legend. War, Trade and Piracy in North Africa 1415–1830*. Oxford 1957, er vönduð ritaskrá og sagt ögn frá inntaki sumra ritanna sem þar eru talin, ennfremur er yfirlit um áþekk rit í bók Harold Bowen: *British Contributions to Turkish Studies*. London 1945, sjá ennfremur ritaskrá í riti Halil Inalcik: *The Ottoman Empire*. London 1973. Fróðlegar myndir sem Vera Zimányi valdi margar úr handritum er lýsa síðum og venjum í Tyrkjaveldi á fyrri öldum og voru sumar áður óbirtar eru prentaðar í: Klára Hegyi. *The Ottoman Empire in Europe*. Budapest 1986. Af einstökum gömlum ritum má nefna hér til dæmis: Diego Haëdo. *Topographia e Historia General de Argel*. Valladolid 1612; *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553–1555)*, ed. F. Babinger, München 1923; M. Merian. *Neuwe Archontologia cosmica...* Frankfurt a.M. 1638; E.W. Happel. *Thesaurus exoticorum oder... Beschreibung von Turkey*. Hamburg 1688.

⁷⁴ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 294–295.

ans tekur Björn upp atriði um landsins gæði úr Reisubók síra Ólafs Egilssonar,⁷⁵ en vandi er að sjá hvort annað efni í þessum kapitula Tyrkjaránssögu muni vera úr hinu glataða riti Einars Loptssonar. Efnisupptalning Björns kemur að nokkru heim við þáttinn um siði Tyrkja í AM 124 8vo, en engar orðalagslíkingar er að sjá með Tyrkjaránssögu og þættinum.

Minnast má þess að í fyrrnefndu bréfi Jóns Jónssonar frá Járngerðarstöðum í Grindavík óskar hann mörgu nafngreindu fólki allrar góðrar lukku og fararheilla og þar á meðal „síra Grími“ sem Jón Þorkelsson taldi líklega vera Grím Bergsveinsson.⁷⁶ Jón frá Járngerðarstöðum kom ekki aftur, en Helgi bróðir hans sem einnig var hertekinn kom aftur og ennfremur Halldór, móðurbróðir þeirra.⁷⁷ Í bréfinu segir Jón meðal annars að húsbændur þeirra bræðra hafi batnað við þá „síðan við lærðum málið að skilja.“⁷⁸ Sumt í þættinum í 124 bendir til þess að hann sé saminn eftir orðum þess sem þekkti siði og mál Tyrkja af eigin raun og enda segir í lokaorðum þáttarins „hér með endast siðvenja þeirra Tyrkjanna svo mikið sem eg hefi heyrt og lesið.“ Eftir þessum orðum hefir þátturinn verið saminn eftir sögnum og riti.⁷⁹ Ekki er loku fyrir það skotið að hann eigi að einhverju upptök í týndu riti Einars Loptssonar og má hér nefna eitt atriði sem kynni að benda til Einars, það er setningin „Sá sem ei hlýðir yfirvaldinu missir nasirnar“ (sjá hér á eftir, s. 41) en í Tyrkjaránssögu Björns á Skarðsá segir frá raunum sem Einar lenti í þegar hann fylgdi ekki boði yfirvalda um vatnssókn í brunn; fyrir það missti hann framan af nefi og eyrum.⁸⁰ Frásagnir Halldórs Jónssonar hertekna úr Grindavík, sem Björn á Skarðsá vísar til, eru óþekktar, en eftir kveðjunum sem Jón Jónsson, systursonur Halldórs, sendi heim í bréfi sínu kann síra Grímur Bergsveinsson að hafa verið meðal kunningja Halldórs. Heimkomnir úr Barbarínu gætu þeir frændur, Helgi og Halldór, hafa sagt eða skrifað Grími sitthvað um siðvenjur og mál þarlandra, en vitaskuld koma fleiri sögumenn til greina;

⁷⁵ Sama rit, 296; *Reisubók séra Ólafs Egilssonar*, 74.

⁷⁶ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 383, 545; sbr. *Reisubók*, 164.

⁷⁷ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 232–233, 294.

⁷⁸ Sama rit, 373.

⁷⁹ Mariane Overgaard telur að 124 sé ekki uppskrift þeirra heimilda sem að baki efninu liggja, heldur hafi síra Grímur valið einstakar sögur úr ýmsum heimildum, skrifað þær upp, þýtt þær eða endurgert, tilv. ritgerð, 269, 310.

⁸⁰ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 279–280.

í næsta nágreanni við síra Grím í Görðum var Guðríður Símonardóttir, prestskonan í Saurbæ á Hvalfjarðarströnd, hún sem var tæpan áratug í ánað í Tyrkjaveldi.

Sem fyrr segir er þátturinn í 124 einnig í AM 583 c 4to. Fyrirsögn þar er: „DE ÆCONOMICIS. Vm Buandi folk og þeirra Sidueniu J Tirkia-rykinu“. Í fyrri hluta 583 c er Rauðúlfs þáttur, sem lokið er við að skrifa 7. desember 1662 eftir því sem stendur bl. 8r, og má gera ráð fyrir að síðari hlutinn sé skrifaður um líkt leyti.⁸¹ Ein hönd, smáger og finleg, virðist á öllu handritinu. Á neðra helming bl. 8r er ýmislegt skrifað, m.a. virðist Eyjólfur Hallgrímsson skrifa sjálfur nafn sitt og Ólafur Jónsson skrifar með eigin hendi að Eyjólfur Hallgrímsson eigi kverið til áhalds og þakkar bókarlánið með þessum orðum: „Pundur Gullz Eg þacka þier med þyðlegt Gied bokar laned og blijdu med – Inveni portum spes et fortuna valetio nihil (?orðið er torlesið í hdr.) mihi vobiscum“. Mariane Overgaard gat þess til í fyrrnefndri ritgerð að Eyjólfur sem hér er nefndur gæti verið sonur Guðríðar og Hallgríms skáldprests í Saurbæ. Á bl. 8r má enn fremur lesa nafnið Guðni Hróbjartsson sem líklega hefir verið sonur Hróbjarts Jónssonar ábúanda á Kalastöðum 1703, og neðst á bl. 14v er meðal annarra nafna skrifað Sæmundur Narfason sem gæti átt við Sæmund Narfason sem var búandi á Neðra-Hálsi í Kjós 1703.⁸² Hallfríður, dóttir síra Gríms Berg-

⁸¹ Sbr. orð Mariane Overgaard í ofanefndri ritgerð: „583c, der er skrevet 1662, kan meget vel være en afskrift af 124, der sikkert er ældre“, 289. Hún bendir einnig á að handritin séu líklega úr sama héraði. Ótvírátt er þó ekki að 583 c fari beint eftir 124. Í flestum tilvikum þar sem er munur á lesháttum hefir 583 c færri orð, en í örfáum tilvikum hefir 583 c orð framyfir 124 sem sjá má í lesbrigðum hér á eftir. – Í 583 c stendur um þann sem ekki hlýðir yfirvaldinu að hann missi nasirnar og sín eyru og kemur sú lýsing heim við meðferðina á Einari Loptssyni sem fyrr er getið og frá segir í Tyrkjaránssögu Björns á Skarðsá (sjá hér að ofan). 124 nefnir hinsvegar aðeins nasamissi. Hugsanlegt er því að 124 og 583 c séu sjálfstæðar uppskriftir eftir sama forriti, en hitt þó eins víst að 583 c sé skrifað eftir 124 og skrifari 583 c hafi bætt við eyrnamissi eftir Tyrkjaránssögu Björns á Skarðsá, sem aftur notaði frásögn Einars Loptssonar.

⁸² *Mannal á Íslandi árið 1703*. Rvk 1924–47, 41, 44. – Á bl. 14v er bókin lofuð fyrir fróðleik og lesa má nöfnin Vigdís Er., Guðmundur, Bjarni Ólafsson, Bjarni Guðm[unds]son, Ólafur. Dregin er lína þversum yfir síðuna þar sem meginmál endar og skrifað neðan línu óæfðri hendi: „Sogubok Jons Halldorssonar hvoria hann hefer feijngid af (?) Sigvrd S“ og neðst á síðuna með sömu hendi: „Sögyþattur af Þorsteini Vxafot“. Sá þáttur er ekki í þessu handriti, en í AM 583 d 4to eru tveir þættir: bl. 1–8 Orms þáttur Stórolfssonar, skrifaður eftir því sem segir bl. 8v 4. desember 1662 og bl. 9–17r er Þorsteins þáttur uxafóts skrifaður með skyndi á Púfu í Kjós 1663 ný ár(sdag) eftir því sem

sveinssonar í Görðum, var gift Jóni, syni Guðmundar Narfasonar á Hálsi í Kjós, og Þóra, systir Jóns, var gift Eyjólfu, syni Guðríðar og séra Hallgríms í Saurbæ, en Eyjólfur bjó á Ferstiklu. Sæmundur Narfason var bróðursonur Jóns og Þóru.⁸³ Ekki hefir verið löng leið að fara með ritverk milli skyldmenna og granna af Akranesi um Hvalfjarðarströnd og ofaní Kjós.

Þátturinn um siði Tyrkja er prentaður hér eftir 124. Athugasemda-laust er leyst upp úr böndum sem öll sýnast auðskilin. Tekið skal fram að skrifað er „þeyr“ fullum stöfum sjö sinnum og „þeyrra“ tvívegis og er þeirri stafsetningu haldið hér þegar leyst er úr böndum. Sýnt er neð-anmáls hverju helst munar í orðum á milli 124 og 583 en ekki hirt um mun í stafsetningu.

V. Úr AM 124 8vo

De Æconomicis: – Umm Buande fólk og þeyrra sidveniu j TyrkiaRijkenu: –

Þetta er Sidvenia þeyrra j Slávonía, þeyr hallda meir af hiönabandz-lifnadenum, og þeim sem hann hallda,⁸⁴ enn þeim sem eru fyrer vtann hann, og bua sig með það fyrsta til þess, og láta kennemenn samteyngia sig við 'sitt' konuefne j kyrkiunne: Þegar kuinnur gypttast þar, þá fylger þeym eingenn heimannfylgia, með þui madurenn hann⁸⁵

segir bl. 17r. Þátturinn af Ormi er ótvírætt með sömu hendi og AM 583 c 4to en varla er sama hönd á Þorsteins þætti uxafóts, en þátturinn virðist skrifaður í fjórum atrennum og skiptir um blek í hvert sinn. Á ytri spássú á bl. 3v í 583 d stendur „Jon Halldorzson a kverid“ en ekki er það sama hönd og skrifar um Jón á bl. 14v í 583 c, en líklegast er þó að 583 c og 583 d hafi upphaflega tilheyrt sömu bók. Neðst á bl. 17r og á 17v í 583 d er ýmislegt skrifað og kemur þar fram að Bergsveinn Sölmundsson léði öðrum bókina, Bergsveinn var hreppstjóri og bjó á Hrafnkelstöðum í Garði árið 1703, sjá *Manntal á Íslandi*, 6.

⁸³ *Sýslumannaefir*, IV 43–44; Jón Samsonarson. *Æviágrip Hallgríms Péturssonar* eftir Jón Halldórsson. *Afmælisrit til dr. phil. Steingríms J. Þorsteinssonar*. Rvk. 1971, 79, 88.

⁸⁴ og þeim – hallda] + 583.

⁸⁵ hann] + 583.

verður að kaupa þær af þeyrra foreldrum: – Brudernar leida þeyr j kyrkiu með vndarlegum hliöðum og háreyste og⁸⁶ hröpe, og allz kynz hliödfæra saunglyst: – Slykt hid sama giøra þeyr nær Brudernar eru vtleyddar j hionabandz veytzlunne⁸⁷ (vijgslunne) gænga hellst fyrer að þrijda þær, fycktarar: – giøglarar: – missijningamenn, og adrer þui-lijker: – þeyr gypttast so mörgum Eigennkuinum, sem þeyr geta forsorgað, enn þá þeyr huxa eptter fleyrum og fleyrum, þá leggja þeyr litla Rækt vid hinar fyrre: – og verda so sialfar konurnar optt ösamþyckar sýn ä mille: – huar af eptter fylger ötelianlega margur hiðna-skylnadur: – Su sem frá sijnum manne er skylenn og yfergefenn, hun gengur j krýng hijngad og þängad, þrijdd sijnum Buninge og skartte: – og fylger henne eptter hennar ambätt til þess að einhuor tekur hana apttur sier til eckta: – Þær öhljidugu konur slä þeyr og beria, hardlega, ädur enn skylnadurenn verður: – Sierhuor kona föstrar sitt eigned Barn, til þess þui er komit j skola: – Marger af þeim þeckia ecke sijnar mædur, með þui mædur var vtskufast optt: – þá þeyr eiga adra þungada: – Börnenn kalla hynar kuinnur þeyrra fedra: Beymutter: – huad ey er annad enn Stiupmöder, enn hinar⁸⁸ sýnar eigenn mædur kalla þeyr mædur: – Eptter sýna jatning ä þeyrra helgedögum giøra þeyr sig glada og lystuga, enn ä ödrum dögum giøra þeyr sig so druckna, að þeyr geta ecke funded sitt hus opttsinnis: – þeyr eta ey vtann suartta braud, enn sier til heilsu vardveytingar, drecka þeyr suartt vathn, huortt þeyr kalla Chaube: – Suartt að lit, enn þö að smack best⁸⁹: – Ädur enn þeyr eta riette, edur annann mat þá taka þeyr sier fyrst nockud af ävexte jardar og eyka: – Bord, becker, og skarer, hafa þeyr ecke: – helldur hafa þeyr j stadenn þess, skinn og ledur j hardara læge: – og breyda það vnder sig, þar fyrer er og j þeyrra giesta herberge ecke vtann kolberer vegger og gölfed: – þegar þeyr sitia nu so ä gölfenu: – með vtbreyddum skinnum, þá suelgia þeyr og gleypa strax matenn og druckenn,⁹⁰ að ädur giørdre stuttu bæn og läta ecke til sýn heyra eytt ord: – með þui læknararner hallda það hættusamt að svpa edur bläsa ä matenn: – Matenn

⁸⁶ háreyste og] + 583.

⁸⁷ veytzlunne] + 583.

⁸⁸ hinar] + 583.

⁸⁹ að smack best] smack bestann 583.

⁹⁰ mat og drick 583.

bera þeyr ad munne sier med berum hǫndum: – enn bruka ecke hnyf: – Kockurenn tæter so j sundur kiøted, og gjører þad smætt enn bakar-enn brauded, so þad verdur med fíngrum vpp j sig læted: – Þeyrra braud er miøg sætt, þui þeyr yfer drijfa fræed med jlmande sæde, huad þeyr kalla suffen, og senda þad so til bakarans: – Eige bruka þeyr meir enn tuo riette j eynu: – Ad endudum skattenum, middagzbordunenne, og kuølldmæltijdenne (þui þeyr borda þrisuar ä dege⁹¹:) fer huor strax til sinna verka ad lidenne⁹² þackargiørdenne, enn eptter kuølldmæltijdena, ef þar er ecke strax komenn bænatíjmenn, þä hrista þeyr sig, og gamna sier med hugliufum og gamansømum samrædum: – þar til þeyr eru kallader med þessu hliöde: – meizeni: – til næturbæna, enn ad þeim endudum fara þeyr til sængur: – Þeyr hafa ønguar dunsængur, helldur er þeyrra rum af ledre, med þyckuø klæde, þui so sem þeyr ad endudu bordhallde taka vpp sitt bord og becke, og heyngia þad ä nagla, sem faster ero j veggnum, so fara þeyr med legurum sitt, þä þeyr fara ä fætur ä morgna: – Þeyr hallda sig frá suijnakiøte, frá fyskäte, frá baunum, erttum og ødru soddann, enn hunäng, lauka og annann steyktann mat bruka þeyr tíjdast, þö mest steykt kiøt: – J stadenn vñsenz bruka þeyr annat huortt eynsamallt vatned, so sem þad er aused til vr brunnum, eda þeyr kridda þad med sierlegum grøsum og læknismedølum: – Þeyr vtelyckia þessa frá synum kyrkium: – Konurnar so sem adra öumskorna, christna menn, þui þeyr eru öumskorner, og trua ä þann krossfesta Gud, og eru þö gudlästarar, eptter þeyrra döme og tru: – Þar med druckna menn, þui þeyr eru og sieu daufer og hyndrader ad frammflytia audmiukt bæna äkall: – Hördömzmenn og frillulíjismenn: – manndräpara þui þeyr sieu Bøluader: – þeyr kalla ad hlijda predykunenne, med þui orde, Mezin: – og þad ä diebus jumari, edur ä Säbätzdøgunum, huor ed suarar vorum föstudege, og þä prijda þeyr sig med sñn bestu klæde og skartt: – A adfängadegenum edur sabäthzvykunne, þad er ä fyntudøgunum kueykia þeyr lios, ad kuøllde, og läta þad loga vt alla nöttena, til þess þau annat huortt slockna vt af, eda messann er vte ad morgne: – þegar þeyr eru j kyrkiunne syngia þeyr eyrn edur tuo capitula vr Alcorano: – Predykarenn gengur fram⁹³ þar næst, vpp j predykunarstölenne, huor ad er víjdur,

⁹¹ dag 583.

⁹² lesenni 583.

⁹³ fram] + 583.

og víjdsyntt af: – J annare hende þa⁹⁴ helldur hann ä Zymetram: – þad er ä suerde kongsenz edur Tyrkians: – enn j annare hende helldur hann⁹⁵ ä þeyrre bök, sem kallast ä þeyrra tungu: – Menorj: – Eptter þad les hann eyinn capitula, vr Alcoranö: – (Alcoran er ein bök, sem er Tyrkianna truarbrögd: –) ad honum endudum, veyfar hann⁹⁶ suerdenu, og hann⁹⁷ seiger, þetta eru ord Machomets og Gudz vors, huor ed med suerde eiga ad forsuarast, og vtbreydast: – vm predykun leyfest engu- um ad hösta, hrækia edur sofa: – þui þad hæfer ey ad giöra j helgum stad: – Telasinus: – Erkediaknenn bender til med hendenne, ad eyinn og sierhuor auglýse og legge framm fyrer gud med bæna äkalle synar hörmungar: – þar næst buckta þeyr sig vppj hrijfu, og beria ä briosted, og falla äframm, lokzens kalla þeyr vpp þrisuar og segia: Säbäläna: – þad er, Gudz myskun sie med oss: – Sydann kallar presturenn vpp, med þessu orde⁹⁸: – Morzin, þad er, vte er messann: – Pä eptter vana gengur huor og eyinn til middeigis mältjdar: – Enn ad henne endadre, þä til sinnar vinnu og kallar: – Vmm sölarlaged läta þeyr nockud eptter sier, med dryck, og ødru, framm til midrar nætur, – þeyr hallda tuær störhätjdar, eyina sem þeyr kalla, Alaba tyram: – þad eru fyrre päskar, huoria þeyr hallda j þriä daga samfleytta til minningar og vyrdingar gude skapara og ä þeim byria þeyr sitt nýa Ar: – Adra kalla þeyr chaccibatýram: – þad eru seyrrne päskar, huoria þeyr hallda til vyrdingar og heydurz j þriä daga Machömeth: – Ä þeim tyma ydka þeyr gud- rækelegar ferder huoriar þeyr kalla Allage: – fara þä og ferdast med mykillre prosessiu til grafar synz pröpheta: – Mechæ: – vppä þad þeyr fae og medtake af hönnum sinna synda fyrergefning: – Enn þar ad auke kunna þeyr og hallda, ad alleinasta sie þad tuentt, sem til säluhialpar- ennar sie naudsynlegt: fyrst truenn ä gud og Machemeth: – annad ad þeyr true þui øllu stadfastlega sem skrifad er j Alcorano og Alforco: – þridia gödverkenn, jtem, Ad syndernar kunne apttur til nädar ad tak- ast ef þeyr ecke framm j syndenne forhardna: – til Constantinopolis og Nicæa hafa þeyr sýn Accademia edur häfasköla: – huorn ed Chorchin- ist stiftfate: – Anno Christi 1330: – og þar læra þeyr vr Aristotuli og

⁹⁴ þa] + 583.

⁹⁵ helldur hann] + 583.

⁹⁶ + og sueipir 583.

⁹⁷ hann] + 583.

⁹⁸ med þessu orde] þetta ord 583.

Plätone rijkisstiornarlyst, enn þö eynkum og sierdeylis strýdzlyst, þui þeyr eru daglega hafder eptter mäلتijd vmm midiann dag j þann stad, sem allra handa konster⁹⁹ eru framdar, eynkum ad skiota af fallbyssum: – þeyr hafa og annann stad, ecke längt frá þessum, huorn þeyr kalla löngiedum: – þar reyna þeyr sig ad fyckta til samanz með spiötum og vopnum, enn þeyr sem ecke eru færer til þeirrar strýdzkunstar, þeyr ero kallader til böklegra lysta.

De politicis: – Vmm veralldlega valldstiörn: –

Þö ad þad tyrkneska valld og yferräd, mege maklega helldur kallast týranna skapur og hardydge, helldur enn stiörn – med þui Machemet seigest¹⁰⁰ ad vera sendur af gude, eige med orde edur iardteyknun, so sem Chrstr: – helldur med suerde, so sem Dävijd, ad vmm snua þiodunum: – þö er hiä þeim nockur mynd og tegund riettrar stiörn¹⁰¹: – Chadilegcher heyter nockur ypparlegur madur, og vel forstandugur sem frammfylgia ä veralldegum riette: – og eru þeyr þrýr, sä fyrste er j Natotia: – Annar j Evröpä: – þridie j Ægyptalande – næst þessum eru j borgum Sangiaci og Cadim: – huorier ad optlega forsia sig j sijnu embætte, og eru þui tijdum af setter: – Pegar eynhuor klagar sitt mäl, og þad er nidurþrickt, þä appellerar hann sýnu mäle til Sangiacum, og þadann til Bassas: – og allra seinast til sialfz Soldanz: – huor ed almenneliga þýngar fiörum sinnum ä äre: – Hiä rädhussenz turne er fängelsid huor ed innann er giortt med smä rumum, sosem fuglahreidrum, og sierhuor fängare lätenn j huortt rum, j huorre midre ad stendur einn stolpe, holur innann, j honum eru marger hanar, til ad grafa sierhuorium fänga¹⁰² vatn j hæfelegann tijma, j þennann turn eru äklagader innsetter, þar til þeyr eptter mälavexte¹⁰³ straffast: – þetta er þeyrra atferd ad straffa: – Fyrst er þad j lög teked ad giallda lyku lýkt: – gudlastarenn er brendur: – Letingenn tyrkneskur er stryktur: – enn christenn madurenn vtlægur giördur: – Sä sem yfervalldenu giører nockud til myska og brijtur vid þad, er dreigenn j Asnatagle, vmm allann stadenn: – Sä sem ey hlijder yfervalldenu misser nasernar¹⁰⁴: – Þeyr sem bera falskann

⁹⁹ strjidskunstar 583.

¹⁰⁰ sagdest 583.

¹⁰¹ stiornunar 583.

¹⁰² fangara 583.

¹⁰³ malauoxtum 583.

¹⁰⁴ + og sinn eiru 583.

vitnisburd, eru smánarlega¹⁰⁵ leydder vmm krijng j borgena, og eru markader med heytu jarne, j enned og ä höndena: – manndröparenn er hálshögguenn, dryckiurutarenn er sleigenn 80: – hogg: – Jomfrukreyнкиarenn er settur ä eynn asna med sinne vnnøstu, og so smánarlega leidd j kryngumm borgena, og sem hann hefur fenged henne hennar tilgjöf, er hann sleigenn þarofan ä hundrad hogg: – hördömsmadurenn er sleigenn: 100: – hogg: – enn hörkonann þä hun er dæmd af fiögtra kuenna vitnisburde, ä ad blijfa heyma j sýnu hvse, þar til hun deyr: – Sä sem lijgur ä syna eigenkonu, er annad huortt sleigenn 80 – hogg – eda fæda 40: – þurfamenn: – Sä sem ad er nockrum skyldugur, og getur ecki borgad, hann¹⁰⁶ er settur j fängelse, þar til eythuoitt medal fæst ad leysa hann: – þiöfar og ræningiar eru heyngder: – Sä sem hefur ränga vog eda mælekeröld, ä eptter málavøxtum ad straffast: – þeyr hallda giestaherberge, og läta hijsa þä sem vmmferdast og vijsa þeim sinn veg frá einu herberge til annarz: – Enn lijtest þeim vel ä giestena og hafe þeyr nöggann pening, þä drepa þeyr þä ä vegenum og taka gialded: – Eyngenn þiöd er so giäfmilld sem þeyr, þarmed og vyrdingagiörn vid þä sem fræger eru af sijnum manndömværum: – Tyrkianner eru so talhlijdner og illkuitter ad þeyr liä eyru sijñ huorium röggerurum og trua honum: – Ef þeyr verda rijker, og fá nädugann dauddaga huad sialldann ber til, þä fá Børnenn og þeyrra eigennkuinnur ecke par af þeyrra götze, helldur tekur þad soldän alltsamann, og skiptter þui ä medal födurleysingia, eptter þui sem sä hinn daude var j gunst vid hann: – Arenu skiptta þeyr j tolf mänude, þeyr byriast þä tungl kueykest, enn endast þä tungled endar, og heyta þeyr so ä þeyrra tungu: – 1. Mecheren: – þad er Iänuaris: – 2. Sepher: – þad er Februarius: – 3. Rebucl evel: – þad er Martius: – 4. Rebucl achir: – þad er Aprilis: – 5. Zumasiel evel: – þad er Majus: – 6. Zumasiel achir: – þad er Iunius: – 7. Rezeb: – þad er Iulius: – 8. Schavan: – þad er Augustus: – 9. Rämāsan: – þad er September: – 10. Scäaval: – þad er October: – 11. Ciclade: – þad er November: – 12. Silchize: – þad er December: – Tungled og stiörnurnar vyrda þeyr meir og tilbidia helldur enn sölena, þessvegna ad þeyr eru veykare og verr til passa ä dagenn þä sölenn skyn, helldur enn ä næturnar þä tungled lýser: – Þeyrra Äratala er med tuenttslag: – 1. Heginos: – þä þeyr telia frá fæding

¹⁰⁵ smánarligana 583.

¹⁰⁶ hann] + 583.

Machometz: – Annad kalla þeyr Mächometicos: – þá þeyr telia frá hanz vppstigning til hymna: – j huorre vyku hafa þeyr sið daga, so sem vier, og heyta þeyr suo ä þeyrra tungu: – 1. Bäsar jum það er sunnudagur: – 2. Basar ertisi: – það er mánudagur: – 3. salle: – það er þriðjudagur: – 4. sarschamtia: það er midkudagur: – 5. vesceмба: – það er fimtudagur: – 6. Junar: – það er föstudagur: – huorn þeyr hallda helgann: – 7. suma ertis: – það er laugardagur: – Og hier med endast sidvenia þeyrra tyrkianna, so mijked sem eg hefe heyrtt og lesed¹⁰⁷:

VI. Lokaorð

Í upphafi greinar er stuttlega vikið að víðfedmi og skipulagi Tyrkjaveldis á 17. öld og skýrt lítillega frá Tyrkjaráninu á Íslandi 1627 og prentuðum heimildum um það. Í óprentuðum bréfabókum Gísla Oddssonar Skálholtsbiskups (d. 1638) eru varðveitt allmörg bréf um vandræði þeirra í Vestmannaeyjum sem eftir ránið sátu sviptir maka en vildu fjölga sér og urðu því að giftast á nýjaleik. Drepið er á hið helsta í þessum bréfum og birtar glefsur úr þeim og prentaðir vitnisburðir um afdrif hertekinnar konu, Önnu Jasparsdóttur.

Minnt er á fordóma sem um aldir hafa einkennt skrif kristinna lærðómsmanna um múhamedstrú og siði Tyrkja og fram koma í íslenskum handritum. Bent er á dæmi frá 1663 úr bréfabók Brynjólfs Sveinssonar Skálholtsbiskups um að kennimenn óttuðust að alþýðu dreymdi ævintýri sem biðu þeirra manna sem lentu í ánaud hjá Tyrkjum og vísar það dæmi ef til vill til þess að alþýðumenn hafi ekki blindandi samsinnt yfirboðurum sínum og lærðum mönnum sem af kappi predikuðu Tyrkjahatur¹⁰⁸ til varnar sinni kristnu trú. Ljóst má greina þessa óvild í þýðingu á riti eftir Hans Hansen Skonning sem til er í íslenskum handritum og í ritkorninu í AM 555 b 4to sem mun þýðing á eldra erlendu lærðómriti. Frásagnir þeirra herteknu sem komu aftur úr hinni þriflegu Alsírborg og þekktu sætabrauð hennar og steikur, gjafmildi Tyrkja og gamansamar samræður þeirra, gætu hafa kynt undir drauma íslenskrar alþýðu um ævintýri í Afríku. Birt er eftir AM 124 8vo lýsing

¹⁰⁷ og hier med endast – lesed] og hiermed endast tjrkianna siduenia 583.

¹⁰⁸ Tyrkjaránið á Íslandi 1627, XI-XXII.

á síðum Tyrkja þar sem örlar á jákvæðu viðhorfi til þeirra og gæti eitt-hvað í henni verið runnið frá frásögnum Íslendinga sem kynnst höfðu þegnum Tyrkjaveldis af eigin raun.

Fróðlegt, en torvelt, væri að kanna hvort gætt hafi áhrifa dvalar hinna herteknu, sem komu aftur, á íslenskt þjóðlíf, til að mynda í klæðaburði, mataræði, orðfæri, sagnaskemmtan eða kaupskap, en islömsk trúarbrögð eru öðru fremur trúarbrögð kaupmanna, en ekki hirðingja eða bænda.¹⁰⁹ Fjöldi uppskrifta Reisubókar síra Ólafs Egilssonar¹¹⁰ sýnir að hún hefir verið vinsælt lesefni, en drjúgur hluti hennar er lýsing á því sem bar fyrir augu prestsins á ferðalagi frá Alsír til Íslands. Kannski er vísbending um nýkomna borgaralega siði í Vestmannaeyjum það sem Gísli biskup Oddsson segir í bréfi til Kláusar Eyjólfsssonar 9. nóvember 1634 um eyðslusemi hjónanna í Ofanleiti, síra Gísla Þorvarðssonar og Þorgerðar, dóttur síra Ólafs Egilssonar:

Um slika Aureigd og eydslu hiönanna a Offanleite sem þier mier skriffed heff Jeg ecke fyrr heyrðt og þar heff eg einginn Rad vid nie veit nockurt platz annarstadar honum til þarffa og kannskie það sie sumra meijning ad einginn skyllda stande til ad forsorga þa annarstadar sem med onaudsynlegum klædaburde eda audrum oþarfendum eyda so eirnrar kirkiu penijngum ...¹¹¹

¹⁰⁹ Watt. *The Influence of Islam on Medieval Europe*, 15.

¹¹⁰ *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, 91–92, 135–137, handritin eru einnig talin í óprentaðri prófritgerð Svavars Sigmundssonar sem hann góðfúslega léði mér.

¹¹¹ AM 246 4to, bl. 87v.

EFTIRSKRIFT

Þegar þessi grein var fullgerð í próförk sumarið 1995 birtist gein eftir Þorstein Helgason: Hverjir voru Tyrkjaránsmenn? í *Sögu* 1995, bls. 111–134. Þorsteinn kemur að sumum sömu efnum og drepíð er á í fyrsta hluta þessarar greinar. Hann telur að ránsmenn hafi verið „Evrópumenn“ og „líklegast einhverjir Tyrkir“ og nefnir fjölmörg gagnleg rit sem varpað geta ljósi á hið margþætta rannsóknarefni, Tyrkjaránið á Íslandi 1627.

SUMMARY

The unpublished letter-books of Gísli Oddsson, Bishop of Skálholt (d. 1638) contain many letters about cases involving people in the Westman Islands whose spouses were seized by the Algerian pirates who raided the coastal regions of Iceland in 1627. The main matter arising in these letters is whether or not it was permissible for such individuals to re-marry. The article presents evidence about the fate of Anna Jasparsdóttir who had a husband and children in Algiers, whilst her former spouse, Jón Oddsson, remained in the Westman Islands and was looking for a new wife. The article also prints a section from AM 124 8vo which was written at some point during the period 1635–1669, and which gives quite a positive account of the customs and practices of the Turks; other Icelandic manuscripts contain rather more negative accounts. The article draws attention to the prejudice of clerical authorities and scholars against believers in the Islamic faith, and cites an instance from 1663, in the letter-books of Bishop Brynjólfur Sveinsson from Skálholt, which seems to show that the hard-pressed common folk did not always follow blindly the attitudes of their superiors.

JON GUNNAR JØRGENSEN

„SNORRE STURLESØNS FORTALE PAA SIN CHRØNICKE“

Om kildene til opplysningen om Heimskringlas forfatter.

DET ER IKKE mange i dag som nærer tvil om at det var Snorre Sturlason som skrev *Heimskringla*. Noe avgjørende bevis for dette har vi ikke, men et bærende argument har vært at opplysningen var kjent på 1500-tallet av de norske oversetterne Laurents Hanssøn og Peder Claussøn. Det har vært antatt at Snorres navn har stått i prologen i et tapt *Heimskringla*-håndskrift. På grunnlag av at begge oversetterne har kjent opplysningen, er det trukket slutninger om foreleggene deres. De to skal ha brukt samme forelegg, og selv om prologen ikke finnes i Peders oversettelse, skal den ha stått i forelegget hans. Jeg vil i denne artikkelen ta opp problemkomplekset omkring forfatteropplysningen og prologen. Resultatet kan få betydning for selve realitetsdiskusjonen om *Heimskringlas* forfatter, men det spørsmålet vil jeg ikke drøfte nærmere her.

I artikkelen *Sagnaritun Snorra Sturlusonar* skriver Ólafur Halldórsson at det i middelalderen sannsynligvis har vært alminnelig kjent, i alle fall blant de lærde, at Snorre var *Heimskringlas* forfatter. Dette viser seg i at det i *Orknøyingenes saga* og flere steder i *Den store saga om Olav Tryggvason* henvises til Snorre Sturlasons fremstilling, og at den fremstillingen det vises til stemmer med *Heimskringla*.¹

I tidens løp gikk kunnskapen om Snorres forfatterskap i glemmeboken, og først da Peder Claussøns sagaoversettelser ble utgitt i 1633, ble Snorre igjen kjent som verkets opphavsmann. Snorre nevnes i overskriften til oversettelsens prolog: „Snorre Sturlesøns Fortale paa sin Chrønicke“.² Prologen i denne utgaven er imidlertid ikke Peder Claussøns. Utgiveren, Ole Worm, har lånt den fra en eldre oversettel-

¹ Ólafur Halldórsson 1979, 127.

² Peder Claussøn Friis: *Norske Kongers Chronica*, København 1633 (PCI) s (c) 3v.

se, Laurents Hanssøns fra 1548–51.³ I prologen i Laurents Hanssøns oversettelse nevnes Snorre to steder. Først står det etter prologens første hovedavsnitt:

Her fylgir effter Aff thenn Merckelige Saughe Schriffuere Aare prest i Jsslandh oc de ßom hand fylger i Sauger andre wittige men ßom staa i same Fortalen Snorris Sturlis *historiographi Noru(egiaë)*. (LH⁴ 6)

Til slutt, etter det andre hovedavsnittet, står det så:

Her Enndis fortalenn Snorris Sturlesenn vdi konninge Boghen. (LH 7)

Selv om vi ikke kan se av *Heimskringla*-oversettelsen, slik den fremstår i Worms utgave, at Peder Claussøn har kjent til at Snorre var *Heimskringlas* forfatter, fremgår det tydelig nok andre steder i Peders forfatterskap at han har hatt dette på det rene. I *En kort extract af de norske kongers Chronica* (e. 1599)⁵ skriver han at Snorre har skrevet en norgeskrønike der kongerekka begynner med Odin, og i *Om Iisland* (1580) nevner han Snorre sammen med to andre kjente islandske krønikeforfattere, biskop Isleiv og Are Frode.⁶ At det virkelig er *Heimskringla* han tillegger Snorre, går fram av en marginalnote ved navnet hans i *Om Iisland*, der det står at han i 1599 har oversatt Snorre Sturlassons norske krønike til dansk.⁷

Gjennom tidene har flere forskere drøftet spørsmålet om hvor de to oversetterne har hentet forfatteropplysningen fra. Peder Claussøn har neppe kjent Laurents Hanssøns oversettelse,⁸ og må altså ha fått sin viten fra annet hold. Gustav Storm prøvde flere løsninger på problemet. Han mente at Peder Claussøn ikke hadde kjent Laurents Hanssøns arbeid, og antok først at Snorre var nevnt i et *Heimskringla*-håndskrift som de begge hadde benyttet.⁹ Storm kritiserte her sin eldre kollega Konrad Maurers standpunkt. Maurer hadde reist tvil om at Snorre

³ Gustav Storm 1882, 47–61.

⁴ *Laurents Hanssøns sagaoversættelse*, Gustav Storm (utg), Kristiania 1899.

⁵ *Samlede Skrifter*, 42.

⁶ Samme bok, 191.

⁷ Samme bok, LXI.

⁸ Gustav Storm 1882, 48–53; Jonna Louis-Jensen 1979, 49; Ólafur Halldórsson 1979, 121.

⁹ Gustav Storm 1873, 2–3.

hadde skrevet *Heimskringla* og hevdet at de unge oversettelsene ikke kunne tillegges særlig beviskraft i dette spørsmålet. Han mente Laurents Hanssøn kunne ha utledet forfatteropplysningen av andre sager, og at Peder Claussøn i sin tur hadde fått den fra Laurents.¹⁰

Storm korrigerer sitt standpunkt i *Arkiv* 1882. Han hadde nå sett at prologen i utgaven av Peder Claussøns sagaoversettelser stammet fra Laurents Hanssøn, og hevdet dessuten at Laurents trolig hadde tatt hele prologen fra *Codex Frisianus (F)*. Storm falt nå delvis ned på Maurers forklaring, men fastholdt at Peder Claussøn ikke hadde kjent forgjengerens oversettelse. Han mente nå at både Laurents Hanssøn og Peder Claussøn uavhengig av hverandre hadde utledet forfatteropplysningen av *Olav Tryggvasons saga* i *Bergsbók*, der Snorre er nevnt flere ganger.¹¹

Siden kom Storm fram til at Laurents ikke hadde tilleggsopplysningene i *Olav Tryggvasons saga* fra *Bergsbók*, men fra Odd munks *Olav Tryggvasons saga*, nærmere bestemt *AM 310 4to*, og etter at Finnur Jónsson hadde identifisert Laurents Hanssøns hånd på det bevarte bladet fra *Kringla*, var både Storm og Finnur Jónsson overbevist om at Laurents' andre håndskrift hadde vært *Kringla*, og at forfatteropplysningen måtte ha stått i *Kringlas* prolog.¹² Finnur Jónsson mente at også Peder Claussøn hadde brukt *Kringla*, men at prologen var tapt da han fikk håndskriftet. Han drøfter imidlertid ikke nærmere hvor Peder da kunne ha forfatteropplysningen fra.¹³ Storm endret ikke sin gamle oppfatning når det gjaldt Peders kilde. I innledningen til Nasjonalutgaven av *Heimskringla* (1900) skriver han at Peder kjente Snorre som sagaforfatter fra *Bergsbók*.¹⁴

Laurents Hanssøns forelegg

Hovedforelegget til Laurents var *F*, men det er tvilsomt om det er dette håndskriftet som ligger til grunn for prologen, slik Storm mente i 1882 og fastholdt i 1899.¹⁵ Laurents Hanssøn skrev i forordet til over-

¹⁰ Konrad Maurer 1867, 16–18 og særlig note 24 s 123–126.

¹¹ Storm 1882, 60.

¹² Finnur Jónsson 1895, VI, og *HkrFJ* I, IX–X; Gustav Storm i *LH*, V.

¹³ *HkrFJ* I, X.

¹⁴ Storm 1900, XXXIX.

¹⁵ Se Storm 1882, 57 og *LH*, IV–V.

settelsen at han hadde fått tak i et annet håndskrift etter at han var kommet godt i gang med arbeidet, og at han hadde støttet seg til dette ved siden av hovedforelegget. Storm anførte to argumenter for at Laurents hadde hatt dette andre håndskriftet til støtte for prologen. Det ene var at „Oversættelsen forudsætter de to Ord i Fortalen „hafa mælt“, som manglede i Codex Frisianus og som altsaa maa være laant fra det andet haandskrift Kringla“ (*LH V*). Det andre var at opplysningen om Snorre måtte være herfra, ettersom den ikke står i *F*.

Setningen som forutsetter ordene „hafa mælt“ ser slik ut i oversættelsen:

Pa thenne bogh lodh ieg schrifue gamle frasauger om høfðinge de som Regemente haufue haft vdi desse nordlanden oc pa Danske tunge hafue talet sa som ieg hafuer hørt aff vise menz saugn ... (*LH 5*)

Leddsetningen blir ganske meningsløs uten verbalet „hafue talet“, og selv om ikke Laurents viser seg som noen språklig virtuos, har han ganske sikkert kunnet gjøre denne rettelsen uten støtte i noe forelegg. Finnur Jónsson har imidlertid påpekt flere detaljer i prologteksten til Laurents Hanssøn som stemmer bedre med *Jöfraskinnas* (*J*) tekst enn med *F*. Det er nok å nevne et par av eksemplene:¹⁶

Aff hans naffne ere ynglinger kallede (*LH*)

af hans nafni eru Y. kallaðir (*J*)

af hans nafni eru síðan kallaðir Y.; (*F*)

hann haufde thet Aare tall først (*LH*)

ok hafði þat áratat fyrst (*J*)

ok hafði fyrst áratat (*F*)

Eksemplene viser tydelig nok at Laurents må ha brukt et annet håndskrift enn *F*, enten som hovedforelegg eller til støtte. Finnur Jónsson mente det andre håndskriftet mest trolig hadde vært hovedforelegg for prologen, og det tror jeg han hadde rett i. I eksemplene over er avvikene fra *F* uten innholdsmessig betydning, og det hadde ikke vært noen grunn for Laurents til å velge lesemåter fra et annet håndskrift her, dersom han hadde brukt *F* som hovedforelegg.

¹⁶ Anført etter *HkrFJ I* (Finnur Jónsson; *Heimskringla*. Kbh 1893–1900), IX, unnatt det andre eks. fra *J*, som er anført etter *HkrFJ I*, 6.

Laurents har sløyfet slutten på prologen i oversettelsen. Han gjør imidlertid leseren oppmerksom på at han ikke har tatt med alt:

Thet som efter fylgir in prohemio er intthet annet æn Aara tall
huilket man fynnr i sellffue kronicke om huer kong ifra Sanct
Oluff oc tilforenn etc. (LH 7)

Kommentaren er litt forvirrende. Teksten som her er utelatt, slik den står i *F* og *J*, inneholder opplysninger om Isleivs og Halls levetid, om hvordan Are gjennom Teit fikk del i deres kunnskaper, og at Are også hadde lært mye av Turid, Snorre godes datter. Dette passer dårlig med den innholdsbeskrivelsen Laurents angir. Sverrir Tómasson antyder den tolkning at prologen i Laurents' forelegg kan ha inneholdt mer enn det som står i *F* og *J*.¹⁷ Laurents' oversettelse er imidlertid mange steder svært unøyaktig, og det er tydelig at oversetteren ofte har hatt problemer med å forstå teksten. Den utelatte delen av prologen inneholder flere kronologiske opplysninger, en gang satt i relasjon til Olav den hellige, en gang til Olav Tryggvason. Olav den hellige ble dessuten nevnt i den siste setningen før denne kommentaren. Trolig skyldes det dårlige samsvaret mellom Laurents Hanssøns innholdsangivelse og det kjente innholdet i *Heimskringla*-prologen bare Laurents' unøyaktighet, slik at teksten han sikter til i kommentaren ikke er noen annen enn den vi kjenner fra *F* og *J*.

Kritikk av Gustav Storm og Finnur Jónsson

Også Jakob Benediktsson har tatt opp spørsmålet om hvor Snorre er nevnt som *Heimskringlas* forfatter. Med tekstkritisk argumentasjon viser han at Laurents' andre håndskrift neppe kan ha vært *Kringla*,¹⁸ og dette resultatet passer med at vi ellers ikke har noe som vitner om at *Kringla* har inneholdt prologen. Prologen manglet i alle fall kort etter at håndskriftet var kommet til Universitetsbiblioteket i København tidlig på 1600-tallet. Ole Worm brukte *Kringla* til komplettering av Peder Claussøns oversettelse som han utgav i 1633. Om *Kringla* hadde inneholdt prologen, ville han neppe ha brukt den ufullstendige versjonen fra Laurents Hanssøn.

¹⁷ Sverrir Tómasson 1988, 382.

¹⁸ Jakob Benediktsson 1955, 123 – 124.

Det at Peder Claussøn og Laurents Hanssøn begge hadde opplysninger om at Snorre hadde skrevet *Heimskringla*, forklarer også Jakob Benediktsson ved at de to brukte samme forelegg, et tapt *Heimskringla*-håndskrift der Snorre var nevnt som forfatter.¹⁹ Dette er en fornuftig antakelse fordi den er økonomisk, og det er vanskelig å motbevise den, men de tekstlige argumentene er nokså svake. Bortsett fra prologen har Laurents Hanssøn hentet så lite fra det andre håndskriftet at det er vanskelig å trekke sikre slutninger av en tekstkritisk sammenlikning. Jakob Benediktsson trekker fram to eksempler for å vise samhörighet mellom *LH* og *PCI*:

- 1) Aarstad hoess berghen. Fittie paa stordeland. Aualdzness i karmswnd. Vdsteenn i ryefylcke som siden war closter. Sem i Norhordalandh. (*LH* 75.2-3)

paa Alreckstad, Sæm eller Fidie, eller i Ryefylket, paa Vdstein, eller Augvaldsnæs paa Karmen. (*PCI* 61.21-22)

á Alreksstöðum eða Sæheimi, á Fitjum, eða á Útsteini, ok í Kqrmt á Qgvaldznesi. (*HkrFJ* I 155.5-7)

- 2) pa Dingeness ther mødis sogn och hordalandt (*LH* 118, note 3)

paa Dyngenas (sic), der som Sogn oc Hordeland mødis (*PCI* 109.25-26)

Þetta var á Pinganesi, þar er mætisk Sogn ok Hqrðaland (*HkrFJ* I 287.1-2)

For *eða á* (*Hkr*) i eks 1) har *Jöfraskinna ok a rogalandi at*, og dette passer med *LH* og *PCIs* i *Ryefylket/ryefylcke*. *LH/PCIs* *Dinganes* for *Pinganes* i 2) passer med fragmentet *AM 325 VIII 1 4to*, som tilhører samme klasse som *J. J* har *Digranes*.

Jeg må gi Jakob Benediktsson rett i at hans eksempler på lesemåter fra *LH* viser bedre samsvar med *PCI* og med y-håndskriftene enn med *Kringla*, men vil samtidig bemerke at samsvaret mellom *LH* og *PCI* heller ikke er så klart at det gir grunnlag for å slutte at de har hatt samme forelegg.

¹⁹ Samme sted, 124, 127.

Laurents Hanssøns og Peder Claussøns forelegg

Laurents Hanssøn har riktignok hentet lite tekst fra det ukjente håndskriftet, men det lille som er, tyder helst på at det har vært et annet enn det Peder Claussøn brukte. En passus Laurents må ha hentet fra dette håndskriftet, er denne:

Sidenn ffor hand Syder till walland och røffuede there. Daa ffor hann aff wallande och till Syllinger, vester i haff fra Englandh (LH 124.5–7).

Tilsvarende tekst i *Heimskringla* lyder slik:

Þaðan siglði hann vestr til Vallandz ok herjaði þar; þá siglði hann vestan ok ætlaði til Englandz; þá kom hann í eyjar þær, er Syllingar heita, vestr í hafit frá Englandi (HkrFJ I 307.12–15).

I *F* er det meste utelatt, og der står bare:

Siðan sigldi hann vestan til Englandz (*F*²⁰ 114.26–27).

Peder Claussøns tekst ser slik ut:

(Der efter seglede Olaff Tryggesøn i Vester Haff, oc røfuede paa Engeland, Skotland, Suderøer, Irland oc Franckrige, som Halfroder Vandræda Skald queder i sin Vise.)

Olaff Tryggesøn seglede fra Franckrige, oc actede til Engeland, men Vinden forsette hannem, saa at hand kom til den øe, som Sylling kaldedis, oc ligger Vester i Hafuit fra Engeland, (*PCI* 125.31–126.6)

PCI slutter seg her nært til teksten i *Den store sagaen om Olav Tryggvason* (*StOT*), der det står:

(þa helt hann til Bretlandz. ok heriaði víða þat land. þaðan sigldi hann uestr til Vallandz ok heriaði þar. Vm þenna hernat Olafs allan saman kueðr Hallfrodr vandræða skald. ...)

<O>Lafr konungr Tryggva s(on) sigldi uestan af Vallandi. ok ætlaði til Eng landz. honum bægdí ueðr ok bar hann til eyía þeira er Syllingar heíta. þær liggia uestr i hafit fra Eng landi. (*StOT*²¹ I 160.8–161.9)

²⁰ C. R. Unger (utg): *Codex Frisianus*, Kristiania 1871.

²¹ Ólafur Halldórsson (utg), *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, København 1958–61.

I dette eksemplet knytter *LHs* tekst seg mye nærmere til *Hkr* (*K, J*) enn til *PCI*. Vi merker oss særlig at setningen *honum bægdì veðr* mangler i *Hkr*, og knytter *PCI* utvetydig til *StOT*.

Det kunne tenkes at Peders tekst på dette punktet stammet fra *Bergsbók*. En annen forklaring er imidlertid mer sannsynlig, nemlig at forelegget hans har vært nært beslektet med det *Heimskringla*-håndskriftet som forfatteren av *StOT* har benyttet. Ólafur Halldórsson har gjort meg oppmerksom på denne sammenhengen og pekt på flere eksempler til støtte for dette.²² I *Håkon den godes saga* i *Heimskringla* står det om Eirik blodøks' fall:

En er þat spurði Eiríkr konungr, þá fór hann í vestrvíking ok hafði ór Orkneyjum með sér Arnkel ok Erlend, sonu Torf-Einars. Síðan fór hann í Suðreyjar ok váru þar margir víkingar ok herkonungar, ok réðusk til liðs með Eiríki konungi. Helt hann þá öllu liðinu fyrst til Írlandz ok hafði þaðan lið slíkt, er hann fekk; síðan fór hann til Bretlandz ok herjaði þar. Eptir þat siglði hann suðr undir England ok herjaði þar sem í qðrum stqðum, en alt lið flýði, þar sem hann fór. (*HkrFJ* I 171.10–172.1)

Tilsvarende tekst i *StOT*:

En er þat spurði Eiríkr konungr þa for hann í uestr uiking, hann kom íOrkn eyiar. ok hafði þaðan með ser Arnkel ok Erlend sono Torf einars. for hann þaðan i Suðr eyiar. ok uoro þar margir uikingar ok her konungar. er reðuz til lids með Eiríki. helt hann þa fyrst öllu liðinu til Írlandz. ok hafði þaðan enn lið slikt er hann feck. Síþan for hann til Bretlandz ok heriaði þar sem iqðrum stqðum. en alt mann folk flyði undan þar sem hann for. (*StOT* I 23.10–16)

Slektskapet mellom de to tekstene er tydelig nok, men vi ser at teksten mellom *Heimskringlas* to „herjaði þar“ mangler i *StOT* (alle håndskrifter).

Den samme utelatelsen finner vi hos Peder Claussøn:

Der K. Erick det spurde, seilede hand i Vesterviking oc seglede først til Orknøi, oc hafde deden met sig Arnkiöld oc Erland,

²² Ólafur Halldórsson, upubliserte notater. Jeg takker Ólafur for at han har vært så generøs å la meg få bruke dette materialet.

Grefue Torff Einars Sønner, oc megit Folck, siden holt hand sin færd til Suderøjer, oc fand der mange Siøkonger oc Sørøfuere for sig, oc gafue de dem i Selskab met K. Erick. Hand seglede dernest til Irland, oc røfuede der, oc tog met sig hues krigssfolck hannem følge vilde, oc seglede siden met alt det Folck til den part aff Engeland, som Britannia (Bretland) var kaldet, oc røfuede der lige som andrestedis, oc alt Folcket flydde der som hand kom. (*PCI* 69.20–29).

Det som gjør eksemplet særlig interessant i denne sammenheng, er imidlertid at *Bergsbók* avviker fra de øvrige *StOT*-manuskriptene ved at den har *Porfinz j.* for *Torf einars*. Dette avviket finner vi ikke hos Peder Claussøn (*Torff Einars*), og dette tyder på at *Bergsbók* ikke er forelegget hans.

I notatene til Ólafur Halldórsson finnes en rekke eksempler som viser samsvar mellom *PCI* og *StOT* mot *Hkr*. Jeg vil nøye meg med å trekke fram ett til, der Peder Claussøn igjen har unngått et avvik i *Bergsbók*. I *Harald gráfells saga* har *Heimskringla*:

Glúmr Geirason er maðr nefndr; hann var skáld Haraldz konungs ok hreystimaðr mikill; hann orti vísu þessa eptir fall Hákonar: ...

Þessi vísa varð allkær, en er ... (*HkrFJ* I 224.2–14)

I *StOT* står:

Glumr Geira s(on) var skalld Haraldz konungs Gunnhilldar sonar. hann orti uisu þessa eptir fall Hakonar konungs. ok hældi þar at Haralldr konungr hefði hefnt Gamla broður sins. ...

Þessi uisa uarð allkiær j hirð Haraldz konungs. En er ... (*StOT* I 47.8–20)

og Peder Claussøn har:

Gulmer Gejrasøn var en god Skaald, oc tiente K. Harald, hand dictede en Vise om K. Hagens Fald, oc indførde der udi at K. Harald hafde hefnt sine Brødris død, huilcken Vise var megit afholden aff K. Haralds Mend. Men der ... (*PCI* 89.3–6)

Vi ser at *StOT* og *PCI* har med et tillegg i forhold til *Hkr*, om inn-

holdet i skaldestrofen. Dessuten står det i *StOT* og *PCI* at strofen var avholdt blant *kong Haralds* menn. I *Bergsbók* står *Hakonar* for *Haralldz*.

Disse tre eksemplene tyder på at teksten i Peder Claussøns forelegg for *Hkr I* har vært nært beslektet med den *Heimskringla*-teksten som ligger til grunn for *StOT*. Det er vanskelig å avgjøre om det ukjente forelegget til Laurents Hanssøn har tilhørt x- eller y-klassen. At det ikke lar seg påvise flere avvik fra *F* i Laurents Hanssøns tekst, kan tyde på at håndskriftet ikke har skilt seg vesentlig fra *F*, men som Jakob Benediktsson har påpekt, kan de få avvikene som er, peke i retning av y-klassen. Laurents Hanssøns tekst viser imidlertid ingen avvik fra *F* som knytter an til *StOT*, slik vi måtte ha forventet dersom forelegget hadde vært det samme som Peder Claussøns. Når det gjelder prologen, har vi ikke Peders tekst til sammenlikning.²³ Det argumentet for felles forelegg som da står igjen, er de to oversetternes kjennskap til Snorre.

Kilden til forfatteropplysningen

Vi kan ikke ta det for gitt at opplysningen om Snorre har kommet fra prologen i Laurents Hanssøns ukjente håndskrift. Snorre nevnes ikke i selve teksten i oversettelsen, men i en introduksjonskommentar som står etter første del av *Heimskringla*-prologen og i en sluttkommentar. Utover det faktum at to oversettere i det 16. århundre kjenner forfatteren, og at opplysningen står i tilknytning til prologen hos den ene av dem, er det vanskelig å finne holdepunkter for at opplysningen virkelig er hentet fra prologen i et *Heimskringla*-håndskrift.

Sverrir Tómasson har i sin doktoravhandling forsøkt å argumentere for at forfatteropplysningen er hentet fra en *Heimskringla*-prolog. Her omtaler han også spesielt prologen, slik den står i Laurents Hanssøns oversettelse.²⁴ Sverrir Tómasson merker seg sluttkommentaren „Her

²³ Jakob Benediktsson tenkte seg da han skrev artikkelen i 1955 at Worm tildels hadde støttet seg til Peder Claussøns prolog i utgaven (1633). Jonna Louis-Jensen viste senere at dette ikke var riktig (Louis-Jensen 1977, 50, note 26). Da Jakob Benediktssons artikkel ble trykt på ny i festskriftet *Lærdómslistir* (1987), skrev han en kort sluttkommentar (s 86), der han vedgikk at Louis-Jensen hadde rett i sin anmerkning. Han tenker seg likevel at Peders oversettelse har inneholdt en prolog, men at denne var tapt i Worms håndskrift.

²⁴ Sverrir Tómasson 1988, 382–83.

Enndis fortalenn Snorris Sturlesenn vdi konninge Boghen“. Plasseringen av kommentaren mener han tyder på at prologen i forelegget har endt med en hilsen. Utfra sitt kjennskap til alminnelig struktur i prologer tenker han seg så videre at denne prologen har begynt med en tiltaleformel der forfatterens navn har vært nevnt. Sverrir har hatt en spesiell type prologer i tankene, epistula (bréfsformálar, „diplomprologer“). Disse har hilsningsformler i begynnelsen og enden, slik vi kjenner det fra diplomer. Epistula er vanlige i latinske skrifter, men forekommer sjelden i norrøne.²⁵

Vi har ikke mange eksempler på at forfatteren blir presentert i prologer til norrøne tekster, og etter mitt syn gis det andre forklaringer både på forfatterangivelsen og på plasseringen som er mer nærliggende. Begge kommentarene i prologen der Snorre nevnes, er plassert etter et avsluttet tekstavsnitt og nederst på en side. I den første kommentaren står det hva som følger i neste tekstavsnitt, i den siste at prologen er slutt. Laurents har skrevet tilsvarende kommentarer flere steder i oversettelsen: „Her begynniss nu then rette norske kronicke aff the welldigeste koninger oc fførst aff haldenn Sworte“ (LH 42), „Nu fylger strax effter Haraldz haarfager Saughe. x aar gamell war harald tha hannssz fader bleff“ (LH 47), „Finis Haraldz Harfagers kronicke“ (LH 79) osv, uten at tilsvarende tekst finnes i *F* eller andre kjente håndskrifter. De er plassert på samme måte som kommentarene i prologen, til slutt i et kapittel og nederst på siden. Det er altså ganske tydelig at anmerkningene om Snorre er formulert av Laurents Hanssøn selv, uavhengig av forelegget. Da Worm brukte Laurents Hanssøns prolog i sin utgave av *Norske Kongers Chronica*, gjorde han betydelige språklige forbedringer og sløyfet avsnittet om Are. Opplysningen om Snorre flyttet han fram i overskriften. Dette siste tyder på at også han oppfattet den som Laurents Hanssøns kommentar og ikke som en del av foreleggets tekst. Notisene sier oss altså at Laurents har hatt opplysninger om at Snorre har skrevet *Heimskringla*, men ikke hvor han har hentet dem fra.

Foran *Heimskringlas* prolog har Laurents Hanssøn skrevet sin egen. Dette er ikke uvanlig, et annet eksempel finner vi i Bergr Sökkasons *Nikolaus saga*.²⁶ Laurents' egen prolog har også en struktur og et inn-

²⁵ Samme bok, 63, 65.

²⁶ Se Unger 1877, 49–50 og Sverrir Tómasson 1988, 346–347.

hold som minner om middelalderens sagaprologer. Han hilser kongen, nevner sin oppdragsgiver, skriver litt om egen utilstrekkelighet, og gjør rede for sine kilder og hvordan han har arbeidet. Når Snorres fortale så følger etter, kan Laurents rett og slett ha følt det nødvendig å markere at den tilhører verket og ikke er hans egen. Dette rimer godt med måten disse kommentarene er formulert på. Forfatteropplysningen er ikke det sentrale i noen av dem, den følger med som merkelapp for den teksten som omtales. Snorre nevnes så selvfølgelig som om det var alminnelig kjent at han hadde skrevet *Heimskringla*.

At Snorre ikke er nevnt i prologen, utelukker selvsagt ikke at hans farskap til sagaen kan ha fremkommet et annet sted i Laurents Hanssøns tapte håndskrift. Det kunne for eksempel tenkes at Snorre har vært nevnt ved begynnelsen av teksten, på samme måte som Berg Sökkason er navngitt i opphavet til *Bergsbóks* tekst (1va), men dette er en gjetning som det vil være vanskelig å prøve nærmere.

Som flere har pekt på tidligere (Maurer, Storm), og som senest Ólafur Halldórsson har vist i detalj, finnes det andre kilder der Snorre nevnes som krønikeforfatter, nemlig *Orknøyingenes saga* og *Den store sagaen om Olav Tryggvason*. Begge disse sagaene var godt kjent av humanistene i Bergen på Laurents Hanssøns tid. *Den store sagaen om Olav Tryggvason* står i *Bergsbók*, som var i Bergen omtrent fram til den tid da Laurents begynte sitt oversettelsesarbeid.²⁷ Som nevnt kom Storm fram til at Laurents Hanssøn ikke hadde brukt *Bergsbók*, men Odd munks saga om Olav (*AM 310 4to*),²⁸ og her står det ingenting om Snorre. Men Storm viste også at Laurents hadde brukt *Orknøyingenes saga* (*Jarlesaga*).²⁹ Her står det:

Erlingr, son Erlendz iarls, segia sumir menn at felli i ǫngulseyiar-sundi, enn Snorri Sturluson segir hann fallit hafa a Ulaztiri með Magnusi konungi. (*Orkn*³⁰ 107.16–19)

Samme opplysning står også i den vesle sagaen om Magnús eyjarl

²⁷ Østlendingen Peder Hanssøn eide boka da han døde i 1551. Vi har videre flere vitnemål om at den siden var på Østlandet. Se Asgaut Steinnes 1962, 9–30.

²⁸ Storm 1899, VIII.

²⁹ Samme bok VII.

³⁰ Sigurður Nordal (utg), *Orkneyinga saga*, København 1913.

(både kortere og lengre versjon), som er integrert i *Orknøyingenes saga*.

I *Heimskringla*-oversettelsen viser Laurents flere ganger til *Orknøyingenes saga*,³¹ og han har tydeligvis kjent denne sagaen godt. Laurents *kan* ha sluttet seg til kunnskapen om Snorre på grunnlag av den, men det er ikke sannsynlig. Det er grunn til å tvile på at Laurents selv har vært i stand til å fastslå at det manuskriptet han oversatte fra nettopp var den krøniken det henvises til i *Orknøyingenes saga*. Denne slutningen forutsetter en meget god oversikt over sagamaterialet og en betydelig filologisk innsikt. Den opplysning at Laurents hadde problemer med å skaffe håndskrifter til oversettelsen, samt at han tydeligvis strevde med å forstå teksten, tyder ikke på at han har hatt tilstrekkelig innsikt til å identifisere forfatteren.

Bergsbók og *Orknøyingenes saga* var mye brukt i Bergen i 1530 og -40 åra. *Bergsbók* ble grundig lest av Jon Simonsson³² og Mattis Størssøn.³³ *Orknøyingenes saga* ble også oversatt til dansk, høyst sannsynlig i det samme humanistiske miljø i Bergen.³⁴ At sagaen var godt kjent i Bergen, viser utbredelsen av sagnet om kong Nor, som bergenserne sannsynligvis har hatt fra *Orknøyingenes saga*. Foruten at Laurents Hanssøn nevner det i oversettelsen (*LH* 24, note 4), blir det nevnt i to yngre skrifter, nemlig i Absalon Pederssøns *Om Norigis rike* (1567)³⁵

³¹ *LH*, 9 note 1, 62 note 3 og 7, 67 l 16.

³² Jon Simonsson (1512–75) kom til Bergen som erkebiskopens ombudsmann i 1532, og ble der til ca 1544, da han fikk lagmannsembedet i Agder. Han har utvilsomt drevet sagastudier i Bergenstiden. Se Jørgensen 1994a.

³³ Gustav Storm antok at Mattis Størssøns oversetterarbeid er yngre enn Laurents Hanssøns. Mattis' bruk av *Bergsbók*, samt en marginalnote i *Fríssbók* med Mattis' hånd tyder på at det er omvendt. Se Jørgensen 1994b, 186–87.

³⁴ Laurents Hanssøn har også fått æren for denne oversettelsen. Se Westergård-Nielsen 1980, 274–275. Dersom det var riktig at oversettelsen er Laurents Hanssøns verk, ville det være lettere å forstå at Laurents selv kunne trekke informasjonen om Snorre ut av den. Argumentene for at Laurents er oversetteren er imidlertid ganske svake. Westergård-Nielsen mener språk og stil i *Orkn*-oversettelsen ligger nær opptil sagaoversettelsen til Laurents Hanssøn. Jeg ville heller si at en sammenlikning taler sterkt imot at Laurents Hanssøn har oversatt *Orkn*. At den danske språkfringen i *Orkn*. er langt mer fullkommen enn Laurents Hanssøns, kan selvsagt skyldes den yngre danske avskriveren, men *Orkn*. er også syntaktisk og leksikalsk friere fra forelegget enn *LH*. Oversetteren av *Orkn*. behersker i det hele tatt både det norrøne språket og oversetterkunsten bedre enn Laurents Hanssøn.

³⁵ *Om Norigis Rige* i Storm 1895, 3–114.

og i det oversatte *Heimskringla*-ekserptet i *Sth. papp. 84 fol.*³⁶ Måten det er referert på i *Sth 84* og hos Absalon tyder på forfatterne har hatt alminnelig kjennskap til sagnet, for det ser ikke ut til at de har hatt manuskriptet for hånden.

I det fruktbare humanistiske miljøet som vokste fram i Bergen på Laurents Hanssøns tid, var det stor interesse for kongesagaer. Mange håndskrifter ble lest, ekserpert og oversatt, og det må etterhvert ha blitt utviklet betydelig kunnskap om disse skriftene i dette miljøet. Blant de håndskrifter som ble flittig studert var altså *Bergsbók* og *Orknøyingenes saga*, der Snorre var nevnt som sagaforfatter. I tillegg kan det ha vært flere håndskrifter i omløp som vi ikke kjenner i dag, og vi kan ikke se bort fra at opplysninger om Snorre kan ha kommet enda klarere til uttrykk i ett av disse. Det kan godt tenkes at opplysningen om *Heimskringlas* forfatter har vært kjent blant humanistene i Bergen, kanskje en tid „alminnelig kjent, i alle fall blant de lærde“, slik som i middelalderen. Fra kollegene i Bergen har opplysningen så kommet Laurents for øre. I så fall må vi regne med at også Mattis Størssøn har kjent til dette, selv om det ikke framgår noe sted i hans oversettelse. Det kan ha sin naturlige forklaring i at Mattis verken skrev noe eget forord til oversettelsen eller oversatte prologen, selv om han kjente den fra *F*. Som nevnt ser det ut til at det heller ikke for Laurents Hanssøn har vært det vesentlige å formidle forfatteropplysningen.

Eldre enn oversettelsene til Laurents Hanssøn og Mattis Størssøn er de såkalte Christiern Pedersens ekserpter, utdrag av kongesagaer i dansk oversettelse. Disse har vi bare indirekte overlevert gjennom danske historiografer, det meste i A. S. Vedels avskrift.³⁷ Her tillegges biskop Isleiv forfatterskapet, og dette må trolig skyldes misforståelse hos en av de danske historiografene. Jeg har annetsteds argumentert for at Jon Simonssøn er opphavsmannen til disse ekserptene.³⁸ Selv om oversetteren ikke har kjent forfatteren av *Heimskringla* da han gjorde dette pionérarbeidet, kan han godt ha oppdaget det seinere. Det er lett å tenke seg at Jon Simonssøn i neste omgang har brakt opplysningen

³⁶ Ekserptet er skrevet i Bergen og kan tidfestes til ca 1560. Sagnet om Nor (Norig) står helt i begynnelsen, cod pag 28v.

³⁷ Brandt 1856, 354 ff., og om Olav Tryggvason i Vedel 1705, 94–162.

³⁸ Jørgensen 1994a, 1994b.

med seg til Peder Claussøn. Jon Simonssøn ble i 1546 utnevnt til lagmann i Agder, og fungerte der som Peder Claussøns vitenskapelige veileder.

Det er flere grunner til å tvile på at Peder selv har utledet opplysningen fra *Bergsbók*. Det er vanskelig å tro, selv om det absolutt er mulig, at Peder kan ha hatt tilstrekkelig oversikt over sagalitteraturen til at han har kunnet identifisere Snorres verk nettopp med *Heimskringla*. En vektigere innvending er det kanskje at Peder neppe har hatt selve *Bergsbók* til rådighet, men kan ha brukt ekserpter og notater fra den.³⁹

I sine *Kongesagastudier* dveler Jonna Louis-Jensen ved spørsmålet hvorfor Worm valgte å sette inn prologen fra Laurents Hanssøns oversettelse i utgaven av Peder Claussøns oversettelse dersom den fantes i Peders manuskript, og antyder tre muligheter: 1) Peder hadde unnlatt å ta den med selv om han hadde den i forelegget, 2) Worm valgte å bruke Laurents versjon selv om prologen fantes i Peders oversettelse og 3) Worms manuskript manglet de første bladene med prologen. Den første muligheten er tenkelig, men den andre virker usannsynlig. Peder Claussøns oversettelse er gjennomgående langt bedre enn Laurents Hanssøns, og dessuten er prologen i Laurents Hanssøns oversettelse ufullstendig. Louis-Jensen selv heller til den tredje muligheten, men bemerker at den passer dårlig med at Worm omtaler manuskriptet som det beste av flere.⁴⁰

Dersom det er slik at Snorre ikke er nevnt som forfatter i noe *Heimskringla*-håndskrift, men at Laurents Hanssøn og Peder Claussøn begge har opplysningen fra annet hold, faller også dette argumentet for at Laurents og Peder har brukt samme forelegg til *Heimskringla*-teksten bort. Det er da grunn til å føye til en fjerde mulighet til de tre Jonna Louis-Jensen vurderer: Peders forelegg inneholdt ikke prologen, og derfor fantes den heller ikke i oversettelsen. Jeg ville riktignok kunne godta den forklaring at Peder Claussøn, som Mattis Størssøn, har unnlatt å oversette prologen, selv om han hadde den i forelegget. Det

³⁹ Jeg har drøftet Peder Claussøns bruk av *Bergsbók* i Jørgensen 1994b, 187–193. Boka var flittig brukt på Østlandet på Peders tid (se Steinnes 1962), og det er usannsynlig at den i den aktuelle perioden også har vært utlånt til ham. Jon Simonssøn har brukt *Bergsbók* og skrevet en mengde marginalnoter i den. Han kan ha tatt notater som Peder har brukt.

⁴⁰ Louis-Jensen 1977, 50–51.

var *sagaen* han var interessert i. Men holdepunktene for at Peder har hatt prologen er, så vidt jeg kan se, forsvinnende.

Konklusjon

La oss nå samle trådene og prøve å forklare det faktum at Peder Claussøn og Laurents Hanssøn begge kjenner *Heimskringlas* forfatter. Slik opplysningen er oppført i Laurents Hanssøns prolog, er det ingen faste holdepunkter for at han har opplysningen fra noe *Heimskringla*-håndskrift. Peder Claussøn har kjent forfatteren, men opplysningen står ikke i *Heimskringla*-oversettelsen hans, og det er heller ikke noe annet som tyder på at han har den fra noe *Heimskringla*-håndskrift. Det ser heller ikke ut til at de to oversetterne har brukt samme forelegg eller at Peder har kjent Laurents Hanssøns arbeid. Den mulighet er tilstede, at de begge har kommet fram til kunnskapen på grunnlag av opplysninger i andre verker. Opplysningen er imidlertid så spesiell, og slutningen forutsetter en så skarpsindig lesning og en så god oversikt over sagalitteraturen, at det er usannsynlig at de to uavhengig av hverandre har kommet fram til det samme og hevdet sin oppdagelse med så stor sikkerhet. Det må være en sammenheng mellom de to, og det ligger nær å tenke seg at bindeleddet er lagmann Jon Simonssøn. Snorres forfatterskap har trolig vært kjent blant humanistene i Bergen. Laurents kan ha fått opplysningen derfra, og Jon kan ha brakt den med seg til Agder og til Peder Claussøn. Om Laurents Hanssøn og Peder Claussøn ikke har brukt samme *Heimskringla*-håndskrift, er det også overflødig å regne med at Peder Claussøns håndskrift har inneholdt prologen.

LITTERATUR

Bergsbók, Sth perg fol 1. Se Lindblad.

Beyer, Absalon Pederssøn. *Om Norgis Rige*, utg. i Gustav Storm: *Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele*, Kristiania 1895, 3–114.

Brandt, C. J. (utg). *Christiern Pedersens Danske Skrifter V*, København 1856.

Finnur Jónsson (utg). *Heimskringla*, København 1893–1900 = *HkrFj*.

Finnur Jónsson. *De bevarede brudstykker af skindbøgerne Kringla og Jöfraskinna*, København 1895.

- Friis, Peder Claussøn. *Norske Kongers Chronica*, utg av Ole Worm, København 1633.
- Friis, Peder Claussøn. *Samlede Skrifter*, utg av Gustav Storm, Kristiania 1881.
- Jakob Benediktsson. „Hvar var Snorri nefndur höfundur Heimskringlu?“, *Skírnir* 1955, Reykjavík 1955.
- Jakob Benediktsson. „Hvar var Snorri nefndur höfundur Heimskringlu?“ i *Lærdómslistir*, Reykjavík 1987.
- Jørgensen, Jon Gunnar. „Fornmenntamenn uppgötva konungasögurnar“ i *Skáldskaparmál* 3, Reykjavík 1994a.
- Jørgensen, Jon Gunnar. „Sagaoversettelser i Norge på 1500-tallet“ i *Collegium Medievale* Vol 6 1993/2, Oslo 1994b.
- Lindblad, Gustaf (utg). *Bergsbók. Early Icelandic Manuscripts in Facsimile* vol. V, København 1963.
- Louis-Jensen, Jonna. *Kongesagastudier*, København 1977.
- Maurer, Konrad. *Ueber die Ausdrücke: altnordische, altnorwegische & isländische Sprache*, München 1867.
- Ólafur Halldórsson (utg). *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, København 1958–61.
- Ólafur Halldórsson. „Sagnaritun Snorra Sturlusonar“ i *Snorri – átta alda minning*, Reykjavík 1979.
- Sigurður Nordal (utg). *Orkneyinga saga*, København 1913.
- Steinnes, Asgaut. „Bergsbok i 1500-ári“, *Maal og minne* 1962.
- Storm, Gustav. *Snorre Sturlessøns historieskrivning*, København 1873.
- Storm, Gustav (utg). *Peder Claussøn Friis' samlede Skrifter*, Kristiania 1881.
- Storm, Gustav. „Har Haandskrifter af „Heimskringla“ angivet Snorre Sturlas- søn som Kongesagaernes Forfatter?“, *Arkiv for nordisk filologi* 1 1882.
- Storm, Gustav (utg). *Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele*, Kristiania 1895.
- Storm, Gustav (utg). *Laurents Hanssøns sagaoversættelse*, Kristiania 1899.
- Storm, Gustav (overs). *Kongesagaer*, Kristiania 1900.
- Sverrir Tómasson. *Formálar íslenskra sagnaritara á miðöldum*, Reykjavík 1988.
- Unger, C. R. (utg). *Codex Frisianus*, Kristiania 1871.
- Unger, C. R. (utg). *Heilagra Manna sögur* I–II, Kristiania 1877.
- Vedel, Anders S. *Svend Tiueskæg*, København 1705.
- Westergård-Nielsen, Christian. „Orkneyinga saga og Ribe“ i *Festskrift til Carl-Erik Thors*, Helsingfors 1980.

SUMMARY

One of the principal arguments supporting belief in Snorri Sturluson's authorship of *Heimskringla* is that the claim is made by two translators of the work, Laurents Hanssøn (ca 1550) and Peder Claussøn (ca 1599). Later scholars have assumed that these two translators must have based their claims on some manuscript source, and have concluded that this source must have been the Preface to a manuscript of *Heimskringla* no longer extant. Some support for the attribution is to be found in manuscripts of *Orkneyinga saga* and in *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* where Snorri is described as an author of chronicles.

The present article shows that the evidence for this theory is unconvincing, relying as it does on the supposed witness of a single lost manuscript. It argues that the two translators were probably not working from the same manuscript, and that the manuscript sources supporting the attribution need be no other than texts of *Orkneyinga saga* and *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*. Information about Snorri and his work might also have been in circulation in the literary and cultural life of Bergen during Laurents Hanssøn's lifetime; and Peder Claussøn could have learnt of the thoughts and theories of literary scholars in Bergen from the lawyer Jon Simonssøn.

If Peder Claussøn did not derive information about the authorship of *Heimskringla* from a lost manuscript of that work, it is not necessary to believe that he knew the Prologue at all. This could explain why the publisher of his translation, Ole Worm, derived the text of the Prologue from Laurents Hanssøn's translation rather than from a manuscript.

MARGRÉT EGGERTSDÓTTIR

ÞÝSKT GYLLINISTAFRÓF Í ÞREMUR ÍSLENSKUM ÞÝÐINGUM

GRIPLUR nefnast kvæði þar sem fyrstu bókstafir eða orð í upphafi vísuorðs eða í fyrstu línu hvers erindis mynda nafn, orð eða setningu. Griplur heita á grísku *akrostichon*. Þessi kveðskaparaðferð á sér langa sögu, hún kemur fyrir hjá Forn-Grikkjum og er notuð í sumum ritum Gamla testamentisins, t.d. í nokkrum Davíðssálmum. Dulúð og trú á töframátt hefur frá fornu fari verið bundin við slíkan kveðskap. Á miðöldum voru griplur hins vegar notaðar við kennslu, einkum skrifarkennslu.¹ Telja má víst að formið hafi þótt hentugt til að koma í veg fyrir að erindi féllu niður eða nýjum væri bætt við. Í *Hugtökum og heitum* segir: „Aðferðin er kunn allt frá klassískri fornöld . . . og á miðöldum voru slíkar stafrófsgriplur algengar; menjar þess sjást m.a. í sálmabók Guðbrands biskups.“² Kvæði af þessu tagi voru reyndar mjög algeng eftir siðskipti, en flest sem til eru á íslensku eru varðveitt í handritum og fæst prentuð.³ Mörg slík kvæði eru varðveitt frá barokktímabilinu.⁴ Paul Gerhardt og Martin Opitz notuðu t.d. þetta form.

Afbrigði þessara kvæða eru svonefnd gyllinistafróf (á dönsku et gyldent ABC og á þýsku ein güldenes ABC). Í þeim mynda upphafsstafir erinda stafrófið allt frá A til enda. Séra Hallgrími Péturssyni

¹ Sjá Bernhard Bischoff. *Elementarunterricht und Probationes Pennae in der ersten Hälfte des Mittelalters. Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte I.* Stuttgart 1966, 74–87.

² *Hugtök og heiti í bókmenntafræði.* Jakob Benediktsson ritstjóri. Reykjavík 1983, 105–106.

³ Í sálmabók Marteins Einarssonar 1555 er 18. sálmurinn upphaflega stafrófssálmur eftir Sedulius, sem uppi var á fyrri hluta 5. aldar. Lúter þýddi 8 fyrstu erindin og Martein hefur íslenskað eftir hans gerð, en í þeirri gerð er ekki lengur um stafrófssálm að ræða, upphafið er „Lausnarann Krist vér lofum nú“, sjá Bjarni Sigurðsson. *Sálmabók í fjórar aldir.* Reykjavík 1989, 13. Sbr. einnig Páll Eggert Ólason. *Menn og menntir II.* Reykjavík 1922, 629.

⁴ Sjá t.d. G. von Wilpert. *Sachwörterbuch der Literatur.* Stuttgart 1979, 10–11.

eru eignuð a.m.k. tvö gyllinistafróf. Annað þeirra fjallar einkum um friðþæginguna og er hvatning til iðrunar og afturhvarfs. Það hefst svo: „Andi Guð eilífur er.“ Hér eykur skáldið sér erfiði með því að láta upphafslínu hvers vísuorðs hefjast á orðinu sem vísuorðið á undan endaði á, t.d.: „Ande Gud eilýfur er / er yfer himen og jórd sier / sier huad i filsnunum fer / fer so ad allt valded hann ber.“⁵ Ef Hallgrímur Pétursson er réttur höfundur þessa sálms þá er óhætt að segja að hann hafi oft komist betur frá þeim rímþrautum sem hann glímdi við (og voru eins og kunnugt er ófáar, t.d. heilar rímur undir sléttuböndum eða rímað afbrigði hexameturs). Hálfðan Einarsson lét prenta þennan sálm þrisvar í Hallgrímskveri, 1765 er hann merktur með stjörnu sem þýðir að útgefandi sé ekki alveg viss um hvort hann er réttilega eignaður Hallgrími. Í síðustu útgáfunni sem Hálfðan gekk frá 1773 er þessum sálmi sleppt, og hefur ekki síðan verið í Hallgrímskveri. Því miður er ekki vitað með hvaða rökum Hálfðan ákvað að taka sálminn ekki með í útgáfuna. Hitt gyllinistafrófið er að efni til kristileg heilræði eða eins og segir í fyrirsögnum sumra handrita: „Um athæfi og framferði rétt-skikkaðs kristins manns“. Upphaf þess er: „Á einn Guð settu allt þitt traust“. Kvæðið er sagt vera þýtt úr þýsku í fyrirsögnum sumra handrita en fleiri segja það þýtt úr þýsku og dönsku.

Jón Ólafsson úr Grunnavík (1705–1779) nefnir sálmanna báða í óprentaðri ritgerð um bragfræði sem varðveitt er í AM 1028 4to⁶. Jón gerir þar m.a. grein fyrir hugtakinu *acrosticha* og segir það vera kvæði „þau, sem hafa í fyrstu bókstófunum eitthvert mannsnafn edur annad sierdeiles ord. J Jslensku er nög af slijkum, og eru þeir upphafstafer erendanna og optast manna nófn annadhvort þess siälfr hefr ordt, edur þess sem til edur umm er qvedit . . .“ (bl. 1r). Eftir nánari umfjöllun segir hann:

Hier til kunna og ad færast þeir psalmar sem eru effter A.B.C. so sem þesse sra Hallgr. A einn Gud settu allt þitt traust og þesse sra Arna Porvardssonar A og O, upphaf og endi, enn i slijkum mæda þeir sig oþarflega, med⁷ bokstófum C.Q.X.Z. sem eige

⁵ Þannig í ÍB 380 8vo, handriti sem nefnt er Sálmareykelsi.

⁶ Sjá Hubert Seelow. Stabreim und Schäferdichtung – Barockdiskussion in Island? *Europäische Barock-Rezeption* II. Útg. Klaus Garber o.fl. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 20). Wiesbaden 1991, 1126.

⁷ þessum latinsku *str. út*.

hafa raunar stad í Jslensku, enn sleppa⁸ Ø og hinum ódrum sem ríett eiga þar heima. Meire pryde er þu[i] að þessum psalme sra Hallgrims, Ande Guds eilífur er et. ad sydasta ord þess undanfarande hendingar og erendes er alltid hid fyrsta í því sem ä epter kemur, so sem: Ande Guds eilífur er, er hann yfir himin og sjer, sier hvad í fylsnunum fer, fer so ad allt valldit hann ber. Ber hann ad lofa med list, etc og so frammvegis.

Eins og sjá má eignar Jón Hallgrími sálminn „Andi Guðs eilífur er“ án nokkurs fyrirvara. Ekki verður farið nánar út í það hér en athyglinni beint að gyllinistafrófinu sem Jóni hugnaðist síður vegna þess að þar láta höfundar sum versin hefjast á erlendum bókstöfum. Vitað er að Hallgrímur fékkst við þýðingar, þó ekki eins mikið og t.d. Stefán Ólafsson, en um þær hefur lítið sem ekkert verið skrifað. Í bók Magnúsar Jónssonar um Hallgrím og kveðskap hans er kafli sem heitir Ljóðaþýðingar.⁹ Eru þar eingöngu nefnd tvö dæmi, „Gyllinistafróf“ (þ.e. Á einn Guð settu allt þitt traust) og vers undir hexametri sem mun vera þýtt úr latínu (Minnstu að gá, ef hefð þín er há).

Gyllinistafrófið sem Hallgrímur þýddi er til prentað bæði á dönsku og þýsku. Það er í *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530–1630*¹⁰ og hefst svo: „Alen paa Gud sett haab och lid“. Þess má geta að það er þar eitt af fjórum gyllinistafrófum. Í skýringabindi útgáfunnar segir að sálmurinn sé „Gengivelse af en tysk alfabetisk Vise: Allein vp Godt sett dyn vertruwent.“¹¹ Þar segir enn fremur að kvæðið sé upprunalega lágþýskt, en elsta uppskrift sem vitað er um, sé á háþýsku í Greifswalder sálmabókinni frá 1597; frá 1612 sé þó til smáprent þar sem kvæðið er á lágþýsku. Í hvorugri prentuninni er höfunda getið, en í sálmabókum frá síðari hluta 17. aldar er kvæðið sums staðar eignað Bartholomeusi Ringwaldt (1532–1599).¹²

⁸ hinum sem *str. út*.

⁹ Magnús Jónsson. *Hallgrímur Pétursson, æfi hans og starf* I, Reykjavík 1947, 345–347.

¹⁰ *Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530–1630* udgivne af H. Grüner-Nielsen. Med Ordbog af Marius Kristensen og nye Tillæg af Nils Schiørring og Iørn Piø. København 1978–79, 1. útg. 1912–31, II, nr. 98, 218–221.

¹¹ *Danske Viser* V, 72–297.

¹² Ringwaldt var fæddur í Frankfurt við Oder en var lengst af prestur í Langfeld (skammt frá Sonnenburg, Brandenburg). Í *A Dictionary of Hymnology*, setting forth the origin and history of Christian hymns of all ages and nations, útg. J. Julian 1892, (endur-

Í þýska sálmasafninu *Das deutsche Kirchenlied*¹³ er sálmurinn prentaður á háþýsku eftir *Greifswalder Gesangbuch* frá 1597, nr. 516 og einnig á lágbýsku eftir smáprentinu frá 1612, nr. 730. Í þessari grein er farið eftir fyrrnefnda textanum, en einnig höfð hliðsjón af þeim síðarnefnda.

Það er í sjálfu sér fróðlegt að bera þýðingu Hallgríms Péturssonar saman við dönsku þýðinguna og þýska frumtextann. En nú vill svo til að þýðing Hallgríms er ekki sú eina sem til er á íslensku. Í handritum hefur höfundur þessarar greinar rekist á tvær aðrar þýðingar. Við nánari athugun kom í ljós að önnur þeirra er eftir séra Ólaf Jónsson á Söndum í Dýrafirði (1560–1627) og er varðveitt í kvæðabók hans. Kvæðabókin er ekki lengur til í eiginhandriti en er varðveitt í heilu lagi í mörgum uppskriftum, t.d. Lbs. 1516 4to og ÍB 70 4to. NKS 139 b 4to mun vera elsta uppskrift kvæðabókarinnar. Fyrsti hluti þess er skrifaður í desember 1655.¹⁴ Þýðingin er þar á bl. 14r-16v og hefst svo: „Alleina til Gudz set trausta tru.“ Fyrirsögnin er: „Enn eirn dýgda speigill vt dreiginn af þui gyllenni A.B.C. vr þjrdverskunne.“

Um þýðingu Hallgríms Péturssonar er kunnugt í 21 handriti og hún er prentuð í Hallgrímskveri frá því það kom fyrst út 1755.¹⁵ Eftir ná-

skoðuð útg. með viðbæti 1907), segir að Ringwaldt hafi haft talsverð áhrif á samtíð sína sem alþýðlegt skáld. Hann orti heilræðakvæði (didactic poems) sem endurspeglar tíðarandann og alþýðlegt lífsviðhorf, en var einnig með afkastamestu sálmaskáldum 16. aldar. Sálmurinn sem hér um ræðir „Allein auf Gott setzt dein Vertraun“ er eignaður Ringwaldt í ýmsum gömlum þýskum sálmaabókum en er ekki meðal verka hans í síðari tíma útgáfum. Í sálmasafni Bäumkers segir að Ringwaldt sé fyrst nefndur sem höfundur þessa sálms í *Praxis piet(atis) melicam* eftir Joh. Crüger 1656. Bäumker telur líklegt að hlutur Ringwaldts hafi verið sá að snúa sálminum yfir á háþýsku. Sjá *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen von den frühesten Zeiten bis gegen Ende des siebzehnten Jahrhunderts* begonnen von Karl Severin Meister. Zweiter Band. Auf Grund älterer Handschriften und gedruckter Quellen bearbeitet von Wilhelm Bäumker. Freiburg im Breisgau 1883, 276.

¹³ *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*. Philipp Wackernagel útg. Hildesheim 1964, 5. bindi. 1. útg. Leipzig 1877, 327–28 og 470–71.

¹⁴ Ég þakka Jóni Samsonarsyni fyrir að benda mér á NKS 139 b 4to. Um handritið, sjá: Peter Springborg. Nyt og gammelt fra Snæfjallaströnd. *Afmælisrit Jóns Helgasonar 30. júní 1969*, 288–327.

¹⁵ Hallgrímur Pétursson. *Nockrer Lærdoomsriker Psalmar og Andleger Kvedlingar ...* Hoolum 1755.

kvæman samanburð handrita hef ég valið handrit í Prándheimi, DKNVSB 41 8vo, sem aðaltexta. Það er skrifað 1671.¹⁶ Þýðing Hallgríms er þar á bls. 352–355 og hefur fyrirsögnina: „Annad Gyllene A.B.C. utlagt af *sra* Hallgryme Peturss. med hymna lag.“

Þriðju þýðinguna rakst ég á í JS 235 8vo, bl. 36r–38r og síðar í ÍB 242 8vo, bl. 122r–126r. Sálmur með þessu upphafi er ekki í óprentaðri kvæðaskrá Landsbókasafnsins og ekki heldur í skrá Páls Eggerts Ólasonar.¹⁷ Mér er ekki kunnugt um þýðinguna, sem er án höfundarnafns, í öðrum handritum. JS 235 8vo er skrifað að Sandfelli í Öræfum 1801 og er með hendi Nikulásar Brynjólfssonar. ÍB 242 8vo er 18. aldar handrit og þar eru varðveitt mörg ljóðmæli sr. Hallgríms Péturssonar. Þýðingin er birt hér eins og hún er í ÍB 242 8vo, en textamunur er lítil. Upphaf þýðingarinnar er: „A Gud alleina vona víst“ og fyrirsögnin: „Enn eirn Psalmur epter A B C“.

Þýski textinn í sálbábókinni frá 1736 er 24 erindi, danska þýðingin 23 erindi, þýðing Ólafs á Söndum 24 erindi (hér eftir táknuð ÓJ), þýðing Hallgríms er 26 erindi (táknúð HP) og þriðja þýðingin einnig 26 erindi (táknúð NN). Erindin eru mismörg vegna þess að á þýsku er eitt vers sem hefst á bókstafnum V og annað sem hefst á W. Í dönsku þýðingunni er hins vegar erindi sem hefst á W en ekkert sem hefst á V. Ólafur á Söndum hefur sama erindafjölda og þýski textinn enda fylgir hann þeim texta mjög nákvæmlega í þýðingu sinni. Í hinum tveimur íslensku þýðingunum „mæða höfundarnir sig óþarflega“ eins og Jón úr Grunnavík orðaði það með erindum sem hefjast á C, Q, X, Z (og Ólafur á Söndum líka). Auk þess hafa HP og NN báðir erindi sem hefst á U og annað sem hefst á V og bæta að lokum við erindum sem hefjast á íslensku bókstöfunum P og Æ.

Eins og áður segir hefst kvæðið á þýsku á orðinu „allein“ (Allein auff Gott setz dein vertraun). Danska þýðingin notar orðið „alen“ og Ólafur á Söndum og ókunni þýðandinn nota orðið „alleina“. Hallgrímur sneiðir hjá því og segir: „A eirn Gud set þu allt þitt traust“. Tökuorð koma þó fyrir hjá honum, ekki síður en hinum þýðendunum. Framan af ber öllum textunum vel saman efnislega. Í fyrsta erindi er lögð

¹⁶ Sjá *Gyðinga saga*. Útg. Kirsten Wolf. (Stofnun Árna Magnússonar. Rit 42). Reykjavík 1995, lviii–lix.

¹⁷ Páll Eggert Ólason. *Menn og menntir siðskiptaaldarinnar á Íslandi* IV. Reykjavík 1926, 859–85.

áhersla á að treysta Guði fremur en mönnum; mennirnir bregðist en Guð aldrei. Í næsta erindi (B) er minnt á mikilvægi þess að varðveita æru sína, því að sá sem glatar henni hljóti hana ekki aftur. Í þessu erindi eru nokkurn veginn sömu orðin notuð í háþýska textanum, lágþýska, danska og þýðingu sr. Ólafs á Söndum. Háþýski textinn er: „Bewar dein Ehr, hutt dich vor schandt: / Ehr ist fürwar dein höchstes pfandt“, danska þýðingin: „Bevar din Ære, jeg siger dig sant, / Thi Æren er det høyeste Pant“ og ÓJ: „Bijvara þinn heidur best sem kannt / burtt fra smän sem þinn dyrstann pant.“ (Hér tekur Ólafur þó *heidur* fram yfir *æru*). NN og HP eru óháðari fyrirmyndunum málfarslega. Sá fyrrnefndi yrkir: „Best vakta æru þina þu / þin eign er allra besta su“ og Hallgrímur: „Best þinnar æru geym og giæt, / gerseme su er harla mæt.“ Í seinni hluta þessa erindis má þó sjá að Hallgrímur nær betri tókum á þýðingunni en sá ókunni sem hefur: „eitt sinn tópud fæst ecke avalt / eitt sinn burt voga henne ej skallt.“ Hallgrímur hefur hins vegar: „ef hun þier sleppur eitt sinn frá / eingenn er von til henne ad na.“

Í 3. erindi, sem fjallar um mikilvægi þess að kunna að þegja og forðast baktal, agg og róg, segir á þýsku: „Mit schweigen sich *verredt*¹⁸ niemandt, / klapffen bringt manch in Sünd und schandt.“ (leturbreyting mín). Og á lágþýsku: „Mit schwygen sick *verredt* nemand, / klaffen bringt menningen in Sünd vnd Schand.“ Þetta þýðir Ólafur á Söndum svo: „*med þogn sig eingenn* mistala ma / *enn* maluger rata J skomm og þra.“ Sich verreden þýðir að tala af sér; að mistala sig er hins vegar á þýsku sich versprechen. Danska þýðingin er öðruvísi: „haff ten for tunge, giff ingen last, thi klafferen haffuer mange sin lyke forkast.“ „Ten“ er hér skýrt í útgáfunni sem ritháttur fyrir „tand“¹⁹. Þetta er orðatiltækið „holde tand for tunge“ sem skýrt er svo í *Ordbog over det Danske Sprog*: „tilbageholde en ytring (som ikke bør komme frem); tie (i rette øjeblik)“.²⁰ NN hefur mjög svipað orðalag: „still þina tungu stunda frid, / steifft hefur sumum mälædid.“ HP fylgir hins vegar greinilega þýska textanum (eða þýskum texta): „med þógn sig eingenn *fortalad*²¹ fieck, / fiólordum jafnan jlla gieck.“ Áberandi er hve fast ÓJ

¹⁸ Stafsett þannig í Greifswalder Gesangbuch 1597 en *verredt* í Porst Gesangbuch 1736.

¹⁹ *Danske Viser* VII Ordsamling Tillæg, 249.

²⁰ *Ordbog over det Danske Sprog* 23. bind, København 1969, 1. prentun 1946.

²¹ Í aðalhandriti kvæðisins stendur reyndar „mistalað“ en öll önnur handrit hafa „fortalað“ (nema Lbs. 1119 8vo sem hefur „forgripið“). Í útgáfu kvæðisins tel ég nauðsyn-

fylgir þýska textanum eftir. Sums staðar er jafnvel torvelt að átta sig á merkingu þýðingar hans nema með hliðsjón af þýska frumtextanum. Sem dæmi má nefna fyrri hluta 4. erindis: „Dyrstum vijk, enn dæm þig smän, / suo dragi þig ecki j olucku hann“. Á þýsku er þessi vísupartur svona: „Dem grósten weich, acht dich gering, das er dich nicht in unglück bring;“. Hér er ráðlagt að alþýðufólk láti jafnan undan yfirstéttarfólki, forðist það jafnvel, svo að slíkt samneyti verði ekki til vandræða og ógæfu. Síðari hluti erindisins er svo ábending um að sýna þeim sem eru lægra settir en maður sjálfur enga óvirðingu; þannig helst allt í góðu jafnvægi: „Dem kleinsten auch kein vnrecht thu, so lebstu stets in rast vnd rhu.“ Í dönsku þýðingunni verður „Der Gróste“ að „Din offuer mand“ og hann á að virða „som han er vertt“. NN orðar þetta svo: „Dyrt virða yferbodna ber, / best er lytt hælur sialfum þier“ en HP segir: „Deil alldrei vid þinn yfermann, / elska skalltu og virða hann.“ Segja má að í þessum vísuhelmingi hjá Hallgrími sé lítið eftir af óttanum gagnvart yfirvaldinu sem er greinilegur í þýska textanum. Í þýska textanum fylgir fyrirheit um rólegt líf ef þessu er fylgt og ÓJ segir einnig: „mun þa rosamlig æfinn þijn“. Í dönsku þýðingunni er fyrirheitið hins vegar: „saa bliffuer du stese ved rette och mactt“. Í hinum tveimur íslensku þýðingunum eru hins vegar engin fyrirheit, fremur hótun. Hallgrímur segir: „hefnd fær drambseme jafnan vjst“ og NN: „misluckast tydum drambsemenn“. Þetta er eitt nokkurra dæma um að þessar tvær þýðingar líkist meira hvor annarri en erlendu textunum.

Í 5., 6. og 7. erindi (E, F og G) er fjallað um jarðnesk auðæfi. Fyrst er áminning um að stæra sig ekki af auðæfunum. Á þýsku segir: „Es ist dir nicht darumb gegeben, / das du dich solst darin erhebn.“ ÓJ hefur: „alldri það til þess Gud þier gaf, / ad gotzinu skyllder þu metnast af.“ Í dönsku þýðingunni er talað um að auðæfin séu ekki aðeins gjöf, heldur lán frá Guði sem menn eigi að standa reikningsskap af: „thi rigdom er itt laan aff Gud, / du maatte giøre regenskab, naar dig sendis bud.“ Bæði NN og HP standa hér nær danska textanum. Sá fyrrnefndi þýðir svo: „Gudz er lanid þess giæta mátt, / Gude af því reikning standa ätt“ og Hallgrímur: „þeink ad læn Drottens er það allt, / af þuj reikningsskap standa skallt.“ F-erindið fjallar um að frámléiki og dygð sé meira virði en gull og fé og G-erindið er hvatning um að gefa fátækum, hafi

legt að leiðréttu texta aðalhandritsins eftir hinum handritunum og hafa fortalað í stað mistalað enda er hljóðstafasetning í erindinu að öðrum kosti röng.

maður sjálfur meira en nóg. Í þýska textanum er í síðara hluta þessa erindis bent á að þeir sem ekki sinni þessu geti endað á sama hátt og ríki maðurinn í dæmisögu Jesú.²² ÓJ þýðir: „annars þig henda allt eins kann / og oss seiger Chrístr vm ríjka mann.“ Í dönsku þýðingunni er ekkert minnst á ríka manninn, en bent á að Guð muni ef til vill launa viðkomandi á sama hátt, þ.e. að aðrir aðstoði hann þegar á þarf að halda. Þetta erindi er hér á dönsku til vinstri og í þýðingu Hallgríms til hægri. Eins og sjá má fylgir Hallgrímur í þessu erindi danska textanum:

Guss arme betencke, naar dig lider well,	Gef ólmusur ef attu aud
saa kand dig hendes dett same skill;	og aumka þann sem lijdur naud,
om Gud som haffuer lycken hoss sig	Gud i huors höndum heill þijn er
vill dett for vende, dine børn eler dig.	hann mun slijkt aptur giallda þier.

Hins vegar fer NN hér sína leið:

Guds magt hugleid þa geingur vel,
Gude þitt rad a hendur fel,
luckann þin er i hende hanz,
haf gät a bodum skaparanz.

Fyrri hluti 8. erindis (H) er svipaður í öllum textunum en seinni hlutinn mismunandi. Erindið fjallar um þakklæti: „Hat dir jemandt was guts gethan, / dar soltu stets gedenccken an“. Þýðingar Ólafs á Söndum og Hallgríms eru óvenju svipaðar hér. Ólafur yrkir: „Hafi þier nockur til goda giortt, / giarnan þess ætjld minnugur vertt“ og Hallgrímur: „Hafe þier *eirn til goda giortt / godminnugur þess jafnan* vert.“ Síðari hluti þessa erindis er á þýsku: „Es sol dir sein von hertzen leyd, / wenns deinem Nechsten vbel geht“ en danski textinn er nokkuð frábrugðinn:

Haffuer nogen beuist dig ære eller gaatt,
om du dett glemer, dett er dig en stor spott;
hoss gamell och wnge dett siges mett skiell,
att gode gierninger lønes sellen well.

Hallgrímur er sá þýðandi íslenskur sem fer hér næst danska textan-

²² Sbr. Lúk. 16, 19–31.

um: „þackarlaus velgiord, það er reint, / þungt fellur bædi liost og leint.“ NN virðist hins vegar taka mið af hvorugum erlenda textanum: „þiena lika ef þarf hann vid, / þä reiner fyrst a manzgedid.“

Erindið sem hefst á bókstafnum I fjallar um mikilvægi þess að vera iðinn strax í æsku. Í þýska textanum er það rökstutt með því að menn eigi erfiðara með að vinna þegar aldurinn færast yfir þá: „In deiner Jugend solstu dich / zum arbeit halten stetiglich: / Hernach gar schwer die Arbeit ist, / wenn du zum Alter kommen bist.“ Ólafur á Söndum þýðir: „J þinne æsku vel þig ven / a vinnuþrífnað enn fordast slen, / þui erfiði veiter ohægt þa, / nær alldurdomurinn strijder a.“ Í þessu erindi sem oftast er danska þýðingin nokkuð frjálsleg. Síðari hluti þess er á dönsku: „naar du bliffuer gamell, dett geler dig smutt, / thi wngdomens plantt er alerdomenss frutt.“ Hallgrímur og ókunni þýðandinn fylgja hér danska textanum. Þýðing Hallgríms er til vinstri, hin til hægri:

Jden n vertu a ungdöms tijd
ervidi lær, þar kemur um sijð
uppskiera mun það ellenn kyrr
sem æskan nýdursædi fyrr.

J ungdæmenu er allra best
ervide stunda og lærdom mest
ungur hvad sæer, upp þu skier,
elle þa koma dagarner.

Ólafur á Söndum fylgir þýska textanum svo nákvæmlega eftir að nútímalesendur munu sums staðar eiga erfitt með að átta sig á merkingu þýðingarinnar, en óvíst er hvort hið sama hefur gilt um samtímamenn Ólafs. Upphaf 10. erindis er t.d. nokkuð torskilið:

Kiær ei suo freckt firer sierhuern mann
sem firer augum þiona kann,
þui af giedenu hiartanz gær ei allt
sem glosar munnurinn fagurtt og sniallt.

Hér er í þýska textanum notuð sögnin kehren: „Keer dich nicht an ein jederman / der dir für Augen dienen kan“. Orðasambandið *sich nicht an etwas kehren* merkir: „sich um etwas nicht kümmern, sich nichts daraus machen, sich nicht danach richten, es übersehen, verachten ...“²³ Merking vísupartsins er því þessi: Taktu ekki of mikið

²³ Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. 5. b. K. Leipzig 1873, 418.

mark á / gerðu þér ekki of dælt við þann sem „þjónar fyrir augum“ eða nánar tiltekið: ytri framkoma og viðmót er ekki alltaf í samræmi við innræti og hugarfar. Þessi merking kemst vel til skila í dönsku þýðingunni: „Ken ey for wener ale och huer / sig rømer i or och haffuer dig kier“. Athyglisvert er að efni þessa erindis er allt annað hjá NN: „Kvoldbæn þin heit og trúar tár / tallaus hiartanleg ydran klär / bæte þin jllskubrotinn sterk / best er það nætur upphafzverk.“ Hjá Hallgrími kemst merking þýska textans hins vegar til skila: „Kiært þo eirn late i eyrum þier / ofmióg honum ei trwa ber; / munnurenn stundum mæler daett, / meinar þö kannskie hiartad flätt.“

Næsta erindi hefst svo í þýsku sálmabókinni: „Laß kein vnfall verdriessen dy, / wenn das Glück dir wohnet bey:“ og á lágbýsku: „Lath neen vnfall vordreten dy, / wenn dat Glück dy wanet by“ (þ.e. Láttu þér ekki gremjast um of þegar þú verður fyrir skakkafalli). Þetta þýðir ÓJ svona: „Lat þier ei ofall lijka ver / nær luckan eirninn byr hia þier.“ Merking þessa fyrri hluta erindisins virðist svolítið einkennileg, nema átt sé við að smáóhöpp séu ekkert til að gera veður út af, ef maður er hamingjusamur að öðru leyti. Erindinu hefur hins vegar verið breytt í Þorst-sálmabókinni sem kom út í Berlín 1736. Þar segir: „Laß kein'n Unfall verdriessen dir, / wenn das Glück wohnet *nicht* bey dir“ (leturbreyting mín).

Unfall þýðir ÓJ með orðinu ófall. Það orð mun hafa verið fremur algengt og kemur m.a. fyrir í Passíusálmunum: „enn ef þig ofall hendir / aptur i tijma vendir“ (Pass. 16,13).²⁴ Þetta erindi hefur svolítið annan blæ á dönsku þótt efnið sé skylt. Það hljómar svona:

Lycke och wlyke huad dig komer paa
ditt sind du stadlige regere maa,
att dig ey forffører falsk eller suig,
thi enden er altid begyndelsen wlig.

Erindið endar á svipaðan hátt á þýsku: „Anfang vnd endt sein nicht geleich, / wie solches offt befindet sich.“ NN byrjar erindið eins og í dönsku þýðingunni, en sleppir að ræða um upphaf og enda: „Luckann hvört sem þig leikur vid / lanz edur hverfur blydlæted, / þier lattu vera

²⁴ *Passíusálmur Hallgríms Þjeturssonar* gefnir út eftir eiginhandriti höfundarins, tvö hundruð og fimtíu árum eftir lát hans. Útg. Finnur Jónsson. Kaupmannahöfn 1924, 60.

i þanka fast, / það mune kunna að ummbreitast.“ HP fylgir dönsku þýðingunni fastast eftir: „Luckann huort helldur er möt eda med, / mynstu að hafa stódugt gied, / skialldann er upphaf ending lykt, / opt gefr raunenn vitne um slijkt.“

12. erindi (M) fjallar um mikilvægi þess að hafa stjórn á skapi sínu: „Messig im Zorn sey allezeit, / vmb klein vrsach erheb kein streit: / Durch Zorn das hertze wird verblendt, / das niemandt recht darin erkendt.“ Í þessu erindi er efni allra textanna hið sama. Enginn fylgir þýska textanum þó fastar eftir málfarslega en ÓJ: „Matann j reidi og medalhöf hallt, / mas og stiriöld ei reis vm allt, / þui ramblindar hiartt- ad reidinn bräd, / riettsyne fær þa einginn gäd.“ NN hefur erindið svona: „Med reide alldrei byria ber / breitne þina nie athafner, / margur i bræde verk það vann / sem vard þo leinge að ydrast hann“. Hann byrjar erindið á sama hátt og danska þýðingin: „Mett wrede du aldrig din sag bestile“. Og þýðing HP er ekki ósvipuð: „Med reidum hug ei hondla neitt / huad til göds enda verdur²⁵ leidt, / margur i brædi verk það vann / sem vard þo mest að jdrast hann.“²⁶ Í seinni hluta þessa erindis líkist þýðing HP þýðingu NN svo mjög (sama orðalag, sömu rím-orð) að það vekur grun um að tengsl séu milli þeirra.

13. og 14. erindi þýska sálmsins víxlást í dönsku þýðingunni. Efni 13. erindis á þýsku er: Fyrirverð þig ekki fyrir að þiggja ráð eða læra eitthvað af þeim sem veit meira en þú sjálfur. Sá sem kann eitthvað er mikils metinn en enginn kærir sig um þann sem er „ungeschickt“, þ.e. klaufalegur eða heimskur. Þetta erindi hefst á orðunum „Nicht schem dich ...“ og stendur því fyrir bókstafinn N. Á dönsku er þetta erindi hins vegar nr. 14 og hefst á orðunum „Om nogen dig lerer dett du ey kandtt ...“ og stendur fyrir O. Samsvarandi erindi á þýsku er efnislega þetta: Ef einhver ber upp klögumál sem þér er ætlað að skera úr um, skaltu ekki trúá öllu sem hann segir undireins, heldur hlusta einnig á hinn aðilann, áður en þú kveður upp úrskurð þinn. Þetta er efni 13. erindis í dönsku þýðingunni sem hefst á orðunum: „Naar nogen itt klage- maal for dig føre ...“. Hjá NN og HP er hins vegar sama erindaröð og í þýska textanum:

²⁵ Ofanmáls milli „enda“ og „verdur“ er í DKNVSB 41 8vo skrifað „(villtu)“ bls. 353.

²⁶ Þýðing NN er ekki eins lík þýðingu HP í JS 235 8vo: „margur i brædi mæltj og vann / margt það sem leingi idrast hann.“

NN:

Nær sem þier kienner nockur mann
nockud gott stunda soma þann,
virðing störa hinn vitre ber,
virðingarlaus sa heimske er.

Öpröfad mál þu alldrei dæm,
ending þess verður tidum slæm,
brukadu lóg än beinginga,
bada heirdu mälzpartana.

HP:

Nem þu og lær huad nytsamt er
nær einhuor gott vill kenna þier,
hyrda faer vm heimskan mann,
hinn fær virðing sem nockud kann.

Okient mælefne alldrei mætt
urskurda fliött nie dæma brætt,
klagandans heyrdur sögn um sinn
sijdann giæt ad huad talar hinn.

Þetta er eina dæmið um að NN fylgi þýska textanum en ekki þeim danska, en skýringin gæti verið sú að hann taki mið af þýðingu HP eins og fleiri dæmi benda til.

Þýðing Hallgríms er til í 21 handriti eins og áður segir, og hefur auk þess verið prentuð í Hallgrímskveri. Í 15. erindi hafa flest handrit og prentanir þýðingar hans lesháttinn: „Prakt og hofmöd þier hrittu frá / hefnd færði *morgum* löstur sä.“ Fjögur handrit hafa: „Prakt og hoffrækt“ og eitt hefur lesháttinn: „Prakt og hördöm“. Orðið hofmóður er tökuorð frá 16. öld.²⁷ Það sama á við um orðin hoffrakt og hoffrækt.²⁸ Um hoffrækt eru skv. seðlasafni Orðabókar Háskólans nokkur dæmi t.d. hjá Stefáni Ólafssyni og Guðmundi Bergþórssyni. Nú mætti ætla að þýski frumtextinn og danska þýðingin gætu skorid úr um hvort orðið Hallgrímur hafi notað, þ.e. hvaða handriti beri að fylgja í útgáfu, en svo er því miður ekki. Á þýsku er erindið: „Pracht vnd hoffardt meid vberall ...“ en á dönsku: „Pratt och hoffmod du forlade ...“. Þar sem allt bendir til að Hallgrímur hafi þekkt textann bæði á þýsku og dönsku, koma bæði orðin til greina. Athyglisvert er að ÓJ, sem virðist oft jafnvel búa til orð upp úr þýskunni, sneiðir hjá báðum þessum nýyrðum og segir: „Priäl og dramb sem framast þu flij“. NN hefur þetta erindi svo: „Priäle veralldar fleig þier frá / fordiórfun næst er vegur sä / upp hvór sem klifrar ofurhætt, / ofann þvj hærra fellur þrætt.“ Orðið fordjörfun á sér fyrirmynd í danska textanum, svo og allur seinni hluti erindisins: „dett haffuer saa mange *forderuet* och skad; att fare som føre lad were din sed, ho høtt will stide faler offte ned.“ Málshættinum „hátt að

²⁷ Ásgeir Blöndal Magnússon. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík 1989.

²⁸ Sjá einnig Chr. Westergård-Nielsen. *Låneordene i det 16. århundredes trykte islandske litteratur*. (Bibliotheca Arnarnagæana VI). Kaupmannahöfn 1946.

klífa, lágt að falla“ hefur danski þýðandinn bætt við frá eigin brjósti. Þýski textinn er einfaldlega: „Mancher wer ein behalten Mann, het er hoffardt vnd pracht gelahn.“ ÓJ þýðir: „vid hielldist margur veralldar mann, ef volz og dramb aflegdi hann.“ HP fer í þessum vísuhelming eigin leiðir: „lijtelatann landsmannasid / laet þier nægast að blijfa vid.“ Í þessu erindi sést því að NN notar danska textann óháð HP.

16. erindi (Q) fær allt annan blæ í dönsku þýðingunni en í þýsku textanum. Á þýsku er þetta erindi fyrst og fremst hvatning um að forðast illt umtal og ÓJ fylgir þeim texta að venju:

Quadt von niemandt gedenck noch sprich,	Quisa nie ætla ei jllt vm mann,
denn kein Mensch lebet ohn gebrech:	þui einginn hier syndlaus lifa kann,
Redstu alles nach deinem willn,	enn ef þu rausar allt huad villt,
man wird dich gar bald wider stilln.	einhuer vm sijder fær þig stillt.

Í dönsku þýðingunni snýst þetta erindi hins vegar um það að sýna nærgætni þeim sem líður á einhvern hátt illa: „Quide och angst berer mangan hoss sig, / om du dett seer, du frytter dig ey; / om nogen enss byrder tunges will giøre, / kan hende sig han dett sellff hiem føre.“ Þessi merking helst í báðum hinum íslensku þýðingunum. NN hefur: „Qvida syst auker hriggvum hug, / hrell ej þann mæder sorg óflug, / hvór það giórer med hædnessid / henda kann siälfann mötlæt看id.“ Og HP: „*Quilludum²⁹ hug sem sturlar stigd, / stærre skallt þu ei auka hrigd, / gollded mä verda aptur eins / sem odrum giorer þrátt til meins.“ Í þýðingu Hallgríms virðist jafnvel vísað til þeirra sem eru á einhvern hátt andlega vanheilir.

Í 17. erindi (R) eiga þýski og danski textinn ekkert sameiginlegt. Á þýsku er þetta erindi hvatning um að leita til Guðs í hverri neyð, en á dönsku áminning um að forðast hroka og keppa eftir hógværð.

Á þýsku segir:	Og ÓJ þýðir:
Ruff Gott in allen nóten an,	Riett bid þinn Gud j raunum alltjld,
er wird gewiðlich bey dir stahn,	reinast mun þier hans hiavist blijd,
Er hilfft eim jeden auß der noth	hialp hans vr neyd fær huer og einn sa,
der nur nach seinem willen thut.	sem hans vilia giorer stunda ä.

Danska þýðingin er eins og áður segir efnislega allt önnur og NN fylgir þeim texta:

²⁹ Quillududum *hdr.*

Ross dig ey seluer, om du noget gjør Rausn þína siálfur haf ej hátt,
 som lofflitt er och prises bør; hröse þier adrir seigdu fátt,
 thi dyd haffuer dog sin loff hoss dig, sialfhrosun nidrun sannleiks er,
 sellross styker hoss fattid och rige. sialf af sier digdinn vitne ber.

HP fylgir einnig danska textanum: „Raupa sem sijst af sialfum þier, / þó sijnest nockud giórt sem ber, / eigned lof jafnan luktur vest, / lijfnerd fromt sier hrösar best.“ Einkennilegt er að hann notar hér orðalagið *eigið lof lyktar verst* sem er að vísu þýðing á danska textanum *selvros stinker* en orðalagið líkist í raun meira þýsku útgáfunni á þessum máls- hætti, *Eigenlob stinkt*, sem þó kemur ekki fyrir í þýska frumtextanum, hvorki á háþýsku né lágþýsku. Hér gæti auðvitað verið um tilviljun að ræða. Ef það er rétt að Hallgrímur hafi dvalið um tíma í Glückstadt í Norður-Þýskalandi kynni hann hins vegar að hafa þekkt málsháttinn þaðan.³⁰ Hann gæti einnig hafa þekkt hann úr bókum. Loks kemur til greina að til hafi verið enn annar þýskur texti kvæðisins.

Í síðari hluta 18. erindis (S) er einnig mikill munur á þýska textanum og dönsku þýðingunni. Þýski textinn er: „Sich dich wol für, die zeit ist böß, / die Welt ist falsch vnnd sehr Gottloß; / Wiltu der Welt viel hangen an / ohn schadt efft schandt kompst nicht dauon.“ Upphafið er eins á dönsku en í lokin er uppörvandi hvatning í stað hótunar: „See dig well for, fly wnd selskab, / som du kan snartt forfføres aff; / holdt dig till dem som gudfryttig er, / itt fromtt naffn du selluer ber.“ ÓJ fylgir að venju þýska textanum: „Sia þig vel vid þui vond er tijd, / verold gudlaus og oheil smijd / ef henne hniigur þu ofmög ad / an skada og skammar ei endast það.“ NN fylgir hins vegar dönsku þýðingunni: „Sindana vondann selskap flij, / sindugra rädum vert ej i, / ærlega stunda umgeingne, / einz so þin dagleg hegdun sie.“ HP fylgir dönsku þýðingunni þó enn fastar: „Sia þig vel vm, þvi verólld er flä, / vondum selskap þig sneider hiä, / gudhræddum hallt þier giarnan ad / gott nafn þier vijst utvegar það.“

Í 19. erindi (T) er enn talsverður munur á þýska textanum og dönsku þýðingunni. Þýski textinn er hvatning um að breyta rétt, jafnvel þótt

³⁰ Jón Halldórsson í Hítardal segir um Hallgrím í prestasögum sínum í Lbs. 174–175 4to: „komst i þionustu hiä hardrädum Jarnsmid edur kolamanne (sumer seigia i Kaupenhavn enn adrer i Glýcksted)“. Sjá Jón Samsonarson. *Ævisöguágríp Hallgríms Pétursonar eftir Jón Halldórsson. Afmælisrit til dr. phil. Steingríms J. Þorsteinssonar prófessors 2. júlí 1971 frá nemendum hans*. Reykjavík 1971, 85.

maður hljóti ekki hrós fyrir. Bent er á að enginn geti hagað sér þannig að öllum líki. Efni danska textans er annað:

Tracht stets darnach was recht ist gethan,	Tratte aldrig effter en andenss wffer ³¹
ob dich schon nicht lobt jderman:	thi lyken den kan wende sig snartt;
es kans niemandt machen also	och den som er well høtt wdi spill
das es jderman gefallen do.	maa ofte giffue taffte och sell sette till.

Í dönsku þýðingunni eru menn hvattir til að sækjast aldrei eftir (eða óska eftir) ógæfu annarra, enda sé gæfan hverful. Og þeim sem gengur vel eina stundina, á kannski eftir að farnast illa síðar. NN virðist fara eftir danska textanum, en þó er þýðingin fremur frjálsleg. HP fylgir þýska textanum hins vegar greinilega í þessu erindi:

HP:
Tem þig að elska æru og spekt,
þö aller þig ei lofe freckt;
að öllum lýndi, eingenn mann
ord sijn og giórder stilla kann.

NN:
Taldrag a vinskáp aungvan eirn,
i þinum radum vertu hreirn,
luckunnar kannskie líka þier
ligne medlætisvindarner.

Bókstafirnir V og W fá hvor sitt erindið í þýska kvæðinu eins og áður segir. Í V-erindinu er hvatt til þess að treysta ekki á jarðneska hluti, minnt enn og aftur á að allt er hverfult og skynsamlegast að sækjast eftir eilífum verðmætum. W-erindið fjallar um að forðast deilumál. ÓJ þýðir bæði erindin nákvæmlega. Hið fyrra hefst: „Wppa Jarðneskt þig eckertt reid“ og hið síðara: „Vilie menn draga þig deilur J“. Á dönsku er erindi sem hefst á W (en ekkert sem hefst á V) og fylgir efnislega hvorugu erindinu á þýsku; það er hvatning til að vera vingjarnlegur í viðmóti og forðast stærilæti. Íslensku þýðendurnir hafa allir eitt erindi fyrir sérhljóðið U og annað fyrir samhljóðið V (ÓJ líka, hvað sem líður stafsetningu, eins og sést hér að ofan). U-erindið hjá HP samsvarar efnislega V-erindi á þýsku:

Verlaß dich auff kein Jrdisch ding,
all zeitlich gut verschwindet gring,
Darumb der Mensch gantz weißlich thut
der allein sucht das ewig gut.

Uppa heims aud og allt huad er
alldrei þig reid, það huerfur þier,
sa má þuj halldast higgenn best
sem himnesk giædi stundar mest.

³¹ Wffer = ufærd = ulykke, sbr. *Danske viser* VII, 265.

V-erindið hjá Hallgrími á sér hins vegar enga fyrirmynd, hvorki í þýska né danska textanum, a.m.k. þeim sem höfundur þessarar greinar hefur undir höndum. Í þýðingu NN er vers sem samsvarar erindi Hallgríms algjörlega efnislega en hefst á bókstafnum U:

HP:

Ven þig allrei med agg og rög
ad samandraða fiärens plög,
þad ferst med sorg sem fæst med synd,
fridsamt³² braud þier un og lynd.

NN:

Underhiggiu þu allrej med
annara til þin drager fied,
ranglätisgrode rienar vest,
riettfeinginn audur þienar best.

Þetta bendir enn til þess að samband sé milli þessara tveggja þýðinga eða að um fleiri gerðir af kvæðinu sé að ræða á þýsku eða dönsku og þar sé fyrirmynd þessa erindis.³³ V-erindið hjá NN á sér enga samsvörun hjá HP. Það hefst á mjög svipaðan hátt og hið danska, en síðari hluti þess er efnislega sér á báti. Hér er til vinstri erindið á dönsku og til hægri þýðing NN:

Wenlig i din omgengelse du dig hole,
dett er icke smutt att were forstolt;
thi aldrig attes mand for den han er,
om han sig selluer mone haffue for kier.

Vidmote godu vik þier af,
vid alla samt ej malbragd haf,
eirn kan'skie þier fyrer augum hlö,
eitrad falz geimde tungann þo.

Xerxes konungur kemur oft við sögu í gyllinistafrófum, enda ekki mikið úrval af orðum sem byrja á x. Hann var Persakóngur og uppi á árunum 486–465 f. Kr. Hann á jafnan að vera mönnum víti til varnaðar. Á þýsku er erindið svona:

Xerxes verließ sich auff sein Heer,
darüber wart geschlagen sehr:

³² Mörg handrit hafa: vid fridsamt ...

³³ Ljóst er að um fleiri gerðir er að ræða á þýsku. Í safnritinu *Das katholische deutsche Kirchenlied* er fyrsta erindi sálmsins prentað eftir *Rheinfelsisches Gesangbuch* frá 1666 og er þar nokkurn veginn alveg eins og fyrsta erindið í Greifswalder sálmaþókinni. Hins vegar segir þar aftan við að kvæðið sé upprunlega á lágbýsku (plattdeutsch) og sé varðveitt í handriti nunnunnar Catherine Tirs, skrifuðu 1588 í nunnuklaustrinu Niesing í Münster sbr. 12. nmgr. hér að framan. Fyrsta erindið er prentað eftir handritinu og er textinn greinilega annar en sá lágbýski sem prentaður er í sálmasafni Wackernagels, sbr. þessa grein, bls. 66.

So du most kriegem, Gott vertraw,
sonst alle zeit den frieden baw.

ÓJ fylgir þýska erindinu nákvæmlega: „Xerxes treysti ä herlid *hraust*, / *hann var þui sleiginn vægdarlaust*, / J orustu fast a *eirn* gud tru, / *enn þar a* mille frid halltu.“ Ólafur hikar ekki við að þýða „geschlagen“ með „sleginn“ í þeirri merkingu að hann hafi beðið afhroð í hernaði. Í þýska textanum er gerður greinarmunur á hegðun manna í stríði og á friðartímum. Í dönsku þýðingunni er á hinn bóginn lögð áhersla á að Xerxes hefði hlotið völd og frægð, hefði hann aðeins treyst Guði. Danski textinn er hér til vinstri og þýðing NN til hægri, sem fylgir danska textanum eins og sjá má og tekur upp eftir honum orðið *foragt*:

Xerxes forlod sig paa welde och matt,
hor offuer han kom i stor foratt;
han hade faat matt rett wisselige
hade han for allt hatt Gud mett sig.

Xerxes stolade mióg a magt,
mest af þvj sama hlaut forakt,
hann þvj umm Drottinn hyrte ej par,
hónum lítt tókust bardagar.

HP þýðir þetta erindi svona:

Xerxes kongur forðum freckt
forliet sig uppa valld og megt,
fieck þo mynkun og sorg til sanns,
sier huor varest þuj dæmi hanns.

Sögnin forlata hjá Hallgrími getur hvort sem er verið mynduð af forlade á dönsku eða verlassen á þýsku. Sögnin að forlata sig (upp) á eitthvað merkir að treysta einhverju (nokkur dæmi um það eru í seðlasafni Orðabókar Háskólans). Orðin vald og mekt hjá honum benda fremur til danska textans. Hallgrímur lætur sér nægja að leggja áherslu á það sem kemur alls staðar fram: Xerxes treysti á völd sín og það fór illa fyrir honum. Hann sleppir að ræða hvernig menn eigi að haga sér í stríði og friði og nefnir ekki að velgengni í hernaði byggist á því að menn treysti Guði.

Y-erindið er svo á þýsku:
Ye lengr je mehr kehr dich zu Gott,
das du nicht werdst des Teuffels Spot:
Der Mensch ein sodan lohn wird han
als er im leben hat gethan.

Þýðing ÓJ:
Yferbæt þig og ad Gudi snu,
suo andskotans spottfugl verder ei þu,
lijka sem *madurinn lifer* til hier
laun mun hann taka a sialfum sier.

Eins og maðurinn sáir, mun hann uppskera, er efni þýska kvæðisins. Í dönsku þýðingunni kemur hins vegar hin svokallaða gullna regla eða þessi orð Krists úr fjallræðunni: „Allt sem þér viljið, að aðrir menn gjöri yður, það skuluð þér og þeim gjöra.“³⁴ NN fylgir danska textanum greinilega:

Ydermere derffor besynderlig ler	Ydia þin sie það allra mest
Gud offuer all tingest ellske och ære;	elska þinn Gud og heidra best
din neste du och dett same skiell bette	gjör það hvórium er girnest þier
som du wilde dig aff hanem skulde skeep.	gjöre sem flester mennærnær.

HP tekur hér dönsku þýðinguna fram yfir þýska textann:

Yfer allt fram þu ottast Gud,
elska og vird *hanns heilog* bod,
odrum rædhollur eirnenn siert,
eins og þu villt að þier sie giórt.

Síðasta erindi þýska kvæðisins hefst á bókstafnum z:

Zier all dein thun mit redlicheit,
gedenck zum endt den letzten bscheidt,
Denn vor gethan vnd nach bedacht
hat manchen in groß leyd gebracht.

Fyrri hluti síðasta erindisins í dönsku þýðingunni samsvarar þessum erindum, en síðari hlutinn hefur annan og jákvæðari tón:

Rett du din dontt³⁵ mett all höffueskhed
betenck døden er din siste affsked;
sett stadig din tro till Jessus Ckriste,
saa winder du himerig glede forwiste. Amen.

Danski þýðandinn hefur ekki séð sér fært að byrja þetta erindi á Z. Hann kys fremur að halda efni fyrri hlutans, þótt það kosti það að hann verði að yrkja annað erindi sem byrjar á R. Þetta lokaerindi sitt byrjar ÓJ á orðinu „síprýð“, stafsett með Z: „Zýprijd med æru þitt odal allt, / enda godann þui firer sia skallt, / þui adur giortt enn vm sie þeinkt, / opt hefur margra hug það kreinkt.“

³⁴ Matt. 7, 12.

³⁵ Dontt = dont = gerning, arbejde, sbr. *Danske viser* VII, 95.

Bæði Hallgrímur og ókunni þýðandinn byrja z-erindið á orðinu Zebaot, sem er hebreska og þýðir herskarar, en er oft notað í Biblíunni í samhenginu Drottinn herskaranna (Zebaot Jahve) og þess vegna notað sem heiti á Guði. Erindi NN er hér til vinstri, erindi HP til hægri:

Zebaoth Drottinn sie þitt skart, syst stunda heimsins priäl oparft, sa skruðe fegur skyn ä þier skarte veralldar trudu mier.	Zebaoth Gud øll veit þijn verk, vert þuj lastvar, hanns magt er sterk, fliötara stillest hötud hefnd enn hin sem er með frammmkuæmd efnd.
---	--

Hér virðast báðir þessir þýðendur vera búnir að sleppa sjónum af erlendu fyrirmyndunum. Þeir yrkja síðan báðir aukavers til viðbótar, í samræmi við íslenska stafrófið, eitt erindi fyrir Þ og annað fyrir Æ. Greinilega er ekkert samband þar á milli. NN yrkir:

Þinum af aude gott þu giór, Gudz þacka mónnum afftur þier, Drottinn ummbunar dome j dyrt er verdkaupid giættu ad þvj.	Æ lifer so i heime hier, heilager Drottinz einglarnar, þina sal bere þa til sín, þetta skammvinna lifed dvín.
--	--

HP kemur fyrst með heilræði ættað frá Sókratesi og hefur það ekki, eins og sjá má, úr erlendu textunum sem hér eru til umfjöllunar. Síðan kemur heilræði sem lýsir vel hugsunarhætti þessa tíma þótt það eigi mun eldri rætur: þrengst ei heldur í neina stétt, þ.e. vertu á þínum stað, af því að hver hlutur á sinn sérstaka stað og allt gengur best ef hann er þar kyrr og sinnir sínu hlutverki.³⁶ Síðari hluti erindisins líkist efnislega síðasta erindinu í þýska textanum, áminning um að hugsa allt til enda áður en framkvæmt er:

Þig sialfan lær ad þeckia³⁷ riett,
þreingst ei helldr i neina stiet,

³⁶ Wilhelm Friese orðar þetta þannig: „Urprinzip des von Gott erschaffenen Kosmos und aller menschlichen Existenz ist: *Ordnung*. Der Wille zur Ordnung und zum Geben einer festgefügteten Form in allen Bereichen des Daseins – im Leben des Einzelnen, im Staat, im Glauben, im Denken und Forschen – ist ein überall entgegenstretendes Kennzeichen eines Zeitalters, das in dieser Arbeit als Zeitalter des Barocks verstanden wird.“ *Nordische Barockdichtung*. Eine Darstellung und Deutung skandinavischer Dichtung zwischen Reformation und Aufklärung. München 1968, 292.

³⁷ Þannig í 14 handritum, m.a. JS 208 8vo, en í aðaltexta stendur: Þig lær ad þeckia sialfan riett.

huad þu aformar ad þuj gæ,
enderenn huornenn verda mä.

Síðasta erindið er mjög í anda Hallgríms, ekki síst áminningin *Memento mori*. Þýðingu hans lýkur með hvatningu og uppörvun og sama má segja um dönsku þýðinguna. Þýski sálmurinn endar hins vegar á þungorðri áminningu, sjá hér að framan. Síðasta erindi Hallgríms er:

Ætíjd minst æ þinn *daudadag,³⁸
dom síjastann og salarhag,
bid jafnan Gud ad gefa þier näd,
göd og heilnæm ad stunda räd.

Niðurstaða þessarar athugunar er meðal annars sú að eitthvert mark sé takandi á fyrirsögnum í handritum. Það er rétt sem þar segir að Ólafur á Söndum þýði úr þýsku; hann fylgir þýska textanum mjög nákvæmlega eins og hér hefur komið fram. Í fyrirsögnum margra handrita segir að Hallgrímur hafi þýtt kvæðið úr þýsku og dönsku. Allt bendir til þess að Hallgrímur hafi haft bæði þýska kvæðið og dönsku þýðinguna undir höndum og valið milli þeirra í þýðingu sinni. Hann getur líka vel hafa þekkt þýðingu Ólafs. Eitt dæmi (upphaf 8. erindis) er um að þýðingar þeirra líkist mjög hvor annarri. Hins vegar kemur ekki til greina að Hallgrímur hafi aðeins þekkt þýðingu Ólafs en ekki þýska frumtextann. Gegn því mælir t.d. að hann notar orðið „fortala“ þegar Ólafur notar „mistala“³⁹. Danski textinn hefur ekkert í þá veru en þýski textinn hefur „vorreden“. Mörg dæmi eru um að Hallgrímur fylgi dönsku þýðingunni fremur en þýska frumtextanum. Í 9. erindi (I) notar hann „svo uppsker hver sem hann sáir“ (uppskera mun það ellin kyrr / sem æskan niðursáði fyrr) sem er aðeins í dönsku þýðingunni. Hann fylgir dönsku þýðingunni efnislega í 16. og 17. erindi (Q og R) og einnig í síðari hluta 18. erindis. Í 23. erindi (Y) fylgir hann dönsku þýðingunni með því að nota „gullnu regluna“, en ekki þýska kvæðinu þar

³⁸ daugadag *hdr*.

³⁹ Sbr. 21. nmgr. Fortala hlýtur að vera upprunalegur lesháttur því að stuðlasetning er að öðrum kosti algjörlega ófullkomin.

sem segir að maðurinn hljóti laun eftir verkum sínum. Í 13. og 14. erindi er erindaröð hjá honum eins og í þýska kvæðinu, nánar tiltekið N-erindin og O-erindin eiga efnislega saman þar sem efninu er víxlað í dönsku þýðingunni. Í 19. erindi, síðari hluta, fylgir hann þýska kvæðinu eftir þar sem danska þýðingin víkur frá því. U-erindi hans fylgir efni V-erindis í þýska kvæðinu sem kemur hvergi fram í dönsku þýðingunni. Í P-erindi hans er efni sem virðist sótt í síðasta (Z) erindið í þýska kvæðinu, þ.e. að hugsu málið til enda þegar verið er að áforma eitthvað. En einnig eru nokkur dæmi um efnisatriði sem hann bætir við frá eigin brjósti.

Engin dæmi eru um að ókunni þýðandinn taki þýska textann fram yfir þann danska né að hann noti hann að öðru leyti, en nokkur um að hann fylgi ekki danska textanum og lítur út fyrir að hann leggi þar sjálfur til efni. Dæmi um það er K-erindið sem fjallar ekki um að vara sig á smjæðri heldur um að gleyma ekki að biðjast fyrir á kvöldin. Hann virðist ekki hafa þekkt þýska frumtextann, þó með þeirri undantekningu að 13. og 14. erindi snúa í þýðingu hans eins og í þýska kvæðinu en ekki eins og í dönsku þýðingunni. Nokkur atriði benda til sambands milli þessarar þýðingar og þýðingar Hallgríms. Hugsanlega hefur þýðing Hallgríms verið höfð til hliðsjónar og gæti það verið skýringin á áður nefndri erindaröð. U-erindið hjá ókunna þýðandanum á sér hvergi samsvörun nema í þýðingu sr. Hallgríms. P- og Æ-erindin (sem þeir eru einir með) fjalla hins vegar ekki um sama efni. Greinilegt er að ókunni þýðandinn hefur þekkt dönsku þýðinguna því að hjá honum kemur fyrir orðalag þaðan, sem hvorki er hjá Ólafi né Hallgrími.

Með siðbreytingunni bárust eins og kunnugt er menningarleg og hugmyndafræðileg áhrif hingað til lands aðallega frá Danmörku og Þýskalandi. Ólafur á Söndum er fæddur rétt eftir siðbreytinguna og í þýðingu sinni fylgir hann þýska frumtextanum svo fast að það bitnar í sumum erindum bæði á málfari og hugsun. Hallgrímur er rúmlega hálfri öld yngri en hann og leyfir sér að taka ýmist þýska kvæðið eða dönsku þýðinguna til fyrirmyndar eða yrkja frá eigin brjósti og árangurinn er kvæði sem er á góðu, íslensku máli, þrátt fyrir nokkur tókuorð, fellur vel að íslensku bragkerfi og setur efnið skýrt fram, eins og sést best á samanburði við hinar þýðingarnar tvær.

Dygðir og lestir eru eitt vinsælasta efni barokktímans segir Wilhelm Friese í doktorsritgerð sinni:

Der meditierend-deiktische Charakter großer Teile der Dichtung dieses Zeitalters läßt ein Thema immer wieder in den Mittelpunkt der Betrachtungen rücken: *Virtus*. Die Tugend zeichnet den *vir doctus et sapiens* aus; in der neulateinischen Dichtung wird dies Ideal oft behandelt, und die gelehrten Poeten des 17. Jahrhunderts überführen es in die Dichtung ihrer Muttersprache.⁴⁰

Í þýska kvæðinu er lögð áhersla á kristilegt hugarfar, t.d. að treysta Guði og leita til Guðs í nauðum; önnur heilræði eru almennari, t.d. að varðveita heiður sinn, gæta tungu sinnar og vera iðjúsamur. Mörg atriði snúast um mannleg samskipti svo sem að vera auðmjúkur gagnvart yfirboðurum en sýna um leið lægra settum fulla virðingu, láta ekki blekkjast af smjætri, sýna þakklæti (í verki), hafa stjórn á skapi sínu, vera fús til að læra af öðrum. Talsvert er fjallað um afstöðu til fjármuna, menn eiga ekki að stæra sig af þeim; þeir eiga að meta frómt líf-erni meira en auðæfi og vera örhlátir við fátæka. Auk þess eiga menn að taka mótlæti með jafnaðargeði, vera réttvísir í dómum, forðast þrjál, forðast baktal og gera það sem rétt er án tillits til þess hvað öðrum finnst. Einnig er talað um að treysta Guði í hernaði.

Sömu dygðir eru í hávegum hafðar í dönsku þýðingunni en áherslurnar eru sums staðar aðrar. Í 11. erindi þar sem talað er um að taka mótlæti með jafnaðargeði er t.d. í dönsku þýðingunni talað um að láta hvorki meðbyr né mótvind (lykke og ulykke) koma sér úr jafnvægi. Í 16. og 17. erindi í þýska kvæðinu er í raun um endurtekningu að ræða, þar er aftur talað um að forðast baktal eins og í 3. erindi og síðan um að leita til Guðs í nauðum eins og í 1. erindi. Þar bætir danski þýðandinn nýjum atriðum við, að sýna nærgætni þeim sem eiga um sárt að binda og forðast sjálfshól. Þegar varað er við skaðsemi veraldarinnar í þýska kvæðinu er í dönsku þýðingunni bætt við hvatningu um að leita eftir góðum félagsskap guðhræddra. W-erindið á dönsku er eins og áður segir óháð bæði V- og W-erindinu á þýsku. Í þrem síðustu erindunum (X, Y, Z) hefur danski þýðandinn upphaf hvers erindis mjög svipað og í þýskunni en botnar það með eigin útlekkingu, eins og kemur fram hér að ofan. Í stað þess t.d. að enda síðasta erindið með þeim orðum

⁴⁰ Friese. *Nordische Barockdichtung*, 144.

að sá sem framkvæmir án þess að hugsa málið áður, hljóti oft hin verstu endalok („hat manchen in groß leyd gebracht“) kýs hann að segja: „sett stadig din tro till Jessus Christe, / saa winder du himerig glede forwiste. Amen.“ Fullyrða má að hann reyni í þýðingu sinni annars vegar að auka fjölbreytni og hins vegar að milda ofurlítið frumtextann.

Talsvert er varðveitt af íslenskum heilræðakvæðum eftir siðskipti en þau hafa lítið verið rannsökuð. Óskar Halldórsson segir að innræting af einhverju tagi „sé höfuðeinkenni á kveðskap lærdómsaldar“ og komi fram í miklu fleiri kvæðum en teljist til kenniljóða.⁴¹ Þó nokkur heilræðakvæði eru eignuð Hallgrími Péturssyni og eru „Heilræðavísur“ hans án efa þekktastar af slíkum kveðskap eftir siðskipti. Þýðingarnar sem hér hefur verið fjallað um sýna að erlendur heilræðakveðskapur hefur verið þekktur hér á landi á lærdómsöld og gera má ráð fyrir að hann hafi haft áhrif á frumsamin íslensk heilræðakvæði.

*Þýðing Ólafs Jónssonar = ÓJ
NKS 139 b 4to bl. 14r-16v*

Enn eirn dijgda speigill vt dreiginn af þui Gyllenni A.B.C. vr þijd-
verskunne.

- A lleina til Gudz set trausta tru
a tæpa mannz hialp ei bygg þu
hía einum Gudi er tallaus trijgd
traudligar vijdar vm heimsins bygd.
- B ijvara þinn heidur best sem kannt
burt fra smän sem þinn dyrstann pant
ef ad þijn ærann eitt sinn fer
ecki hun þadann af til leggst þier.
- C eig þu fátt enn verd margs vjjs
vinnur þu med þvi heidur og prijs
med þogn sig eingenn mistala ma
enn maluger rata j skomm og þra.
- D yrstum vijk enn dæm þig smän
suo dragi þig ecki j olucku hann

⁴¹ Óskar Halldórsson. *Bókmenntir á lærdómsöld*. Reykjavík 1977, 28.

þeim minnstu ongua misgiord syn
mun þa rosamlig æfinn þijn.

E igi þig stær nie stollt þitt gied
þo stornægter hafer med gull og fied
alldri þad til þess Gud þier gaf
ad gotzinu skyllder þu metnast af.

F romur þu vertt og fast þui hallt
framar enn gulli til enda allt
þo audur og gullid flye þier fra
fijlger þier danu menskann þa.

G a ad fataekum giarnann þratt
nær Gud þig blessar og þad þu ätt
annars þig henda allt eins kann
og oss seiger Christr vm rijka mann.

H afi þier nockur til goda giortt
giarnan þess ætjtd minnugur vertt
af ollu hiartta þig angre strijtt
ef þijnum naunga geingur lijtt.

J þinne æsku vel þig ven
a vinnu þrifnad enn fordast slen
þui erfidi veiter ohægt þa
nær alldurdomurinn strijder a.

K iær ei suo freckt firer sierhuern mann
sem firer augum þiona kann
þui af giedinu hiarttanz går ei allt
sem glosar munnurinn fagurt og sniallt.

L at þier ei ofall lijka ver
nær luckan eirninn byr hia þier
vpphaf og endi er allz olijkt
allmargur tru eg reine slijkt.

M atann j reidi og medalhöf hallt
mas og stiriold ei reis vm allt
þui ramblindar hiarttad reidinn bräd
riettsyne fær þa einginn gäd.

- N em af odrum þad veistu ei vel
vomm og mijkun þad ongua tel
þui virðing fær huer sem veit fra sier
enn vitlausann einginn girnist hier.
- O g ef kjarumäl kemur firer þig
klagarans aburd heyr firer sig
vrskurd og trunad ei legg a fir
enn þu hins annars afbótun spir.
- P riäl og dramb sem framast þu flij
suo fellur þu ei olucku j
vid hielldist margur veralldar mann
ef volz og dramb aflegdi hann.
- Q uisa nie ætla ei jllt vm mann
þui einginn hier syndlaus lifa kann
enn ef þu rausar allt huad villt
einhuer vm syder fær þig st[ill]t.
- R iett bid þinn Gud j raunum alltjð
reinast mun þier hans hiavist blijð
hialp hans vr neyd fær huer og einn sa
sem hans vilia giorer stunda ä.
- S ia þig vel vid þui vond er tjd
verolld gudlaus og oheil smjð
ef henne hnjgur þu ofmög ad
an skada og skammar ei endast þad.
- T ala og gior huad trutt er og riett
þo tiaest þier firer þad lof ei neitt
þui gietur so einginn giortt eitt huad
ad giediest ollum sem lijta ä þad.
- W ppa jardneskt þig eckertt reid
allt stundligt er rijrtt og fer syna leid
eg þui vitrastann ackta þann
sem eiljfu gotze safna kann.
- V ilie menn draga þig deilur j
duel þu med þógn og fresta þui

vijk *honum* helldur veigi þeim fra
sem villdi hann hafa þig teigt vppa.

X erkses treysti ä herlid hraust
hann var þui sleiginn vægdarlaust
j orustu fast a eirn Gud tru
enn þar a mille frid halltu.

Y ferbæt þig og ad Gudi snu
suo andskotans spottfugl verder ei þu
lijka sem madurinn lifer til hier
laun mun hann taka a sialfum sier.

Z ijprijd med æru þitt odal allt
enda godann þui firer sia skallt
þui adur giortt enn vm sie þeinkt
opt hefur margra hug þad kreinkt.

Þýðing Hallgríms Péturssonar = HP
DKNVSB 41 8vo bls. 352–355

Annad Gyllene A.B.C. utlagt af sra Hallgryme Peturss med hymna lag.

A eirn Gud set þu allt þitt traust
adstod mannlegre trwer laust,
fast standa Drottens fyrerheit
fynst varla trigd um veralldar reit.

B est þinnar æru geym og giæt,
gerseme su er harla mæt,
ef hun þier sleppur eitt sinn frá
eingenn er von til henne ad næ.

C hristnum sömer ei saurugt hial,
sierhuor sinn munn vel geyma skal,
med þógn sig eingenn *fortalad⁴² fieck,
fiólordum jafnan jlla gieck.

⁴² *Leiðrétt hér eftir öðrum handritum og vegna stuðlasetningar úr mistalad, sbr. 21. nmgr.*

- D eil alldreí við þinn yfermann,
elska skaltu og virða hann,
þann minne hættar hæð þú síjst,
hefnd fær drambseme jafnan víjst.
- E f þú nægd af audæfum ætt,
ógvann veigen þig stæra mátt,
þeink að læn Drottens er það allt,
af þuj reikningskap standa skaltt.
- F romleika, dæd og dygðer með
dyrara halltu enn gull eda fíed,
þa heimsins audlegd horfenn er
huort sinn gott mannord fylger þier.
- G ef ólmusur ef attu aud
og aumka þann sem líjður naud,
Gud í huors höndum heill þijn er
hann mun slíjkt aptur gíalda þier.
- H afe þier eirn til goda gíort,
godminnugur þess jafnan vert,
þackarlaus velgíord, það er reint,
þungt fellur bæði líost og leint.
- J denn vertu æ ungdöms tíjð,
ervídi lær, þar kemur um síjð
uppskíera mun það ellenn kyrr
sem æskan nýdursæði fyrr.
- K iært þó eirn late í eyrum þier
ofmíóg honum ei trwa ber,
munnurenn stundum mæler dátt,
meinar þó kannskíe híartad flátt.
- L uckann huort helldur er mót eda með
mynstu að hafa stódugt gíed,
skíalldann er upphaf ending líykt,
opt gefr raunenn vítne um slíjkt.
- M ed reidum hug ei hondla neitt
huad til göðs enda ^(vílltu) verdur leídt,

margur i brædi verk þad vann
sem vard þo mest ad jdrast hann.

N em þu og lær huad nytsamt er
nær einhuor gott vill *kenna* þier,
hyrda fær vm heimskan mann,
hinn fær virding sem nockud kann.

O kient mælefne alldrei mátt
urskurda fliött nie dæma brátt,
klagandans heyrdu sógn um sinn,
sijdann giæt ad huad talar hinn.

P rakt og hofmöd þier hrittu frá,
hefnd færði *morgum* löstur sä,
lijtelætann⁴³ landsmannasid
læt þier nægast ad blifja vid.

*Q uilludum⁴⁴ hug sem sturlar stigd
stærre skallt þu ei auka hrigd,
goldded mä verda aptur eins
sem odrum giorer þrátt til meins.

R aupa sem sijst af sialfum þier
þo sijnest nockud giórt sem ber,
eiged lof jafnan luktar vest,
lijfnerd fromt sier hrösar best.

S iæ þig vel vm þuj verólld er flä,
vondum selskap þig sneider hiä,
gudhræddum hallt þier giarnan ad,
gott nafn þier vijst utvegjar þad.

T em þig ad elska æru og spekt
þö aller þig ei lofe freckt,

⁴³ sæmelegan skrifad á spássu með sömu hendi.

⁴⁴ Quillududum hdr.

ad öllum lýndi eingenn mann
ord sijn og gíórder stilla kann.

V en þig alldrei med agg og rög
ad samandraða fiärens plög,
það ferst med sorg sem fäst med synd,
fridsamt braud þier un og lynd.

U ppa heims aud og allt huad er
alldrei þig reid, það huerfur þier,
sa mä þuj halldast higgenn best
sem himnesk giædi stundar mest.

X erxes kongur fordum freckt
forliet sig uppa valld og megt,
fieck þo mynkun og sorg til sanns,
sier huor varest þuj dæmi hanns.

Y fer allt fram þu ottast Gud,
elska og vird hanns heilog bod,
odrum rædhollur eirnenn siert
eins og þu villt ad þier sie giórt.

Z ebaoth Gud øll veit þijn verk,
vert þuj lastvar, hanns magt er sterk,
fliötara stillest hötud hefnd
enn hin sem er med frammkuæmd efnd.

Þ ig sialfan lær ad þeckia⁴⁵ riett,
þreingst ei helldr i neina stiett,
huad þu æformar ad þuj gæ
enderenn huornenn verda mä.

Æ tijd minst æ þinn *daudadag⁴⁶
dom sijdastann og salarhag,

⁴⁵ Þannig í 14 handritum, m.a. JS 208 8vo, en í aðaltexta stendur: Þig lær ad þeckia sialfan riett.

⁴⁶ daugadag hdr.

bid jafnan Gud ad gefa þier näd,
göd og heilnäm ad stunda räd.

Ökunn þýðing = NN
ÍB 242 8vo bl. 122r-126r

Enn eirn psalmur epter A B C
Ton Allfagurt lios

A Gud alleina vona víst
von þina a mönnum bigdu síst
Drottinn trúfastur alleirn er,
aller menn kannskie bregdest þier.

B est vakta æru þina þu
þin eign er allra besta su
eitt sinn tópuð fæst ecke avalt
eitt sinn burt voga henne ej skallt.

C hristnum somer ei þræta og þrátt
þeigande hlyda giarnann ätt
still þina tungu stunda frid
steifft hefur sumum mälædid.

D yrt virða yferbodna ber
best er lytt hælur sialfum þier
forakta ej heldur minne menn
misluckast tydum drambsemenn.

E f þier tilfalla ædur mä
af hónum metnast skallt ej þa
Gudz er lanid þess giæta mätt
Gude af því reikning standa ätt.

F romleike digd og æra er
óllu betre enn gimsteinarner
fied kann missast fallvallt er það
frid digdinn hefur sama stad.

G uds magt hugleid þa geingur vel
Gudi þitt rad a hendur fel

luckann þin er i hende hanz
haf gät a bodum skaparanz.

H afe þier nockur velgiórd veitt
vertu þacklatur elska hann heitt
þiena lika ef þarf hann vid
þä reiner fyrst a manzgedid.

J ungdæmenu er allra best
ervide stunda og lærdom mest
ungur hvad säer upp þu skier
elle þa koma dagarner.

K volldbæn þin heit og trúar tár
tallaus hiartanleg ydran klär
bæte þin jllskubrotinn sterk
best er þad nætur upphafzverk.

L uckann hvórt sem þig leikur vid
lanz edur hverfur blydlæted
þier lattu vera i þanka fast
þad mune kunna ad ummbreitast.

M ed reide alldrei byria ber
breitne þina nie athafner
margur i bræde verk þad vann
sem vard þo leinge ad ydrast hann.

N ær sem þier kienner nockur mann
nockud gott stunda söma þann
virding störa hinn vitre ber
virdingarlaus sa heimske er.

O prófad mäl þu alldrei dæm
ending þess verdur tidum slæm
brukadu lóg än beiginga
bada heirdu mälzpartana.

P riäle veralldar fleig þier frá
fordiórfun næst er vegur sä
upp hvór sem klifrar ofurhätt
ofann þvj hærra fellur þrätt.

- Q vida sijst auker hríggvum hug
hrell ej þann mæder sorg óflug
hvór það gíórer med hæðnessid
henda kann siálfann mötlætíð.
- R ausn þína siálfur haf ej hátt
hröse þier adrir seigdu fátt
sialfhrosun níðrun sannleiks er
sialf af sier díðenn vitne ber.
- S indana vondann selskap flíj
síndugra ráðum vert ej í
ærlega stunda umgeingne
einz so þín dagleg hegdun sie.
- T aldrag a venskap aungvann eirn
í þinum ráðum vertu hreirn
luckunnar kannskie líka þier
lígne meðlætísvindarner.
- U nderhíggíu þu alldrej med
annara til þín drager fíed
ranglætísgrode ríenar vest
ríettfeinginn audur þíenar best.
- V ídmote godu vík þier af
víð alla samt ej malbragd haf
eirn kannskie þier fyrer augum hlö
eítrad falz geímde tungann þo.
- X erxes stolade míóg a magt
mest af þvj sama hlaut forakt
hann þvj umm Drottinn hyrte ej par
hónum lítt tókust bardagar.
- Y día þín sie það allra mest
elska þínn Guð og heíðra best
gíór það hvórium er gírnest þier
gíöre sem flester mennerner.
- Z ebaoth Drottinn sie þítt skart
síjst stunda heímssins þríal oparft

sa skrude feður skyn á þier
skarte veraldar trudu mier.

P inum af aude gott þu giór
Gudz þacka mónnum afftur þier
Drottinn ummbunar dome j
dyrt er verdkaupid giættu ad þvj.

Æ lifer so i heime hier
heilager Drottinz einglarnar
þina sal bere þa til sîn
þetta skammvinna lifed dvîn.

SUMMARY

One sub-category of the literary genre known since Greek times as 'acrostics' (in Icelandic 'griplur') is what might be termed, in English, the 'alphabet poem' (in Icelandic 'gyllinistafróf' or 'stafrófssálmur'). Its principal characteristic is that the first letters or words at the beginning of a line, or the first lines in each stanza make up a name, word or sentence. In gyllinistafróf the initial letters of stanzas form the alphabet from A to Z. There is an extant acrostic poem attributed to Hallgrímur Pétursson (1614–1674) and preserved in 21 manuscripts. In some of these manuscripts it is stated that Hallgrímur translated the poem from German and Danish. The present article shows that there was a Danish translation of the poem printed in *Danske viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530–1630*; and this work is traced back to a German original, printed in High German in *Greifswalder Gesangbuch 1597* and in small print in Low German in 1612. It is conceivable that Bartholomeus Ringwaldt (1532–1599) was the author of this German poem, though his role may rather have been that of translating the piece into High German. The poem is preserved in a manuscript written in 1588 by Catherine Tirs, a nun in the Niesing nunnery in Münster. The article notes that Hallgrímur Pétursson is not the only Icelander to have translated the poem; there are three different manuscript translations extant. One of them, in all likelihood the oldest, is by Ólafur Jónsson from Sandar in *Dýrafjörður (1560–1627)*. It is not clear who the author of the third translated version is, but the present writer has identified two manuscripts containing the piece, ÍB 242 8vo and JS 235 8vo. The article examines the three Icelandic translations, comparing them with the German original and the Danish translation. A considerable number of differences are noted between

the German and Danish versions. The Danish translator expands the poem by adding new material and his overall treatment lends a lighter tone to the work. In his translation Ólafur Jónsson follows the German original closely, both in content and expression. Hallgrímur Pétursson seems to have worked with both the German original and the Danish translation in front of him, because he borrows material and vocabulary from both, quite apart from the additions of his own which he makes. The unidentified translator seems only to have known the Danish translation and not the German original. There seems to be some link between his translation and that of Hallgrímur, but it is clear that he made use of the Danish translation because he makes use of expressions which are not to be found in Hallgrímur's version. Vices and virtues were among the most popular themes in the Baroque period in Europe. Some post-Reformation wisdom and advice poetry survives in Icelandic and has been little researched. The translations analysed in this article confirm that European poetry of this type was known in Iceland in this period, and that it is likely to have had an influence on the origins of Icelandic versions of the genre.

TRÚSKIPTI OG PÍSL Í HRAFNKELS SÖGU

1

EINN lykkillinn að merkingu Hrafnkels sögu lýkur upp trúarlegum innviðum hennar. Í sögunni kemur fram skýr áhugi á trúarlífi manns og hvaða þýðingu trúin hefur í lífsverkum hans. Sagan lýsir heitum átrúnaði, píslum, trúskiptum og loks trúleysi. Hrafnkell Hallfreðarson fetar slóð píslarvottsins fyrir trúna á vin sinn Frey, en hafnar honum síðan sem hverjum öðrum hégóma þegar voldugir menn afmá vegsummerki hans. Sagan er þannig auðug af trúarlegum táknum sem vísa til allegorískrar frásagnaraðferðar hennar. En sen Hrafnkels sögu, svo að notað sé hugtak Ólafs hvítaskálds, er bæði fólgið í byggingu sögunnar og einstökum efnisatriðum og táknum.

Hrafnkels saga er öll látin gerast um miðja tíundu öld í heiðnum sið. Margt er einstakt í sögunni, ef hún er borin saman við aðrar Íslendingasögur. Hvergi annars staðar er lýst svo innilegri elsku manns á Frey, sem í sögunni líkamast raunar í hestinum Freyfaxa. Í engri Íslendingasögu gengur svo heittrúaður goði af trú sinni án áeggjunar kristilegs boðskapar. Og í engri annarri sögu brjóta heiðnir menn blóthús og brenna. Þessi óvenjulega meðferð á hinum forna átrúnaði og trúskipti Hrafnkels vekja grunsemdir um að heiðnin sé ekki til málamynda í sögunni, heldur að hún sé mikilvægur orsakavaldur í syndafalli Hrafnkels. Athygli vekur að straumhvörfum í lífi Hrafnkels valda menn, Þorkell Þjóstarsson og Eyvindur Bjarnason, er verið höfðu sjö vetur utanlands og dvalið í einu höfuðvígi miðaldakirkjunnar í Miklagarði.

2

Í Hrafnkels sögu er greint fyrst frá landnámi Hallfreðar, sem kom af Noregi með konu sinni og fimmtán vetra syni, Hrafnkatli. Hann setti bú á Arnþrúðarstöðum í Breiðdal, en fluttist síðan í Geitdal. Þar dreymir hann

at maðr kom at honum ok mælti: „Þar ligg þú, Hallfreðr, ok heldr óvarliga; fær þú á brott bú þitt ok vestr yfir Lagarflíót; þar er heill þín ǫll“. Eptir þat vaknar hann ok færir bú sitt út yfir Rangá í Tungu, þar sem síðan heitir á Hallfreðarstöðum, ok bið þar til elli. En honum varð þar eptir gøltr ok hafr. Ok hinn sama dag sem Hallfreðr var í brott, hlióp skriða á húsin, ok týndusk þar þessir gripir, ok því heitir þat síðan í Geitdal (1. k.).¹

Draumurinn útskýrir ekki aðeins bólfestu Hallfreðar að Hallfreðarstöðum, heldur vegur hann þungt í heildartúlkun sögunnar.

Landnámu og Hrafnkels sögu greinir á um tilurð landnáms í Fljótsdalshéraði. Í Hrafnkels sögu er landnámsmaðurinn sagður faðir Hrafnkels, Hallfreður nokkur sem kom af Noregi, en í Landnámu nemur Hrafnkell Hrafnsson land í Hrafnkelsdal (S283, H244). Skýra mætti þennan rugling á nöfnum landnámsmanna með því að munnmælafrásagnir liggja að baki (Óskar Halldórsson 1976:31–3). Á hitt ber þó að líta að mikilvæg líkindi eru með þeim, þar sem víkur að átrúnaði ættarinnar. Í Landnámu er ekki getið berum orðum um Freysdýrkun, en þar má þó greina duldar tilvísanir til slíkrar dýrkunar.

Aðvörun draummansins afstýrir miklum mannskaða í Geitdal, en eftir verða göltur og hafur er tapast undir skriðu sem féll á húsin. Þær skepnur ríma við dýr Freys, en í Gylfaginningu segir að Freyr æki í kerru með gelti sínum (34. k.). A og D gerð Hrafnkels sögu (gul geit B, og ennt geit C) og Landnáma eru samhljóða um að göltur hverfi undir skriðunni, en í Landnámu er sagt að gríðungur tapist í stað hafurs sögunnar. Hugsanlegt er að dýrin vitni um uppruna þessarar sagnar í heiðni (Meulengracht Sørensen 1992:64) og varðveiti þannig minningu um Freysdýrkun landnámsmannsins. Athuganir Einars Pálssonar benda til þess að arfsagnir um Freysdýrkun á Austurlandi geti legið til grundvallar sögunni (1988:214–15). Skepnurnar eru þó ekki óyggjandi vísbending um forna arfsögn, því að höfundur sem ritaði eða sagði sögu á þrettánda eða fjórtánda öld hefur einnig kunnað að beita slík-

¹ Vitnað er í greininni í útgáfu Jóns Helgasonar á Hrafnkels sögu frá árinu 1959 og getið um kaflanúmer. Sagan er varðveitt í fjórum handritum, auðmerkum með bókstófunum A, B, C og D. Getið er um mikilvæg lesbrigði milli handrita. Útgáfa Svarts á hvítu á D-gerð sögunnar frá 1987, þar sem farið er eftir próförok Peters Springborgs að fyrirhugaðri útgáfu Árnastofnunar í Kaupmannahöfn, og útgáfa Jóns Jóhannessonar á sögunni í Íslenzkum fornritum XI. voru enn fremur hafðar til hliðsjónar.

um tákmyndum og átt hægt með að spyrða einhverja þekhta eða upp-diktaða sögusögn um Frey við Hrafnkel. Af Sturlungu er hægt að ráða hve klókir höfundar voru að fela gagnrýni og ýmsar athugasemdir í torskildum goðsögulegum táknum, þannig að þeir sem kunnu að ráða þær rúnir skildu vel hina tvíbentu tilvísun í goðsögnina (Guðrún Nordal 1992:291–4).

Athyglisvert er að gripirnir skuli farast undir skriðunni. Freysdýrin urðast í þessum náttúruhamförum; í yfirfærðri merkingu má segja að þau séu gefin Frey, guði frjósemi jarðarinnar. Nota má um þennan atburð orðalag sögunnar sjálfar að dýrin séu *grafin niður*, eins og síðar er sagt um Freyfaxa, þegar Einar smalamaður leitar sér að hrossi til reiðar (5. k.). Í Landnámuklausunni er því falin tvíræð tákmynd sem höfundur Hrafnkels sögu kann að notfæra sér á ísmeygilegan hátt og þar glyttir í Freysdýrkun Hrafnkels sem verður örlagavaldur hans. Ennfremur er hún forboði þess sem koma skal. Freyr verður undir í sögunni. Ekki skiptir meginmáli hvort um er að ræða bein rittengsl, munnmælasögn eða annars konar varðveislu sagnarinnar í Hrafnkels sögu óháð Landnámu. Aðalatriðið er að atburðir sögunnar speglast í upphafinu. Varúðarorð draummannsins standa aðeins í sögunni:

fær þú á brott bú þitt ok vestr yfir Lagarfljótt; þar er heill þín ǫll (1. k.).

Draummaður Landnámu tengir brottflutning landnámsmannsins aftur á móti ekki við heill hans, sem er mikilvægt hugtak í merkingarheimi Hrafnkels sögu. Heill föður og sonar er samofin, þar sem trúað var að slík yfirnáttúruleg vernd gengi í erfðir í ættum, eins og alþekkt minni úr öðrum fornsögum sýna. Má til samanburðar nefna sögur af hamingjufylgjum, líkt og þeirri sem sagt er frá í Glúmu. Víga-Glúmur, sem var Freysdýrkandi eins og Hrafnkell, erfði hamingjufylgju móðurföður síns, Vigfúsar, þegar hann var allur (Víga-Glúms saga: 9. k.).

Ef flutningur Hallfreðar úr Geitdal að Hallfreðarstöðum tryggði heill ættar hans bryti boðskapur draummannsins í bága við meginniðurstöðu sögunnar: þá tíð sem Hrafnkell hefur bústað sinn að Aðalbóli – vestan Lagarfljóts – veltur veraldleg gæfa hans niður á við, en þá tíð sem hann býr austan Lagarfljóts, að Hrafnkelsstöðum, er vegur hans mestur og hann vinsælastur. Hrafnkell ríður þó vestur yfir Lagarfljót til að vinna það ódæðisverk er tryggir hann mest í sessi, víg Eyvindar Bjarnasonar (18. k.). Þar með hefnir hann refsingar Sáms og óðalsmiss-

isins. Upphaf sögunnar er þannig ekki úr lausu lofti gripið. Draumurinn snýst, að minni hyggju, ekki um spá um framtíðina, heldur felur hann þvert á móti í sér öfugmæli um það sem koma skal. Hann túlkar írónískt þau umskipti er verða á lífi Hrafnkels; þau valda því að hann kastar fyrir róða þeim átrúnaði sem var grundvöllur lífsskoðunar hans og trúar á heill ættarinnar. Draumurinn varpar ljósi á tvískiptinguna í byggingu Hrafnkels sögu og hnykkir á fáfengileika og alvöruleysi trúskiptanna síðar í sögunni.

3

Pyndingar Hrafnkels og trúskipti hans eru þungamiðja sögunnar og skiptir sú frásögn henni í tvo helminga (Andersson 1988:296; Sverrir Tómasson 1994:794–5). Fyrri hlutinn hnígur að þessum örlagatíðindum og vegur Freysdýrkun Hrafnkels þar þyngst. Hrafnkell strengir þess heit að vega þann er ríði hestinum Freyfaxa í öleyfi hans (3. k.) og þeim eið verður hann síðan að hlíta þegar hesturinn kemur úrigur af svita í Aðalból þar sem Hrafnkell situr að snæðingi (5. k.). Freyfaxi krefur vin sinn um hefnd með gneggi sínu. Hrafnkell sefur þó um nóttina, en ríður í bláum klæðum og með öxi eina vopna í morgunsárið í selið til að höggva varnarlausan smalann.

Það er eftirtektarvert að víg frændanna Einars Þorbjarnarsonar og Eyvindar Bjarnasonar kveðast á við bústörf kvenna. Hið fyrra við ró heiðanna og mjaltir í selinu; hið síðara við þvotta griðkonunnar í ánni. Bæði eru vegin að morgni dags. Þeim er teflt gegn eilífri hringrás náttúrunnar og gagnsemd hins daglega amsturs. Þó að höfundur eyði ekki fleiri orðum í drápin en bústörfin, afhjúpar frásögn hans í senn grimmd þeirra og gagnsleysi.

Hrafnkatli er lýst sem ofsamanni í upphafi sögu, og hefur hann aldrei bætt nokkurn mann sem hann hefur fellt. Í þessu efni er honum líkt farið og Víga-Styr, sem frá er sagt í Heiðarvíga sögu (5. k.; Sigurður Nordal 1940:61). Ungur drengur drepur Víga-Styr í hefnd fyrir föður sinn, þegar Styr hafði rétt snúist til kristni. Bjarni Guðnason hefur líkt þeirri viðureign við átök Davíðs og Góliáts í Biblíunni (1993:110–11).

Ungur og lítt reyndur maður verður Hrafnkatli einnig að falli þó að í sögunni sé hann fórnarlamb. Hrafnkell iðrast vígs Einars, og í merki-legri ræðu lýsir hann því yfir við föður hans að hann vilji bæta hann,

fyrstan fórnarlamba sinna (7. k.). Hann hefur vegið vopnlausan hús-karl sinn, en áður stóð hann í frækilegum einvígjum. Iðrun Hrafnkels er til þess fallin að gera málarekstur Þorbjarnar gegn honum óskynsamlegan í fyrstu, og ljóst af sögunni að Þorbjörn velur heimskulega, þegar hann neitar boðum Hrafnkels. Kemur sú skoðun bæði fram í máli Bjarna bróður hans og Sáms frænda hans við liðveislubónunum (7. k.).

Fall Hrafnkels af veraldlegum stalli um miðja sögu á rætur í dýrkun hans á Frey – en þó er sú ástæða einungis yfirskin – því að landsfræg vígaferli og yfirgangur en ekki dráp eins smalamanns, gera hann að verðugum mótstöðumanni þeirra Þjóstarssona, þegar til Alþingis kemur. Orð Þorkels Þjóstarssonar við Þorgeir bróður sinn þegar hann leitast við að sannfæra hann um að veita Sámi og Þorbirni lið, bera þeirri afstöðu vitni:

þætti mér mikit vaxa mín virðing eða þess höfðingja er á Hrafnk-
kel gæti nokkura vík róit, en minkask ekki þó at mér færi sem
öðrum, fyrir því at má mér þat sem yfir margan gengr; hefir sá
ok iafnan er hættir (10. k.).

Þjóstarssynir ganga í málið gegn Hrafnkatli, til þess að steypa höfðingja af stóli og auka virðingu sína, en ekki til að hefna Einars smalamanns.

Fjórtán dögum eftir að dómur fellur yfir Hrafnkatli á Alþingi koma Sámur og Þjóstarssynir að Aðalbóli til að heyja lögbundinn féránsdóm (13. k.). Aðgangur er hörð. Þjóstarssynir taka Hrafnkell úr rekkju, og sjö menn hans, og hengja þá upp á *váðás* einn. Þeir hengja þá upp á fótunum, með því að *stinga raufar á hásinum þeira ok draga þar í reipin*, og hengja þá þannig upp öfuga. Þeir hanga þar líft og blautar voðir til þerris. Slíkur atburður á sér enga samsvörun í sögnum um íslenska atburði. Engar hliðstæður eru í samtímasögum, þó að nokkuð sé um misþyrmingar í Sturlungu. Þar eru menn hengdir á gálga og strengt að hálsi en ekki ökkla. Mönnum er vissulega refsað fyrir brot sín, en hegningin hæfir þá oft verknaðinum, eins og alsíða var á þeim tíma í Evrópu (Fulk 1986:22). En hvernig gat slík hegning hæft Hrafnkatli?

Hrafnkell hefur í fyrsta sinn unnið víg sem hann iðrast og viljað bæta, hann skal nú *kenna á sér* þess voðaverks og annarra sem hann hefur brotið á mönnum (Davíð Erlingsson 1971:15–16). Líkamlegar meiðingar skulu setja mark sitt á hann svo að hann skilji og finni á lík-

ama sínum djúpsáran missi. Sama orðlag er notað til að lýsa harmi Þorbjarnar við dauða Einars og sársauka Þorgeirs (10. k.) þegar Þorbjörn þrífur í svollna tá hans. Þorkell og Þorgeir ríða inn í söguna sem einhvers konar lausnarar smábændanna og hengja Hrafnkel upp öflugan svo að höfuð snýr til jarðar. Þannig hefur honum og höfðingdómi hans verið kollvarpað. Hann er ekki leystur niður fyrr en blóð er sigið fyrir augu honum svo að hann hefur misst sjónar á jörð sinni. Hann blindast. Þessi atburður er táknrænn fyrir þann umsnúning sem verður á lífi hans við þann verknað sem Freyr eggjaði hann til að vinna.

Að mínu viti hefðu áheyrendur sögunnar á þrettánda og fjórtánda öld skilið mæta vel hvað hér var á seyði. Hinn heiðni Hrafnkell er settur í gervi píslarvottar; en það sem vantar á að aðgerðin verði fullkomnuð er að lífi hans er þyrmt og hann gengur frá vettvangi tvíefldur innra með sér. Það er reyndar torvelt að finna skýrar fyrirmyndir að þessum pyndingum í evrópskum heimildum. Bent hefur verið á ýmsar sundurleitar fyrirmyndir, s.s. í ritum Hómers, Saxa og í refsingum á Englandi á þrettánda öld (Sigurður Nordal 1940:38; McKeown 1972:42–4; Hermann Pálsson 1988:95–6). Til samanburðar má ennfremur nefna sagnir af djöflahreinsunum (*exorzismus*) á miðöldum, þar sem getið er um slíkar öfugsnúnar hengingar, líklega til að djöfullinn ætti hraða undankomuleið úr skrokknum til helvítis (Brown 1982:106). Tengsl við Óðin á vindga meiddinum og vādmeið Víga-Glúms eru einnig umhugsunarverð og má vera að slíkar tilvísanir búi í arfsögnum sögunnar, sem höfundur sögunnar hafi síðan túlkað í ljósi kristinnar trúarreynslu sinnar (Holtmark 1933:133; Einar Pálsson 1988:95–100). Kollsteypan sýnir hreinsun Hrafnkels af Frey á ljósan, en í senn táknrænan, hátt. Þessi atburður í Hrafnkels sögu er því ekki óhugnanlegur, eins og nútímafræðimönnum hefur verið tamt að telja (Fulk 1986:22), heldur leggur hann þvert á móti áherslu á að sagan og Hrafnkell standi á krossgötum. Hér á eftir verði atburðir séðir frá annarri hlið eða sem andhverfa. Grundvöllur að þeirri túlkun á atburðunum er lagður í draumnum í fyrsta kafla sögunnar.

Verknaður þessi hefur þótt framandlegur í íslensku miðaldariti og því hefur erlendra fyrirmynda verið leitað. Eins og rakið hefur verið er hægt að finna líkindi með honum í ritum sem voru ekki erlend á miðöldum, heldur almenn eign kaþólskra manna sem námu af bókum eða sóttu kirkjur. Píslir voru alþekktar í sögum af helgum mönnum og alþýðlegum iðrunarfrásögnum, og því svo merkingarríkar að naumast

hefði þurft að skýra vægi þeirra fyrir samtímamönnum höfundar Hrafnkels sögu (Sverrir Tómasson 1994:795). Dæmisögur um ofmetnað sem leiddi til falls voru ennfremur kunnar á miðöldum. Andersson leiðir að því getum að Hrafnkels saga bergmáli söguna um Nebúkadnesar sem hrakinn var frá ríki sínum sökum ofmetnaðar síns og mátti þola útleið í sjö ár þar til hann endurheimti fyrra veldi sitt (1988:296–301). Hrafnkell er slíkur höfðingi en þó eru hinar trúarlegu línur svo skýrt dregnar að lesanda grunar að meira búi undir.

Þol Hrafnkels er reynt til hins ýtrasta. Hann gefst ekki upp og kýs, ólíft píslarvottinum, lífið þegar Sámur setur honum úrslitakosti. Hann er ungur maður, með *ómegð mikla*, eins og Sámur segir, og heldur í líf sitt til að sjá fólki sínu farborða. Og hann leggur ekki upp laupana þegar á nýtt ból er komið. Í beinu framhaldi af þessum atburðum og burtför Hrafnkels austur yfir Lagarfljót, er sagt frá því hvernig hann byggir veldi sitt upp að nýju; hvernig hann rís upp úr öskunni, eins og fuglinn Fönix forðum. Nú tvíeflist hann og bú hans:

mátti svá at kveða at nálíga væri tvau hofuð á hveriu kvíkendi (14. k.).

Þessi athugasemd um búskaparhætti á Hrafnkelsstöðum hefur verið skilin sem vísun til frjósemistrúar Hrafnkels; hún tákni vernd Freys og velþóknun á vígi Einars (Jón Hnefill Aðalsteinsson 1990–2:80–1; Meulengracht Sørensen 1992:64). Hún kemur í kjölfar písla Hrafnkels, en þó áður en hann gengur af heiðinni trú. Ég held að væri sönnu nær að geta líkinda með þessari klausu við annan þolinmóðan höfðingja sunnan úr löndum. Job er höfðingi af öðru sauðahúsi en Hrafnkell, en þó kemur fram svipuð hugsun í íslenskri hómilíu, þar sem *hégóma* ber mjög á góma. Eftir þrengingar, sem Job verður að þola af völdum Satans, er sagt að hann hafi fengið

[fé] halfu fleira en fyrir bæði naut ok sauði ok ulfalda ok asna ok svá húskarla ok *ma[nsmenn]

(The Icelandic Homily Book 44v; stafsetning samræmd hér).

Honum eru launuð þolgæðin og æðruleysið, líkt og Hrafnkatli, með ávöxtun búfjár síns og búaliðs.

Hrafnkell hefur þolað miklar hremmingar. Hann hefur vaknað upp sem nýr maður, fyrir austan Lagarfljót, óheillamegin við ána, ef marka má orð draummansins við föður hans. Hann hefur skilið við hinn

gamla heim og átrúnað fortíðarinnar, þó að hann hafi ekki enn gengið af Freystrúnni.

Það er umhugsunarefni hvort þessir undarlegu atburðir sögunnar lýsa einvörðungu umskiptum í lífi Hrafnkels eða eru fremur tákmynd um stærri veruleika, þ.e. þau raunverulegu trúskipti sem áttu sér stað á Íslandi við kristnitökuna. Þíslin er svo merkingarþrungin í tákmyndaforða kaþólsks manns, að freistandi er að velta þessari hugmynd fyrir sér. Djöfullinn tekur jafnt á sig mynd norrænna heiðinna goða sem grískra og rómverskra í miðaldaritum (Foote 1984:97–99). Hér er heiðinn höfðingi hreinsaður af Frey – eða fjandanum sjálfum – en valds-mennska hans breytist þó lítið fyrir vikið. Hann snýst ekki til kristni heldur til trúar á mátt sinn og megin. Sá átrúnaður leit engan guð æðri manningum; hógvæð og undirgefni heitrar trúar var horfin Hrafnkatli og hann verður jafnvel voldugri en fyrr. Vígaferli hans breytast úr hvatlegum einvígjum í hernað þar sem hönd hans sést ekki á neinu vopni. Hinn endurborni Hrafnkell er sagður mildari þegar Freyr hefur vikið úr lífi hans, en undir niðri slær hjarta hefndar og fornrar siðferðiskenndar. Fátt hefur breyst að leiðarlokum í sögu Hrafnkels, rétt eins og siðferði höfðingja breyttist lítið á Íslandi þó að Kristur væri orðinn förunautur þeirra um 1000. Undir lok sögu situr Sámur aftur að Leikskálum og Hrafnkell að Aðalbóli.

4

Hestar tengdust Freysdýrkun í öndverðu, líkt og frjósemisdýrkun í öðrum heimshlutum. Óþarfi er að fjölyrða hér um upplag Freyfaxa (Aslak Liestøl 1945; Knut Liestøl 1946). Hvergi í Íslendingasögum er að finna frásögn af svo innilegu sambandi manns og hests eins og í Hrafnkels sögu. Sagan af Einari minnir óneitanlega á ævintýrasögur sem segja frá 'den verbotenen Dingen', eins og bent hefur verið á (Hrafnkels saga 1952:17). Einnig má víða finna slíkar freistingarfrásagnir í ritningunni (1. Mós: 3; Hermann Pálsson 1988:68–9).

Afdrif hestsins vekja hins vegar forvitni. Þjóstarssynir, þeir Þorgeir og Þorkell, eru einnig að verki þegar hesturinn er drepinn. Freyfaxi er leiddur að þverhnípi, augu hans hulin og honum steypit í djúpan hyl. Það er torvelt að finna samskonar meðferð á hesti í íslenskum fornsögum. Í Nýja testamentinu er hins vegar sagt frá er Jesús hreinsar mann í Gerasena af óhreinum öndum, en leyfir öndunum síðan að hlaupa í

tvær þúsundir svína, með þeim afleiðingum að þau steypast niður af þverhnípi í Galíleuvatnið. Svo hljóðar guðspjall Markúsar:

fóru þá óhreinu andarnir út og í svínin, og hjörðin, nær tveim þúsundum, ruddist fram af hamrinum í vatnið og drukknaði þar (Mark: 5.13).

Í báðum sögnunum eru dýrin gefin fjandsamlegum öflum, svínunum er fórnað til að tortíma hinum illu öndum, en hesti Freys er drekkt í djúpum hyl. Dýrin sem eru svo illa leikin eru ekki valin af handahófi, svínin voru óhreinu dýrin í gyðingatrú, á svipaðan hátt og hestar hjá kaþólskum mönnum. Hér er því svipuð leið valin til að útrýma hinu illa úr heiminum. Vatnið felur og tortímir í djúpi sínu hinn illa anda, og má finna sambærilegar frásagnir í Biblíunni og ritum kirkjuféðranna, eins og Gregoríusar, þar sem hyldýpið dregur í sig hið illa og er jafnvel bústaður hinna myrku máttarvalda (Forsyth 1987:291; Lurker 1987:236).

Í merkingarheimi sögunnar er Hrafnkell píslarvottur; hann er sviptur öllum eigum sínum og neyðist til að byggja veldi sitt upp frá grunni. Þjóstarssynir láta sér ekki nægja að drepa hestinn, heldur eyðileggja þeir hof Hrafnkels og Porkell lét,

fletta goðin öll. Eptir þat lætr hann leggja eld í goðahúsit ok brenna alt saman (15. k.).²

Sögnin *fletta* er áhugaverð í þessum kafla. Hún er notuð í öllum varðveittum gerðum sögunnar. Af orðstöðulykli Íslendingasagna má ráða að hún kemur fyrir í öðrum Austfirðingasögum, eins og Fljótisdælu og Gunnars sögu Keldugnúpsfífls. Sögnin er mjög algeng í hernaðarlýsingum samtímasagna í merkingunni að fletta hinn sigraða klæðum, dauðan eða lifandi. Í trúarlegum bókmenntum er hún ýmist notuð þegar píslarvottar eru færðir úr klæðum fyrir písl, og um ýmiss konar ránsmennsku (Gade 1988:229–31). Í Hrafnkels sögu er sögnin notuð í merkingunni að fletta goðalíkneskin – og er því í merkingarlegum tengslum við hina trúarlegu texta, fremur en þá veraldlegu. Ekki er skynsamlegt að gera mikið úr þessari sérstöku notkun sagnarinnar, en þó er hún lítið lóð á vogarskálar þeirrar hugmyndar sem sett er hér

² Gerðir sögunnar greinir á um hvor bróðirinn hafi hér verið að verki: Porkell ABC, Þorgeir D. Þegar D gerð sögunnar er sér um leshátt er ekki hægt að slá því föstu hvor leshátturinn sé upprunalegri (Jón Helgason 1959:vii).

fram, að kaflann af hrakningum Hrafnkels og trúskiptum skuli túlka í víðara trúarlegu samhengi.

Frásögnin af eyðileggingu hofsins er mjög undarleg. Samskonar lýsingar eru alþekktar í frásögnum af kristniboði, eins og í Ólafs sögu Tryggvasonar, þar sem hestur Freys kemur einnig við sögu, en þar eru trúboðar að verki (Flateyjarbók:401–3). Niðurhöggsmennirnir í Hrafnkels sögu eru aftur á móti höfðingjar sem samkvæmt tímatali sögunnar ættu að trúá á heiðin goð. Þessi meðvitaða tímasketkja rennir enn frekari stöðum undir þá skoðun mína, að sagan eigi alls ekki að vera sögulega rétt, heldur sé allegoría um höfðingjavelði á Íslandi. Rætur hennar kunna að liggja í heiðni eða í gamalli munnmælasögn, en höfundur hefur sveigt hana að því marki sem hann setti sér í upphafi hennar. Enginn þáttur er tilviljanakenndur í Hrafnkels sögu. Sagan er rammlega sett saman og draumur Hallfreðar í Geitdal fyrirboði atburðanna allra.

Sagan segir svo frá þegar Hrafnkell fær fréttir af þessum atburðum á Aðalbóli:

„Ek hygg þat hégóma at trúá á goð“, ok sagðisk hann þaðan af aldri skyldu á goð trúá, ok þat efndi hann síðan at hann blótaði aldri. Hrafnkell sat á Hrafnkelsstöðum ok rakaði fé saman (16. k.).

Frásögnin af trúskiptum þessa tilfinningamikla trúmanns lætur lítið yfir sér, rétt eins og athugasemdinni sé bætt við til áréttingar. Ekki er greint frá reiði hans né sársauka vegna þessara atburða, heldur gengur hann af trúnni að vel athuguðu máli, líkt og gerðist á Alþingi árið 1000. Orðalagið bergmálar staði í ýmsum trúarlegum textum, svo sem ritningunni, þar sem *hégóma* ber oft á góma. En ákveðinna fyrirmynda er ekki þörf, þegar um svo afdráttarlaus umskipti er að ræða. Höfundur ítrekar að ásælni Hrafnkels breytist ekkert við þennan atburð. Næsta setning víkur strax að fésæld hans, svo að ljóst er að þrátt fyrir að Freyr sé horfinn úr huga hans, er veraldlegur vegur hans engu minni.

Enda þótt skaplyndi Hrafnkels mildist eftir hrakningar hans virðist héraðsstjórn hans ekki breytast þegar hann kemur að Hrafnkelsstöðum. Valdsmennska hans er söm og áður: *vildi svá hverr sitia ok standa sem hann vildi* (16. k.). En hefndarþörfin hefur ekki dofnað. Polinmóður bíður hann lags og hreyfir sig ekki fyrir en hann getur höggvið bráðina í einni atlgö. Hann veiðir Eyvind í gildru sína og drepur hann eins

og *dýr í festi* (18. k.). Raunar er eftirtektarvert að ekki er sagt berum orðum að Hrafnkell hafi vegið Eyvind heldur fellur hann fyrir höndum hans og liðsmanna hans. Skýr munur er á ofsamanninum sem áður stóð í frækilegum einvígjum í heiðnum sið og hjó Einar, og þeim er ræðst með fjölmenni að Eyvindi. Aðferð hins endurreista Hrafnkels er önnur og hermannlegri, en markmiðið það sama.

Eftir vígið ríður Hrafnkell heim að Hrafnkelsstöðum til að snæða, en heldur svo óhikað áfram för sinni til Aðalbóls, tekur Sám úr rekkju sinni síðla kvölds og setur honum afarkosti. Hann kúgar hann til undirgefni. Sámur kvartar undan meðferðinni við Þjóstarssonu, en fær ekki stuðning þeirra til að ná rétti sínum gagnvart Hrafnkatli. Sagan er í engum vafa um óréttmæti aðgerða Hrafnkels:

fekk hann [Sámr] aldri uppreist móti Hrafnkatli meðan hann lifði (20. k.).

Í D-gerð sögunnar er hnykkst enn frekar á yfirgangi Hrafnkels í héraði við lok sögu: *fekk hann aldri uppreisn né rétting*. Niðurstaða sögunnar um óbilgjarna og stranga, og jafnvel óréttmæta héraðsstjórn Hrafnkels verður þannig afdráttarlausari.

5

Hrafnkels saga er gædd mörgum einkennum sem lúka upp sögunni sem allegórfu um höfðingjavald á Íslandi. Hin trúarlegu tákni eru þar í fyrirrúmi: víg Einars, písl Hrafnkels, uppbygging veldis hans, dráp Freyfaxa, eyðilegging hofsins og trúskipti Hrafnkels. Ein tilvísun er enn ónefnd: siglingar þeirra manna sem valda mestum straumhvörfum í lífi Hrafnkels.

Hrafnkels saga fjallar um menn sem vinna verk sín heima í héraði. Hrafnkell kemur fimmtán vetra til Íslands. Landnám hans er eyðidalur til fjalla; frægðarverk ytra eru fjarri leikvangi hans. Einu nafngreindu mótgangsmenn hans eru bændur, Sámur og Þorbjörn, sem eru máttlausir andstæðingar hins vígaglaða ofsamanns. Tvisvar stíga menn að utan inn á söguviðið, Þorkell Þjóstarsson og Eyvindur Bjarnason, sem eru verðugir andstæðingar Hrafnkels og valda óbeint búferlaflutningum hans. Þeir hafa verið utan í sjö vetur þegar þeir koma til sögunnar

og dvalist um hríð í Miklagarði; báðir eru kærir bróður sínum og báð-um er lýst sem skrautmönnum. Þáttaskil verða í sögunni þegar þeir birtast.

Porkatli er lýst á riddaralegan hátt þegar Sámur kemur auga á hann snemma morguns á Alþingi:

Sá var hár maðr ok ekki þrekligr er fyrstr gekk, í laufgrœnum kyrtli ok hafði búit sverð í hendi, réttleitr maðr ok rauðlitaðr ok vel í yfirbragði, liósiarpr á hár ok miðk hærðr. Siá maðr var auðkenniligr, því <at> hann hafði liósan lepp í hári sínu hinu<m> vinstra megin (9. k.).

Þessi lýsing sker sig úr öðrum persónulýsingum sögunnar, að lýsingu Eyvindar undanskilinni, og er það engin tilviljun. Hér er ekki tómt til að rifja upp rannsóknir sem sýnt hafa að Þjóstarssynir eru óþekktir annars staðar frá og gætu því verið tilbúningur sögumanns (Sigurður Nordal 1940:10–16). Þormóður, þriðji bróðir þeirra sem aðeins er nafnið tómt í sögunni, er nefndur í Landnámu (S20, 41, 348; H20, 29, 307; Einar Pálsson 1988:178–81). Auðsætt er af sögunni að vestfirsku bræðurnir eru ómissandi til að hrinda af stað þeim atburðum sem kollvarpa Hrafnkatli, svipta hann trú sinni á Frey og reka hann til endurskoðunar lífs síns. Þeir eru ekki einasta bjargvættir Sáms, heldur afhjúpa pyndingar þeirra á Hrafnkatli, dráp Freyfaða og eyðilegging hofsins, hégómleika hinna fornu trúarbragða fyrir Hrafnkatli. En ástæða er til að gera greinarmun á bræðrunum. Þorkell er sá bræðranna sem vill styðja Sám, hann gagnrýnir Sám fyrir að þyrma Hrafnkatli á Aðalbóli og hann eyðileggur hofið. Þorkell er ætíð sýnilegri þeirra bræðra í kaflanum um refsingu Hrafnkels, trúskiptum og eyðileggingu heiðinna líkneskja. Honum er teft fram gegn Hrafnkatli í sögunni og hann ætlar að refsa honum í eitt skipti fyrir öll.

Eyvindur Bjarnason hefur farið víða um heim þann tíma sem frændur hans eiga í deilum við Hrafnkel og er því saklaus af pyndingunum á Aðalbóli. Hann er *hinn vaskasti maðr* og er hann ríður í *litklæðum* og við *fagra skiöldu* fyrir neðan Hrafnkelsstaði finnst griðkonunni hefnd í honum:

Eyvindr Biarnason reið hér yfir á at Skálavaði með svá fagran skiöld at líómaði af; er hann svá mentr at hefnd væri í honum (17. k.).

Eyvindur ber sig riddaralega þegar hann nemur staðar og bíður Hrafnkels sem er á þeysireið á eftir honum. Hann treystir sáttum bróður síns og Hrafnkels, og trúir því að hann standi fyrir utan deilur þeirra. En Hrafnkell eyðir engum kurteisisorðum á Miklagarðsfarann; hann og menn hans drepa hann eins og hverja aðra skepnu.

Landafræði Íslendingasagna skiptir máli við túlkun þeirra (Torfi H. Tulinius 1990:142–3). Lönd og borgir höfðu ákveðna þýðingu í huga sagnaritara. Örnefni eru ekki nöfnin tóm, heldur bregða þau upp mynd af landi, staðháttum, sögum og trúarlífi og skírskota þannig til veruleika áheyranda. Þar sem Hrafnkels sögu skortir frásagnir af frægðarverkum erlendis stingur það í augum að Eyvindur og Þorkell skuli báðir hafa lagt leið sína til Miklagarðs. Eyvindur hafði þegið *góðar virðingar af Grikkia konungi* (3. k.) og Þorkell var *handgenginn Garðskonunginum* (9. k.). Mikligarður, prýddur hinni stærstu og glæsilegustu kirkju Ægisif, er ein þeirra borga sem lýst er í Leiðarvísi Nikuláasar Bergssonar sem líklega var ritaður á tólftu öld (5. k.). Borgin var mikilvægur áningarstaður á suðurgöngu hins kaþólska manns.

Í samhengi sögunnar skiptir máli að Eyvindur og Þorkell hafi dvalist með kóngi í Konstantínópel. Þeir hafa ferðast víða, en eini nafngreindi staðurinn sem þeir báðir sækja heim fyrir utan Noreg er Mikligarður. Að mínu áliti er mögulegt að höfundur sé að gera því skóna að þeir hafi orðið kristnir, því að ekki er líklegt að heiðnir menn hefðu þegið slíkar sæmdir af konunginum í Miklagarði. Frásögnin af Finnboga ramma í samnefndri sögu er þó athyglisverð í þessu sambandi. Finnbogi kom til hirðar konungs í Grikklandi og sannaði gervileika sinn. Þegar konungur bað hann að taka kristna trú, hikaði Finnbogi en sagðist heita honum *ef þessi boðskapur kemur norður í land þá skulu fáir taka þann sið fyrr en eg og alla til eggja þá er á mín orð vilja hlýða* (20. k.). Í þessum þætti sögunnar er Finnbogi baðaður ljóma umbyrðarlyndis hinnar kristnu trúar sem enn á eftir að ferðast til norðurhjara veraldar. Á sama hátt tel ég að Þorkell og Eyvindur flytji með sér til Íslands hugsjónir sem séu í andstöðu við ríkjandi hugmyndir heiðinna íslenskra höfðingja af ætt Hrafnkels. Þorkatli tekst að brjóta heiðingjann á bak aftur og hefja hann til nýs lífs, en Eyvindur verður fórnarlamb þess misskilnings að samfara trúskiptum Hrafnkels hafi hin forna hefndarskylda sljógast.

Nálægð Miklagarðs í textanum gefur sögunni framandlega og trúarlega vídd. Þorkell og bróðir hans steypa Frey eða fjandanum af stalli

sínum og refsa heiðingjanum grimmilega. Verk þessara heiðnu manna verða skiljanlegri ef Þorkell er í sögunni fulltrúi nýrra hugmynda sunnan úr álfu. En Sámur hunsar sjónarmið þeirra og fyrir heimsku hans geldur Eyvindur með lífi sínu. Hann kemur til Íslands mótaður af riddaralegum hugmyndum rétt eins og Þorkell, en Hrafnkell hagar sér ekki eftir suðrænum leikreglum og heggur hann umyrðalaust.

6

Hrafnkels saga stingur í stúf við flestar Íslendingasögur. Í frásögninni eru minni sem eru vel þekkt úr öðrum sögum: dráp, deilur, málaferli á alþingi, sátt, eggjun og hefnd, en í sögunni eru þau meðhöndluð á frjálsan hátt. Í hana vantar marga þætti sem við eigum að venjast úr Íslendingasögum: ekki er gerð grein fyrir ættum manna, nema Noregskonungs, konur koma ekki beint við sögu, þó að þær séu á sveimi í bakgrunni atburða eins og nefnt hefur verið, og Hrafnkell er óvenjuleg hetja, þar sem hann fer ekki utan í leit að metorðum, heldur nemur grösugan eyðidal, líkt og útilegumaður, og gefur sig heitt að Freystrú. Hann er þannig mjög íslensk 'hetja'; sérvitringur sem mótaður er heima í dal sínum. Höfundur hefur ekki áhuga á vígaferlum eða flókn-um deilum, enda skipta lýsingar af vopnfimi ekki máli í sögu hans.

Hrafnkels saga knýr lesandann til að glíma við vandamál sem á margan hátt eru fjarlæg heimi Íslendingasagna. Höfuðefnið er Freysdýrkunin og kollvörpun hennar. Heiðnin er djúpt ofin í söguna, en hið kristna tákni refsingarinnar eða píslarinnar er þó svo óyggjandi að enginn sem handgenginn var kristnum dæmisögum hefði verið í vafa um þýðingu hennar. Höfundur ýkir eða heldur í heiðnina í sögunni til að hamra á þessari tákmynd. Hann skapar þannig trúarlegar andstæður í sögunni svo að hún geti orðið táknræn um stærri veruleika sem er siðferði – eða siðleysi – valdsmanna í trúlausum heimi.

Hrafnkels saga er margræð saga og er mikilvægt að taka fram að ein túlkunarleið útilokar ekki aðra. Í djúpperð hennar leynast þræðir forns átrúnaðar sem torvelt er að rekja í sundur, en verða þó sýnilegri með samanburði við aðrar fornar frásagnir, eins og af Víga-Glúmi (Einar Pálsson 1988:236 o.á.). Ennfremur fjallar sagan um hvernig höfðingjar á Íslandi halda velli með hikleysi sínu og þrautseigju, þó að með rangindum sé. Að því leyti tel ég túlkun Óskars Halldórssonar (1976:66–7) og von See (1979:56) rétta, þegar þeir staðhæfa að sagan sýni í hnot-

skurn ástæður þess að höfðingjar halda velli. Höfðingjar kunna einfaldlega að stjórna og kúga; Sámur hikar og tapar.

Miðkaflinn opnar síðan fyrir öðrum túlkunum á sögunni. Rétt eins og kristnitakan gegnir lykilhlutverki í ýmsum Íslendingasögum, s.s. Njálu, Laxdælu og Eyrbyggju, læðir höfundur henni lymskulega inn í sögu af heiðnum sið. Hér er auðvitað ekki um sannkallaða kristnitöku að ræða, heldur einungis fyrra stig hennar, þ.e. afneitun hins forna átrúnaðar. Skrefið er ekki stigið til fulls. Hrafnkell skilur ekki við Frey eða heim hans til að gangast undir boðorð Krists, heldur má fremur segja að hann skrist til trúar á mátt sinn og megin, líkt og löngum hefur loðað við metnaðarfulla höfðingja, eins og Sighvat og son hans Sturlu á þrettánda öld. En ofmetnaður slíkra manna er þó ekki næg átylla þess að þeim hafi verið velt af valdastóli.

Án pyndinga Hrafnkels og trúleysis væri Hrafnkels saga ekki svo hárnákvæm ádeila á edli höfðingjavalds, eins og raun ber vitni. Hinn endurborni Hrafnkell, tvífeldur og umvafinn liðsmönnum sínum, sér spegilmynd sína í hinum heiðna tvífara sínum. Sá heiðni var heill og samkvæmur sjálfum sér í afstöðu sinni til einvígja sinna og elskur að guði sínum. Hrafnkell hins nýja siðar á ekki hógværð og einlægni trúarinnar, heldur situr hæstur sjálfur – fágaðri og hægari við fyrstu sýn – en fremur athæfi sín *incognito* – og með fádæma hörku.

HEIMILDIR

- Andersson, Theodore M. 1988. 'Ethics and Politics in Hrafnkels saga', *Scandinavian Studies* 60, 293–309.
- Biblían. *Heilög ritning. Gamla testamentið og nýja testamentið*, ný útgáfa. 1981. Reykjavík: Hið íslenska Biblíufélag.
- Bjarni Guðnason. 1993. Túlkun Heiðarvíga sögu, *Studia Islandica* 50, Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands.
- Brown, Peter. 1982. *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*, The Haskell Lectures on History of Religions, New Series, No. 2, Chicaco: The University of Chicaco Press.
- Davíð Erlingsson. 1971. 'Etiken i Hrafnkels saga Freysgoða', *Scripta Islandica* 21, 3–41.
- Einar Pálsson. 1988. *Stefið. Heiðinn siður og Hrafnkels saga*. Rætur íslenzkrar menningar, Reykjavík: Mímir.

- Finnboga saga ramma. *Íslendinga sögur* 1. (1987), útg. Bragi Halldórsson, Jón Torfason, Sverrir Tómasson og Örnólfur Thorsson, Reykjavík: Svart á hvítu.
- Flateyjarbók* 1. (1860). [Útg. C. R. Unger og Guðbrandur Vigfússon] Christiania.
- Foote, Peter. 1984. 'Observations on 'syncretism' in early Icelandic Christianity', *Aurvandilstá. Norse Studies*, 84–100.
- Forsyth, Neil. 1987. *The Old Enemy. Satan and The Combat Myth*, New Jersey: Princeton University Press.
- Fulk, R. D. 1986. 'The Moral System of *Hrafnkels saga Freysgoða*', *Saga Book* 23, 1–32.
- Gade, Kari Ellen. 1988. 'The Naked and the Dead in Old Norse Society', *Scandinavian Studies* 60, 219–45.
- Guðrún Nordal. 1992. 'Freyr fifldur', *Skírnir* 166, 271–94.
- Gylfaginning. *Edda Snorra Sturlusonar udgivet efter håndskrifterne*, 1931, útg. Finnur Jónsson, København.
- Heiðarvíga saga. *Íslenzk fornrit* III. (1938), útg. Sigurður Nordal og Guðni Jónsson, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Hermann Pálsson. 1968. 'Átrúnaður Hrafnkels Freysgoða', *Skírnir* 142, 68–72.
- Hermann Pálsson. 1979. 'Hallfreðs Traum in der *Hrafnkels saga* und seine literarischen Parallelen', *Skandinavistik* 9, 57–61.
- Hermann Pálsson. 1988. Mannfræði Hrafnkels sögu og frumþættir. *Íslensk rit-skýring* 3, Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Holtmark, Anne. 1933. 'Vitazgjafi', *Maal og minne*, 111–33.
- Hrafnkels saga. 1952. *Altnordische Textbibliothek* 1, útg. Baetke, Halle: Max Niemeyer Verlag.
- Hrafnkels saga Freysgoða. *Nordisk filologi* A.2. (1959), útg. Jón Helgason, København: Ejnar Munksgaard.
- Hrafnkels saga Freysgoða. *Íslenzk fornrit* XI. (1950), útg. Jón Jóhannesson, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Hrafnkels saga Freysgoða. *Íslendingasögur* 2 (1987), útg. Bragi Halldórsson, Jón Torfason, Sverrir Tómasson og Örnólfur Thorsson, Reykjavík: Svart á hvítu.
- The Icelandic Homily Book. *Íslensk handrit* III. (1993), útg. Andrea de Leeuw van Weenen, Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.
- Jón Hnefill Aðalsteinsson. 1990–2. 'Freysminni í fornsögum: Þjóðfræðileg greining á efni þriggja Íslendingasagna', *Íslensk félagsrit. Tímarit félagsvísindadeildar Háskóla Íslands* 2–4, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 69–83.
- Landnáma. *Íslenzk fornrit* I. (1968), útg. Jakob Benediktsson, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Leiðarvísir. *Sturlunga saga. Skýringar og fræði*. (1988), útg. Bergljót S. Kristjánisdóttir, Bragi Halldórsson, Gísli Sigurðsson, Guðrún Ása Grímsdóttir, Guðrún Ingólfssdóttir, Jón Torfason, Sverrir Tómasson og Örnólfur Thorsson (ritstj.), Reykjavík: Svart á hvítu.

- Liestøl, Aslak. 1945. 'Freyfaxi', *Maal og minne*, 59–66.
- Liestøl, Knut. 1946. 'Tradisjonen i Hrafnkels saga Freysgoða', *Arv* 2, 94–110.
- Lurker, Manfred. 1987. *Wörterbuch biblischer Bilder und Symbole*, München: Kösel.
- McKeown, Arthur E. 1972. 'The Torture in *Hrafnkels saga* – An Echo from Homer?', *Mediaeval Scandinavia* 5, 42–44.
- Meulengracht Sørensen, Preben. 1992. 'Freyr i islændingesagaerne', *Sakrale Navne. Rapport fra NORNAS sekstende symposium i Gilleleje 30.11.–2.12. 1990*, útg. Gillian Fellows-Jensen og Bente Holmberg, Uppsala: NORNA-Förlaget, 55–75.
- Óskar Halldórsson. 1976. *Uppruni og þema Hrafnkelssögu*, Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- von See, Klaus. 1979. 'Die *Hrafnkels saga* als Kunstdichtung', *Skandinavistik* 9, 47–56.
- Sigfús Blöndal. 1978. *The Varangians of Byzantium. An Aspect of Byzantine Military History*, translated, revised and rewritten by Benedikt S. Benedikz, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sigurður Nordal. 1940. Hrafnkatla, *Studia Islandica* 7, Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Sverrir Tómasson. 1994. 'Skorið í fornsögu. Þankar um byggingu Hrafnkels sögu', *Sagnaþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*. Síðari hluti, Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 787–99.
- Torfi H. Tulinius. 1990. 'Landafræði og flokkun fornsagna', *Skáldskaparmál* 1, 142–56.
- Víga-Glúms saga*. (1940), útg. G. Turville-Petre, Oxford: Clarendon Press.

SUMMARY

This article offers an interpretation of *Hrafnkels saga* through an analysis of its religious motifs and allusions. The torture (or *písl*) of Hrafnkell and his subsequent conversion divide the saga into two parts. Hrafnkell is introduced as a devoted pagan chieftain who dotes on Freyr, but his ardent beliefs and his oath to Freyr oblige him to kill Einar, a young farmhand, for riding Freyfaxi. As a result Hrafnkell loses his social power and property and, ultimately, his faith in Freyr's protection. The torture, the burning of the temple, the destruction of Freyfaxi and Hrafnkell's conversion are intricately linked in the saga.

The article seeks to analyse the significant religious references in this chain of events in *Hrafnkels saga* and to show that it can be read as an allegory of

Icelandic chieftains who despite their abandonment of paganism in the year 1000 did not substitute their pagan ethics of revenge and government for Christian morals. Such an allegorical interpretation of the saga is supported by the anachronisms within the saga. It is striking in a family saga to find pagan farmers committing the atrocities of wrecking temples and slaying sacred animals. Hrafnkell, though also a pagan, does not abandon his faith in order to convert to Christianity, but for personal reasons. Even though the saga notes that his temperament seems to mellow at this point, he continues with his autocratic style of government and his relentless killing of Eyvindur is in notable contrast to his former single combats (*einvígi*).

The crucial events at the heart of the saga, which are foreshadowed in the dream in the first chapter, suggest an allegorical perspective for the saga. Such an interpretation is further sustained by the fact that the only adversaries worthy of Hrafnkell, Porkell Þjóstarsson and Eyvindur Bjarnason, enter the saga after a period spent in the Christian world. These two men had been away for seven years and travelled to Constantinople where they had received great honours. The author may be suggesting that they came into contact with Christian ideas, which in the tenth century were foreign to Icelandic society. These two men bring about dramatic changes in Hrafnkell's life: Porkell and his brother Þorgeir overthrow Hrafnkell (and would have killed him if Sámur had agreed), but Eyvindur falls victim to the belief that Hrafnkell would honour his settlement more than his duty to revenge.

In this article an attempt is made to show that the two-fold structure of Hrafnkels saga, together with its numerous Christian and pagan references, and anachronisms, make an allegorical interpretation of the saga valid. It is, however, important to emphasise that such a reading of the saga does not exclude other approaches to this complex text.

„1236: ÓRÆKJA MEIDDR OK HEILL GÖRR“

THE TITLE of this article is taken from the „Flateyjarannáll“,¹ and refers to the infamous episode in Sturla Þórðarson's *Íslendinga saga* that describes the castration and blinding of Órækja Snorrason at the hands of his cousin, Sturla Sighvatsson, and Órækja's subsequent miraculous recovery.² According to the saga, Sturla Sighvatsson, after a year abroad, returns to Iceland in 1235, only to discover that Órækja has taken up residence in the Western fjords and is terrorizing the countryside with raids and plundering. The next spring (1236), Sturla and his father, Sighvatr, demand compensation from Snorri for the damages caused by his son Órækja, but to no avail. The upshot of the disagreement is that Snorri is forced to leave for Bersastaðir, and Sturla settles at Reykjaholt and appropriates all of Snorri's property. Sturla then meets with Órækja in Dýrafjörðr, and they reach a tentative settlement, stipulating that Sighvatr should arbitrate between them; that Órækja should stay at Stafaholt; and that Sturla should retain Snorri's property and stay at Reykjaholt.³ Shortly thereafter, Órækja

¹ *Flateyjarbok* I–III (ed. Guðbrandur Vigfusson and Carl R. Unger, Christiania (Oslo), 1860–1868), III, 529 (henceforth abbreviated *Flat* I–III). For „gera heill“ in the meaning ‘cure,’ ‘restore to full health,’ see Johan Fritzner, *Ordbog over det gamle Norske Sprog* I–IV, 4th ed. (Oslo, etc., 1973), I, 759. See also the entries in the „Annales regii“ („Órækja meiddr“), in Gustav Storm, ed., *Islandske annaler indtil 1578*, 1888; rpt. Oslo, 1977, p. 130; the „Annales Reseniani“ („Órækja meiddr“; *ibid.*, p. 25); the „Skálholtsannáll“ („Órækja meiddr ok heill görr með jarteinum“; *ibid.*, p. 188); the „Lögmansannáll“ („Órækja meiddr ok heill“; *ibid.*, p. 256); the „Gottskálksannáll“ („Órækja meiddr“; *ibid.*, p. 327); and the „Oddverjaannáll“ („Órækja Snorrason meiddr ok heill“; *ibid.*, p. 480). When necessary, the orthography of all Old Norse texts has been normalized. A preliminary version of this article was printed in *Samtíðarsögur* I–II (Preprints of the Ninth International Saga Conference, Akureyri, 31.7.–6.8. 1994), I, 194–207.

² *Íslendinga saga* (henceforth abbreviated *Ísl*), in *Sturlunga saga* I (ed. Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason, and Kristján Eldjárn, Reykjavík, 1946), pp. 395–96.

³ *Ísl*, pp. 392–94; cf. *Flat* III, 110.

and his men, among them Sturla Þórðarson, join Sturla Sighvatsson in Reykjaholt, and the saga continues:⁴

Peir Órækja mötuðust í litlustofu um kveldit. En um morgininn, er þeir gengu frá messu, fóru þeir í stofu. Þá var Órækja kallaðr í litlustofu ok Sturla Þórðarson. Litlu síðar kom Sturla Sighvatsson í stofudyrr, þær er eru frá litluhúsum, ok kallaði Sturlu Þórðarson til sín, ok gengu þeir í loft þat, er þar var. Tók þá Sturla Sighvatsson til orða: „Þér var kunnigt, nafni, um sætt vára í Dýrafirði. En nú kom faðir minn ekki til. En svá var mælt, at Órækja skyldi hafa Stafaholt ok búa þar, en ek hér. Ok þykkir þat eigi heilligt, at hann siti svá nær við lítit efni, en ek svima í fé Snorra. Er þar nú knefat um annat ráð, at ek ætla, at hann skuli fara norðr í Skagafjörð ok þar útan, ok mun nú skilja yðvart föruneysi.“ Tók hann þá til sverðsins Kettlings, er lá hjá þeim, er Sturla Þórðarson hafði í hendi haft. Gengu þeir þá til stofu, ok í durum kómu í móti þeim menn Órækju ok váru þá allir flettir vápnum ok klæðum. Var þeim þá fylgt í loftit ok þar settir menn til gæzlu. ... Sturla reið nú á brott með Órækju upp til jökla ok Svertingr með honum einn hans manna. Peir riðu upp á Arnarvatnsheiði, þar til er þeir koma á Hellisfitjar. Þá fara þeir í hellinn Surt ok upp á vígit. Lögðu þeir þá hendr á Órækju, ok kvaddi Sturla til Þorstein langabein at meiða hann. Peir skoruðu af spjótskafti ok gerðu af hæl. Bað Sturla hann þar með ljósta út augun. En Þorsteinn lézt eigi við þat kunna. Var þá tekinn knífr ok vafiðr ok ætlat af meir en þverfingr. Órækja kallaði á Þorlák biskup sér til hjálpar. Hann söng ok í meiðslunum bænina Sancta Maria, mater domini nostri, Jesu Christi. Þorsteinn stakk í augun kníffinum upp at vafinu. En er því var lokit, bað Sturla hann minnast Arnbjargar ok gelda hann. Tók hann þá brott annat eistat. Eftir þat skipaði Sturla menn til at geyma hans. En Svertingr var þar hjá Órækju. En þeir Sturla ríða þá í brott ok ofan í Reykjaholt. Lét Sturla þá fara á brott menn Órækju, ok heldu þeir flestum föngum sínum. En hestar Órækju ok vápnrátt ok tek-in. Þá er þeir Sturla ok Svarthöfði kómu til Hvítár, kom þar á móti þeim Játvarðr Guðlaugsson. En er þeir segja honum þessi

⁴ *Isl.*, pp. 395–96.

tíðindi, lézt hann vilja upp í hellinn at finna Órækju. En þeir löttu þess. Hann vildi fara eigi at síðr ok kallaði sik eigi saka mundu, er þar var Þórir jökull, móðurbróðir hans. Sturla bað hann skunda aftr af fjallinu ok út til Staðar at segja þeim tíðindi slík, er hann yrði víss. ... Reið Svarthöfði þá vestr í Hjarðarholt, en þeir Sturla út til Staðar, þaðan til Helgafells at láta skrifta sér ok svá á Eyri til Þórðar. En Þórði þóttu skriftir Sturlu of miklar ok kvað hann skyldu fara í Skálholt á fund biskups. Fóru þeir þá til Staðar, ok var þar komin Arnbjörg ok Játvarðr, ok segir hann þau tíðindi í hljóði, at Órækja hefði sýn sína ok var heill. ... Þau Sturla Þórðarson ok Arnbjörg riðu þá suðr. ... En er þau kómu í Borgarfjörð, var Órækja brott ór hellinum. Hafði hann riðit suðr um land við þriðja mann. Riðu þau þá til Skálaholts, ok kom Órækja þá til móts við þau austan ór Klofa ok var inn hressasti. Allvel tók Magnús biskup við þeim ok leysti þá miskunnsamliga. Fekk hann Órækju tíu hundruð vaðmála ok lagði þat til með honum, at hann skyldi útan, – sagði, at hann myndi enga uppreist hér fá sinna mála. Riðu þau Órækja þá ofan á Eyrar, ok tók hann sér far með Andréasi Hrafnssyni.

This episode, which Sturla Þórðarson describes in such great detail, and which is documented in most Icelandic annals, is difficult to reconcile with reality and raises a number of interesting questions: for instance, what motivated Sturla Sighvatsson to resort to such unprecedented and radical measures to divest his cousin of his power? Miracles aside, what exactly transpired in Surtshellir? Why did Sturla Þórðarson feel the need to go to confession after he heard about the incident, and why was his penance so great? Why was Órækja awarded such a small compensation for the outrage, and why was he forced to leave the country while the perpetrator of the action, Sturla Sigvatsson, got off scot free?

Despite the number of questions raised by the Surtshellir episode, scholarly discussion of the maiming and miraculous recovery of Órækja is virtually nonexistent. It is the purpose of this article, then, to try to answer the questions posed above and to shed light on the motivating forces behind the episode, as well as on the obscure circumstances surrounding the torture of Órækja and, finally, on the rôle the author of *Íslendinga saga*, Sturla Þórðarson, might have played in the incident.

I. The Torture

According to *Íslendinga saga*, Sturla Sighvatsson appointed a certain Þorsteinn langabein to put out Órækja's eyes and to emasculate him. Þorsteinn, although reluctant to carry out the order to put out Órækja's eyes with the peg, complied with Sturla's request to thrust a finger breadth of a knife into his eyes. He then proceeded to remove one of Órækja's testicles. The saga specifically mentions that Órækja called on Saint Þorlákr and the Virgin Mary while being tortured. Some time later, Órækja left Surtshellir, rode off, met Sturla Þórðarson, and was „as fit as could be.“

Of the few scholars who have commented on the episode, Andreas Heusler appears to believe that the maiming of Órækja actually took place. He writes: „Die Art, die derselbe Sturla im Jahr 1236 den Vetter Órækja der Verstümmelung ausliefert, bezeichnet etwa die obere Grenze von dem, was zwischen Blutsverwandten zweiten und dritten Grades vorkam.“⁵ Other scholars, however, have been more sceptical. In *The Age of the Sturlungs*, Einar Ólafur Sveinsson attributes Órækja's lack of injury to the *drengskapr* of Þorsteinn langabein, who refused to carry out Sturla's command, while the editors of *Sturlunga saga*, who do not speculate about the events that took place in Surtshellir, suggest that Sturla Þórðarson believed Órækja had been miraculously saved through the intervention of Saint Þorlákr and the Virgin Mary.⁶

Despite Heusler's contention to the contrary, there can be no doubt in a modern reader's mind that Sturla's description of the events in Surtshellir is purely fictional: no one mounts a horse shortly after the removal of one testicle and cheerfully embarks on a journey. There is

⁵ Andreas Heusler, *Zum isländischen Fehdewesen in der Sturlungenzeit* (Abhandlungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Berlin, 1912), p. 36.

⁶ Einar Ólafur Sveinsson, *The Age of the Sturlungs* (tr. Jóhann S. Hannesson, *Islandica* 36, Ithaca, New York, 1953), p. 73; *Skýringar og fræði*, vol. III of *Sturlunga saga I–III* (ed. Bergljót Kristjánsdóttir, Bragi Halldórsson, Gísli Sigurðsson, Guðrún Ása Grímsdóttir, Guðrún Ingólfssdóttir, Jón Torfason, Sverrir Tómasson, and Örnólfur Thorsson, Reykjavík, 1988), p. lxix.

no evidence, however, that Órækja escaped unscathed because of Þorsteinn's *drengskapr*, as Einar Ólafur claims, because Þorsteinn does indeed thrust the knife into Órækja's eyes, and he complies with Sturla's command and removes one of Órækja's testicles.

Yet there can be no doubt that the allusion to Órækja's prayer during the torture, which must have been reported to Sturla Þórðarson by Sturla Sighvatsson upon the latter's return to Reykjaholt, was intended to evoke images of miraculous healings in hagiographic literature.⁷ The entry in the „Skálholtsannáll,“ which reads „Órækja meiddr ok heill görr með jarteinum ok fór útan,“ clearly shows that, at least to some members of Norse society, the healing of Órækja had miraculous overtones.⁸

But there is no evidence that Sturla Þórðarson himself attributed Órækja's fitness to divine intervention and, despite the entry in the „Skálholtsannáll,“ it is doubtful whether Órækja's alleged recovery was considered a miracle by contemporary clerics. After the Surts-hellir incident, Sturla Þórðarson and Órækja both sought out Bishop Magnús of Skálholt, who „received them heartily and absolved them mercifully.“⁹ Magnús awarded Órækja ten hundreds of *vaðmál*, stipulated that he must leave the country, and asserted that he would never be able to further his case in Iceland. As mentioned above, the damages awarded Órækja for the alleged castration and blinding are completely out of proportion with the codified compensation for such crimes. According to all Old Norwegian and Old Icelandic laws, blinding, as well as castration, were considered „major wounds“ and puni-

⁷ When Sturla Þórðarson and Svarthöfði meet Játvarðr after they have left Reykjaholt, they tell him „the tidings,“ that is, they tell him about the location and the participants in the incident (and, we must assume, of the incident as reported to them). Játvarðr, however, only reports that „Órækja had the use of his eyes and that he was unhurt,“ cf. *Ísl*, p. 396.

⁸ See Storm, *Islandske annaler*, p. 188. As far as similar miracles go, Saint Þorlákr is said to restore the eyesight of those who call on him. See *Þorláks saga byskups*, p. 106; *Jarleinabók Þorláks byskups 1199*, p. 186; *Jarleinabók Þorláks byskups önnur*, pp. 203, 220; in vol. I of *Byskupa sögur I–III* (ed. Guðni Jónsson, Reykjavík, 1948). One of the most famous miracles of Saint Óláfr involves the healing of the English priest Ríkarðr, whose eyes had been put out and tongue cut off in an episode of maiming. See *Heimskringla* (ed. Finnur Jónsson, 1911; rpt. Oslo, 1966, pp. 587–89).

⁹ *Ísl*, p. 396.

shed with full outlawry.¹⁰ Not only is there no mention of any legal action against Sturla Sighvatsson after the incident, but the sum that Órækja received from Magnús is considerably lower than what would normally be awarded even for a superficial wound.¹¹ The men wounded in Sturla Sighvatsson's raid on Hvammr in 1228, for example, received twenty hundreds for their wounds, and, upon hearing the verdict, Sturla remarked drily: „Eigi er of mikit gert til handa sáramönnum, ok þat skal vel gjalda.“¹²

We must conclude, then, that Órækja's version of the incident as told in his confession, and to which Sturla Þórðarson certainly was privy, did not entitle him to the restitution that should have been awarded for the crimes of castration and blinding. Moreover, the episode must have entailed humiliating circumstances for Órækja, since he would never be able to further his case in Iceland and was advised

¹⁰ See *Grágás: Konungsbók* (ed. Vilhjálmur Finsen, 1852; rpt. Odense, 1974), pp. 147–48; *Grágás: Staðarhólsbók* (ed. Vilhjálmur Finsen, 1879; rpt. Odense, 1974), pp. 299; *Frostapingslög, in Norges Gamle Love indtil 1387 I–V* (henceforth abbreviated *NGL I–V*) (ed. R. Keyser, P. A. Munch, Gustav Storm, and Ebbe Hertzberg, Christiania (Oslo), 1846–95), I, 171; *Landslög (NGL II, 50)*; *Jónsbók (NGL IV, 207)*. *Grágás* mentions the right to castrate landlopers, clearly as a preventive measure to protect female relatives (*Konungsbók*, p. 203; *Staðarhólsbók*, p. 151). See also Lúðvík Ingvarsson, *Refsingar á Íslandi á þjóðveldistímanum*, Reykjavík, 1970, p. 381. *Frostapingslög* grants a slave owner the right to castrate his run-away foreign slave (*NGL I, 226*), and in both *Gulapingslög* and *Frostapingslög* castration is mentioned as the punishment for bestiality (*NGL I, 18, 123*). However, none of these sections would apply in Órækja's case. The Church laws also stipulate that no castrated man may marry (*Gulathings-Christenret, NGL II, 333*; *Biskop Arnes kristenret for Island, NGL V, 38*). Although these Church laws are later than the castration episode in *Íslendinga saga*, they do point to an ecclesiastic tradition of prohibition of marriage for men who were unable to procreate, which, in turn, could account for Sturla Sighvatsson's comment that Órækja should „remember Arnbjörg“ (*Ísl*, p. 395).

¹¹ For fines incurred for various crimes (including manslaughter and maiming) in the age of the Sturlungs, see Lúðvík Ingvarsson, *Refsingar*, pp. 364–76. See also Valtýr Guðmundsson, „Mannjöld-hundrað,“ in *Germanistische Abhandlungen zum LXX. Geburtstag Konrad Maurers* (ed. Oscar Brenner et al., Göttingen, 1893), pp. 521–54. Valtýr (pp. 538–45) argues that the unspecified „hundreds“ awarded as compensation in *Sturlunga saga* refers to „hundrað verðaura“ and not to „hundrað alna vaðmála,“ the latter of which is always specified by a qualifier. If that is the case, the compensation awarded Órækja was very low indeed compared to the compensation for other crimes.

¹² *Ísl*, p. 318.

to leave the country. It is also noteworthy that, in later literature recording the miracles of Saint Þorlákr, there is no mention of divine intervention on Órækja's behalf: if, indeed, the clerical opinion in thirteenth-century Iceland had been that Órækja's healing could be attributed to Saint Þorlákr, such a miracle would certainly have been recorded among Þorlákr's *jartein*.

Thus, all the facts point in one direction: not only did the maiming in Surtshellir never take place, but Sturla Þórðarson must also have been perfectly aware of what really had transpired. This view is supported by the entry under the year 1236 in the „Annales Reseniani,“ usually attributed to Sturla, which reads as follows: „Órækja meiddr,“ thus omitting all references to healing and divine intervention.¹³ The question is, then, what prompted Sturla Sighvatsson's version of the events, which clearly formed the basis for Sturla Þórðarson's account, and why would the latter, if he knew what had taken place in Surtshellir, suppress that information in favor of a story clouded in miracle mongering?

In a comment on the preliminary version of this article, Helgi Þorláksson suggested that Órækja had been excommunicated at the time of the Surtshellir incident, and that Sturla Þórðarson's need to go to confession and his subsequent penance were caused by his having associated with his excommunicated cousin. That view Helgi found supported by the fact that Sturla Þórðarson explicitly mentions that Órækja and his men and the company of Sturla Sighvatsson kept separate households on the two occasions they stayed together during the spring and early summer of 1236.¹⁴ Furthermore, on March 28, 1236, Sturla Sighvatsson raided Órækja's farm at Stafaholt, carried food out of the church, and justified this sacrilege with the comment that „kirkja ætti eigi at halda bannsettra manna fé.“¹⁵ Sturla's statement on that occasion is obscure, because there is no evidence, either in *Íslendinga saga* or in the annals, that Órækja was under the ban of the

¹³ Storm, *Islandske annaler*, p. 25. Stefán Karlsson, „Alfræði Sturlu Þórðarsonar,“ in *Sturlustefna* (ed. Guðrún Ása Grímsdóttir and Jónas Kristjánsson, Reykjavík, 1988), pp. 47–50; 54, argues convincingly that Sturla Þórðarson was responsible for the first part of the „Annales Reseniani“ (until the year 1283).

¹⁴ *Ísl*, p. 393.

¹⁵ *Ibid.*, p. 392.

church at that point.¹⁶ Furthermore, Órækja and his men were detained by Sturla Sighvatsson on their return from church at Reykjaholt on the feastday of Þorlákr, and it is unlikely that Sturla, if he took care not to associate with his cousin for fear of clerical punishment, would have allowed him to attend mass in his church.¹⁷ It seems more likely that Sturla Þórðarson's statement concerning the separate households was a literary device, indicating hostility between the two factions. That probability is strengthened by a similar statement in *Hákonar saga hins gamla*: „hǫfðu sín herbergi hvárir, jarl ok hans menn ok þeir Hánefr. Hváirtveggju hǫfðu miklar sveitir, ok optliga skildi á sveitunga þeira, er þeir fundusk drukknir á kveldum.“¹⁸ We must conclude, then, that there is nothing, except Sturla Sighvatsson's statement, to indicate that Órækja had been excommunicated in 1236, and the reasons for Sturla Þórðarson's need to go to confession, as well as for the heavy penance inflicted upon him, remain obscure.

II. Sturla Sighvatsson's Motivation

In *Hákonar saga hins gamla*, also written by Sturla Þórðarson, we are told that Sturla Sighvatsson spent the winter 1234–35 with King Hákon in Túsberg, and that the king was quite perturbed about Sturla's reports of unrest in Iceland. Sturla Þórðarson writes:¹⁹

Konungr spurði hversu mikit fyrir mundi verða at koma einvaldi yfir landit, ok kvað þá mundu vera frið betra, ef einn réði mestu. Sturla tók þessu líkliga, ok kvað lítit mundu fyrir verða, ef sá væri harðvirkr ok ráðugr, er við tæki. Konungr spurði, ef hann vildi taka þat ráð. Hann kvazk til mundu hætta með konungs ráði ok forsjá, ok eiga slíkra launa ván af honum sem honum þætti verðugt, ef hann fengi þessu á leið komit. Konungr sagði svá, at hann skyldi eigi með manndrápum vinna landit, en bað hann taka menn ok senda útan, eða fá ríki þeira með ǫðru móti,

¹⁶ *Ibid.*, p. 568, n3 on ch. 114. On a later occasion, in 1242, Órækja and his men were indeed excommunicated, and the saga describes how Bishop Sigvarðr released them from the church ban and stipulated their penance (fasting) and a monetary fine to be paid to the Church (*ibid.*, pp. 463–64).

¹⁷ *Ibid.*, p. 395.

¹⁸ *Flat* III, 104.

¹⁹ *Flat* III, 110.

ef hann mætti. Sturla var optliga með konungi um vetrinn, ok tóluðu þeir þetta mál.

The same episode is quoted in *Íslendinga saga*, where Sturla again mentions King Hákon's warning to Sturla Sighvatsson not to increase manslaughter in Iceland; rather, he must force people to go abroad.²⁰

In light of these circumstances, the rationale behind Sturla Sighvatsson's actions the subsequent year becomes clear. In his conversation with Sturla Þórðarson at Reykjaholt prior to the Surtshellir incident, he declares that he intends for Órækja to go north to Skagafjörður and leave for Norway from there. Thus Sturla's sole intention with the capture of Órækja was, in keeping with the king's command, to force him to leave Iceland and to „divest him of his power by other means;“ the „other means“ being the alleged castration and blinding. What is not clear, however, is why Sturla devised such an elaborate scheme to force Órækja to go abroad, and why blinding and castration loomed so large in that scheme.

III. Blinding and Emasculation in Old Norse Literature and Society

Although the literature shows that blinding and emasculation of powerful enemies was not entirely unknown in medieval Scandinavia, the most famous example being the maiming of King Magnús Sigurðarson by the Irish Haraldr gilli in 1135, these types of corporal injuries are seldom mentioned in the Icelandic family sagas and, with two exceptions, no episodes of castration and blinding are recorded in twelfth- and thirteenth-century Iceland.²¹ However, if we turn to other pro-

²⁰ *Ísl.*, p. 439.

²¹ *Heimskringla*, p. 560. *Egils saga Skalla-Grímssonar* (ed. Sigurður Nordal, *Íslenzk fornrit* II, Reykjavík, 1933, 228) describes how Egill poked out the eye of Ármóðr with his finger; in *Hallfreðar saga* (ed. Einar Ólafur Sveinsson, *Íslenzk fornrit* VIII, Reykjavík, 1939, 166–67), Hallfreðr deprived both Þorleifr spaki and Kálfr of one eye; in *Haralds saga harðráða*, Haraldr is said to have blinded the Greek emperor (*Heimskringla*, pp. 455–56), and Óláfr Haraldsson blinded his rival, King Hrærekr (*ibid.*, p. 235). Aside from the Órækja episode, *Íslendinga saga* reports one instance of castration, namely, when Sturla Sighvatsson castrated two priests, Snorri and Knútr, in retaliation for the slaying of his brother Tumi (p. 292). For episodes of castration and blinding in other genres of Old Norse-Icelandic literature, see Inger Boberg, *Motif-Index of Early Icelandic Literature* (Bibliotheca Arnarnæana 27, Copenhagen, 1966), 238–39.

vinces of the Norwegian empire, namely to the northern isles of Orkney, Man, and the Hebrides, the sources, both literary and historical, mention blinding and emasculation as being the most frequently used means to disempower an opponent. Consider the following examples:²²

1. 1095? Haraldr, son of Guðrøðr Crovan of Man, is captured by his brother Lǫgmaðr, blinded and emasculated;
2. 1154? Guðrøðr Ólafsson, king of Man, captures three of his cousins, slays one and blinds the other two;
3. 1198. King William of Scotland blinds Þorfinnr, son of Earl Haraldr Maddaðarson of Caithness;
4. 1223. Óláfr Guðrøðarson of Man blinds and emasculates his nephew, Guðrøðr Rǫgnvaldsson.

Orkneyinga saga further describes how Earl Páll, the opponent of Earls Rǫgnvaldr kali and Haraldr, is captured by Sveinn Ásleifarson and brought to his sister Margrét and her husband Maddaðr.²³ When, after days of secret deliberations between Margrét, Maddaðr, and Sveinn, Páll is faced with the possibility of losing his realm, he answers as follows:²⁴

„Þat er frá mínu skapi at segja, at ek em svá farinn frá ríki mínu, at eigi munu menn til slíkra ferða spurðaga haft hafa; vil ek ok aldri koma síðan til Orkneyja ... en ek vil, at mér sé fengit fé at staðfesta mik í munklífi nǫkkuru, ok hafi þér vörð á, svá at ek komumk eigi á brott þaðan. En ek vil, Sveinn, at þú farir í Orkneyjar ok segir, at ek sé blindaðr ok þó at fleira meiddr, því at vinir mínir munu sækja mik, ef þeir vita, at ek em heill maðr; kann þá vera, at ek mega eigi synja at fara til ríkis míns með þeim, því at ek get, at þeim myni þykkja meiri skaði at skilnaði várurum en þeim mun vera.“

²² Quoted from Alan Orr Anderson, *Early Sources of Scottish History A.D. 500 to 1286*, I–II, Edinburgh and London, 1922, II, 98, 226, 350, n2, 456–60.

²³ *Orkneyinga saga* (ed. Finnbogi Guðmundsson, *Íslenzk fornrit XXXIV*, Reykjavík, 1965), p. 169.

²⁴ *Orkneyinga saga*, p. 170.

This episode not only demonstrates how emasculation and blinding could be used to divest an enemy of his power, it also explains *why* these types of maiming were so successful as a means of neutralizing a contender: an enemy deprived of his manhood would immediately lose his supporters and pose no threat to the establishment, either in terms of his own person or in terms of siring offspring that could contend for future power. Furthermore, it seems that in such cases, the victim's former followers never inflicted vengeance on the offender, possibly because they had no interest in supporting an emasculated leader. What is even more important, however, is that, as in the Surtshellir incident, the blinding and maiming do not appear to have taken place: to dissuade Páll's followers, Sveinn is told to report the alleged injuries to them, whereas Páll, like Órækja, in reality will relinquish his power and depart from his realm.²⁵

Orkneyinga saga also contains an episode of blinding and maiming with subsequent miraculous healing that closely mirrors the episode in *Íslendinga saga*. This instance concerns the bishop of Caithness, Jón, who was captured by Earl Haraldr Maddaðarson in 1201.²⁶

En þeira skipti fóru svá, at Haraldr jarl lét handtaka byskup ok skera ór honum tunguna, en síðan lét hann stinga knífi í augun ok blinda hann. Jón byskup kallaði á meyna, ina heilögu Tröllhænu, í meizlunum ok gekk síðan á brekku nökkura, þegar þeir létu hann lausan. Kona ein var á brekkunni, ok bað byskup hana hjálpa sér. Hon sá, at blóð fell ór andliti hans, ok mælti: „Vertu hljóðr, herra, því at gjarna vil ek hjálpa yðr.“ Byskup var færðr til þess staðar, er hvílir in helga Tröllhæna. Þar fekk byskup heilsubót bæði máls ok sýnar.

In the Caithness episode, however, the version of the miraculous events as told in *Orkneyinga saga* differs somewhat from the version recorded in contemporary sources. According to Fordun's annals, the Earl of Caithness commanded that the bishop should be blinded and that his tongue should be torn out, but „it turned out otherwise, for

²⁵ The author of *Orkneyinga saga* emphasizes that the episode related in the saga represents Sveinn Ásleifarson's version of the incident: according to some informants, Margrét had hired Sveinn to blind her brother, then hired another man to kill him (p. 170).

²⁶ *Orkneyinga saga*, pp. 294–95.

the use of his tongue and of one eye was in some measure left to him.²⁷ In his *Chronicles Relating to Scotland*, Herbert Maxwell comments on this discrepancy of events as follows:²⁸ „It will be seen from this that John of Fordun, instead of exaggerating the narrative, brings it into sober prose, eliminates the miraculous element and suggests what was probably the case, that Earl Harald's men were of milder mood than their master, who was probably drunk, and, by wounding the bishop in the face and mouth, deceived the earl into the belief that his orders had been carried out.“

Thus all the ingredients of Sturla Sighvatsson's scheme to rid himself of his troublesome cousin Órækja were present, in one way or another, in both contemporary insular sources and in *Orkneyinga saga*. The question is whether these events, historical or literary, were known to Sturla Sighvatsson and whether they could have loomed large enough on his horizon to have served as the model for the Surts-hellir incident.

IV. The Orkney Connection

The connections between Norway and Iceland and the northern isles during the first half of the thirteenth century were very close. The contemporary sagas record frequent traffic between Norway, Iceland, Orkney, Man, and the Hebrides, and the news of events that took place in the isles must have spread quickly in Norway and Iceland.²⁹ Óláfr Guðrøðarson's emasculation and blinding of his cousin Guðrøðr Rognvaldsson, for example, is recorded in all Icelandic annals, including „Annales Reseniani.“³⁰ Furthermore, Sturla Þórðarson's *Hákonar saga* mentions that Óláfr himself and Páll Bálkason, the in-

²⁷ Sir Herbert Maxwell, *The Early Chronicles Relating to Scotland*, Glasgow, 1912, p. 199.

²⁸ *Ibid.*, pp. 200–01.

²⁹ Einar Ólafur Sveinsson, *Sagnaritun Oddaverja* in *Studia Islandica. Íslenzk fræði* 1, Reykjavík, 1937, 17–18.

³⁰ Cf. the „Flateyjarannáll“ (*Flat* III, 526); the „Annales Reseniani“ (Storm, *Islandiske annaler*, p. 24); the „Henrik Høyers annáll“ (*ibid.*, p. 63); the „Annales regii“ (*ibid.*, p. 126); the „Skálholtsannáll“ (*ibid.*, p. 185); the „Gottskálksannáll“ (*ibid.*, p. 326); „Oddverjaannáll“ (*ibid.*, p. 479). See also *Guðmundar saga Arasonar*, in *Byskupa sögur* II, 369.

stigator of the punishment, visited Hákon's court in Norway 1230, and, according to the Chronicle of Man, Óláfr, as well as Páll Bálkason and the victim, Guðrøðr, took part in Hákon's expedition to the Hebrides and Man in 1230–31.³¹ There can be no doubt, then, that the incidents reported from the northern isles at this time (including the maiming of Guðrøðr at the hands of Óláfr and Páll Bálkason, who was killed by Guðrøðr in the Hebrides later that year), were based on first-hand information that was current in Norway as well as in Iceland.³²

As to the events recorded in *Orkneyinga saga*, scholars agree that a copy of the original *Orkneyinga saga* was available to Snorri and used by him when he worked on his *Heimskringla*.³³ It has further been argued that the original version of the saga was reworked at Reykjaholt around 1230 under Snorri's supervision, and speculations have been made to the effect that Sturla Sighvatsson did the copying of *Orkneyinga saga*.³⁴ Whatever the case may be, there can be no doubt that a version of *Orkneyinga saga* was one of the sagas available to Sturla Sighvatsson during his stay at Reykjaholt in 1230, when he was preoccupied with writing sagas from those books that Snorri put together.³⁵

The episode in *Orkneyinga saga* involving the maiming and miraculous healing of the bishop of Caithness, however, occurs in a later addition to *Orkneyinga saga*. The informant of this and of later episodes concerning events in Caithness is usually believed to be Andréas Hrafnsson, son of the lawman of Caithness, who in the winter of 1234–35 visited Iceland in the company of Andréas Gunnason, grand-grandson of Sveinn Ásleifarson of Orkney.³⁶ What scholars have failed to realize, however, is the close connection between Andréas Hrafnsson and the Sturlungs, in particular Órækja and Sturla Þórðarson. According to *Íslendinga saga*, Andréas Hrafnsson gave Órækja the sword „Sættarspillir,“ a sword that was coveted by such important personages as Böðvarr frá Stað, Þorleifr ór Görðum, and Gizurr Þorvaldsson, and, after having been forced to return to Iceland by bad weather in the fall

³¹ *Flat* III, 101; Anderson, *Early Sources*, p. 472.

³² *Flat* III, 103.

³³ *Orkneyinga saga*, p. vi.

³⁴ *Ibid.*, pp. cvii–cviii.

³⁵ *Ísl*, p. 342.

³⁶ Sigurður Nordal, *Orkneyinga saga* (Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur 44, Copenhagen, 1913–16), p. I; Einar Ólafur Sveinsson, *Sagnaritun*, p. 37; cf. *Ísl*, p. 387.

of 1235, Andréas and his companion, Svarthöfði Dufgusson, joined Órækja and Sturla Þórðarson during the following winter.³⁷ Finally, when Órækja was forced to leave Iceland after the alleged maiming, he took passage with Andréas Hrafnsson to Norway.³⁸

It is clear, then, that Sturla Sighvatsson, as well as Órækja and Sturla Þórðarson, were privy to first-hand information about the events in the northern isles, in particular about the events in Orkney and Caithness, and the presence of Andréas Hrafnsson of Caithness in the company of Órækja and Sturla Þórðarson in 1235–36 testifies to the novelty and immediacy of that information. It is very likely, therefore, that the events described in *Orkneyinga saga* (and reported by Andréas Hrafnsson) served as the model for the Surtshellir incident. In compliance with King Hákon's command, Sturla Sighvatsson refrained from killing his adversary Órækja, an action that certainly would have had severe repercussions for Sturla and would have placed him at odds with his powerful uncles Snorri and Þórðr. Instead, Sturla decided to compel Órækja to leave the country, and to achieve that goal, he resorted to means that were known to him through saga literature and hearsay. The question is whether Sturla Sighvatsson was the sole instigator of this ingenious plot. Although he certainly knew the episode of the alleged maiming of Earl Páll from *Orkneyinga saga*, there is no evidence that he had immediate access to any information from Andréas Hrafnsson, who spent time in the company of Órækja and Sturla Þórðarson, but seems to have had scant opportunity to interact with Sturla Sighvatsson. We may ask, then, whether Sturla Þórðarson, the saga author, could possibly have played an active part in the conspiracy.

V. Sturla Þórðarson's Complicity

Sturla's version of the incident as told in *Íslendinga saga* is distanced and noncommittal: he relates the events in the third person, records the story of the maiming as he heard it from Sturla Sighvatsson and Játvarðr, and makes no mention of his own implicit knowledge. In *Hákonar saga*, he devotes an entire section to Sturla Sighvatsson's con-

³⁷ *Ísl.*, pp. 387, 389.

³⁸ *Ibid.*, p. 396.

versation with King Hákon, including Hákon's admonition to seize power by forcing people to leave Iceland.³⁹ But, although he mentions the subsequent dealings between Sturla and Órækja, he explicitly refrains from mentioning the Surtshellir incident, and states that „þarf þeira skipti eigi hér at skrifa. En sá varð endir á, at Órækja fór útan þat sumar með ráði Magnúss biskups af Skálaholti.“⁴⁰

Similarly, in the same saga, Sturla records the arrival of the men from the Hebrides at the court of Hákon in 1224 after the castration of Guðrøðr in 1223, but, although he must have been aware of the reasons behind their mission, he categorically refrains from going into detail and merely states that they brought many letters concerning the plight of their country.⁴¹ This lack of information has led historians to speculate about the nature of the Hebridean mission.⁴² As Alexander Bugge correctly remarks, the messengers, Gillikristr and Óttarr Snækollsson, must have brought news about the treaty that granted Óláfr Guðrøðarson absolute power in Man and the Hebrides. „The plight“ of the islanders, however, most certainly referred to the events that took place prior to that treaty, namely, to the castration and blinding of the royal pretender Guðrøðr at the hands of his uncle, Óláfr.⁴³ Sturla's lack of reference to that event is even more puzzling in view of the fact that it is mentioned in the „Annales Reseniani,“ and, as Hákon's chronicler, he undoubtedly would have had first-hand access to the information contained in the Hebridean letters.⁴⁴

The only time Sturla makes reference to blinding and emasculation as a means to disempower enemies is in the following quotation from *Hákonar saga*, describing how Híði, retainer of Earl Hákon galinn, offers to rid the earl of the young pretender Hákon Hákonarson. That conversation is reported by Sturla as follows:⁴⁵

„Hér er sveinn sá með yðr, er kallaðr er sonr Hákonar konungs,

³⁹ *Flat* III, 109–10.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 110.

⁴¹ *Ibid.*, p. 61.

⁴² *Regesta Norvegica* I: 822–1236 (ed. Erik Gunnes, Oslo, 1989), p. 168, n1; Alexander Bugge, tr., *Norges kongesagaer IV: Haakons, Guttorms, Inges saga, Haakon Haakonssøns saga, Magnus Haakonssøns saga* (Kristiania [Oslo], 1914), p. 117, n2.

⁴³ Anderson, *Early Sources*, pp. 456–59.

⁴⁴ Storm, *Islandske annaler*, p. 24.

⁴⁵ *Flat* III, 11.

ok kann vera, ef hann vex upp hér, at margir menn elski hann bæði fyrir fǫður ok fǫðurfǫður, ok mun yðrum syni eigi auðvelt at stíga til ríkis eptir yðr, ef hann stendr í móti. Nú veit ek enn, ef svá væri útanlands við vaxit, þá mundi þat ráð fyrir gort, at eigi þyrfti at hræðask landshöfðingi um sitt afspringi, ok mundi sveinn þessi vera sendr í önnur lönd til þeira höfðingja, er enga vináttu ætti honum at gjalda, ok mundi hann þá annathvært meiddr eða svá illa settr, at hann þyrfti eigi at hræðask. En ef þér vilið, þá bjóð-umsk ek til þessar ferðar, ok mun ek svá sýst fá, at yðr líki.“ ... En er jarl hafði þagat um stund, tók hann svá til orðs: „Eigi mun guð vilja, at ek kaupi svá ríki mínum syni, at ek fyrirkoma þess manns syni ok sonarsyni, er ek ætti bezt at gjalda.“

The quote is particularly illuminating because it not only shows that Sturla was keenly aware that maiming could be used to neutralize a powerful enemy but also leaves no doubt as to Sturla's sentiments about this measure. According to him, such things happened „abroad“ (in the northern isles?), and through the words of Hákon galinn he thoroughly condemned the practice.

Sturla's reluctance to deal with this issue cannot be coincidental, and it is not inconceivable that this reluctance can be traced to the event that took place in Reykjaholt in 1236. We are told that, prior to the capture of Órækja and his men, Sturla Sighvatsson summoned Sturla Þórðarson and informed him of his intention to force Órækja abroad.⁴⁶ That this conversation was not quite as friendly as Sturla Þórðarson alleges, but had rather violent overtones, is indicated by the fact that Sturla Sighvatsson seized Órækja's sword, „Kettlingr,“ which his cousin, Sturla, had held in his hands. That same sword was later taken from Sturla's dead body by Gizurr Þorvaldsson after the battle of Örylgsstaðir in 1238, and, according to Sturla Þórðarson, it was returned to Órækja the following year, when Órækja collected from Gizurr the sword called „Kettlingr,“ that was taken when Órækja was maimed.⁴⁷ The fact that Sturla took such great pains to trace the history of that sword and to record its eventual restoration to Órækja shows beyond

⁴⁶ *Isl.*, p. 395.

⁴⁷ *Isl.*, pp. 436, 445.

any doubt that he, Sturla, felt responsible for the loss and testifies to his own bad conscience concerning the episode.

It emerges from the discussion above that Sturla must have felt less than heroic about his own behavior in Reykjaholt in 1236. In his later writings, he explicitly refrains from any mention of emasculation and blinding, and he takes great care to mention that Órækja's sword, which had been „taken“ by Sturla Sighvatsson on that occasion, was eventually restored to its owner. Although we will never know exactly what transpired during the conversation between the two namesakes in the attic at Reykjaholt, it is possible that Sturla Þórðarson, however reluctantly, was forced to partake in the plot to divest Órækja of his power and, in the attempt to avoid the actual implementation of the injuries (which certainly would not have been beyond Sturla Sighvatsson), he may even have suggested the ruse of miraculous healing from his knowledge of Andréas Hrafnsson's histories about the bishop of Caithness. If that was the case, it would explain Sturla's need to go to confession, as well as the great penance inflicted on him by the cleric at Helgafell.

As for Órækja in Surtshellir, faced with the option of bodily injury or loss of honor, he certainly would have opted for the latter and corroborated Sturla Sighvatsson's story of the maiming and subsequent healing. The motif for the inclusion of the maiming is consequently that Órækja needed to be freed from any implication of cowardness.⁴⁸ Through this scheme, Sturla Sighvatsson effectively achieved his goal in compliance with King Hákon's orders; namely, to force his adversary to go abroad,⁴⁹ as well as to divest him of his power by „other means,“ the „other means“ being modeled on his knowledge of similar incidents from *Orkneyinga saga*. The scene in Surtshellir as described by Sturla Þórðarson, then, is not an instance of literature recording life, but rather, as Oscar Wilde put it, life imitating art.

⁴⁸ This is corroborated by Órækja's obsession with his own honor, which emerges from the following quotations: „Vildi Órækja ekki annat en sjálfðæmi, – kallaðist vilja hafa sæmð af því, en lézt vera ekki fésjúkr“ (*Ísl*, p. 378); „Hann [Órækja] lézt vera ekki fésjúkr, en sagði þat, at Sighvatr myndi ekki vilja minnka hann“ (*ibid.*, p. 388).

⁴⁹ According to *Grágás* (*Konungsbók*, p. 148; *Staðarhólsbók*, p. 304), a man who falsely claims to have been wounded was subject to the penalty of lesser outlawry.

EFNISÁGRIP

Í grein þessari er leitað svara við fjórum spurningum: 1) hvers vegna Sturla Sighvatsson beitti svo dæmalausum og róttækum aðferðum eins og geldingu við að koma Órækju Snorrasyni frá völdum; 2) hvers vegna Sturla Þórðarson varð að ganga til skrifta hjá Magnúsi Gissurarsyni biskupi í Skálholti; 3) hvers vegna Órækja fékk svo litlar bætur meina sinna og 4) hvers vegna hann varð að fara utan en Sturla Sighvatsson virtist vera laus allra mála. Nafn greinarinnar er sótt í Flateyjarannál, þar sem vikið er að hinum illræmda atburði sem gerst er sagt frá í Íslendinga sögu Sturlu Þórðarsonar þegar Sturla Sighvatsson lét gelda og blinda Órækju Snorrason í Surtshelli árið 1236. Mjög örðugt er að sjá að þessi atburður komi heim og saman við raunveruleikann. Í Íslendinga sögu Sturlu Þórðarsonar er gefið í skyn að Þorlákur helgi eða jómfriú Marfa hafi gjört Órækju heilan en ekki er svo að sjá að Magnús Gissurarson biskup eða Sturla Þórðarson hafi eignað árnadarorði heilagra manna hversu vel Órækja var á sig kominn, þegar hann kom í Skálholt eftir atburðinn. Þessa atburðar er hvergi getið í jarleinabókum Þorláks helga og í Resensannál sem eignaður er Sturlu Þórðarsyni segir aðeins að Órækja hafi verið „meidd“. Í annan stað ber að nefna hversu miskunnsamlega Magnús biskup leysti þá Órækju og Sturlu en fékk þeim fyrrnefnda „tíu hundruð vaðmála“ í batur fyrir þann glæp sem samkvæmt norskum og íslenskum lögum varðaði útleið og tjáði honum að hann „myndi enga uppreist hér fá sinna mála.“ Höfundur þessarar greinar hyggur efalaust að Órækja hafi aldrei verið „meidd“ og þetta hafi bæði Sturla Þórðarson og Magnus biskup vitað. Fyrirmyndu að þessum atburðum sé hins vegar að leita í Orkneyinga sögu. Hún greinir frá þínslum svipuðum meiðingum Órækju og voru frásagnir hennar vel þekktar með Sturlungum. Athöfnin hafi verið táknræn, en engu að síður dugað til að Órækja missti æruna og varð að fara úr landi eins og Sturla og Hákon gamli vildu.

STEFANUS SAGA IN REYKJAHÓLABÓK

THE LEGEND of St. Stephen, protomartyr, is extant in seven Icelandic manuscripts.¹ The oldest extant redaction is found in Sth. perg. 15 4to (ca. 1200),² the so-called *Hómiljubók*,³ which transmits both the Inventio S. Stephani, that is, the legend relating how St. Stephen's relics were discovered in the early fifth century, and the miracle sequence at the end of the legend. Three thirteenth-century manuscript fragments similarly contain matter from the Inventio: one leaf, the fragment XIV of AM 655 4to (1250–75)⁴ and two (unedited) leaves, the fragments XXII of AM 655 4to (1250–1300).⁵ Among the fragments designated NRA 67e (Riksarkiv, Oslo), dating from the early fourteenth century (1300–25), are three very small clippings of one leaf containing text (averaging only three to four words on 50 lines) from the *Translatio legend*, which relates how St. Stephen's body came to be moved to Constantinople.⁶ The younger manuscript Sth. perg. 2 fol. (1425–45)

¹ Cf. Ole Widding, Hans Bekker-Nielsen, L.K. Shook, C. S. B., „The Lives of the Saints in Old Norse Prose. A Handlist,” *Mediaeval Studies*, 25 (1963), 332–33.

² Unless otherwise noted, I give the dating of the *Ordbog over det norrøne prosasprog. Registre* (Copenhagen: Den arnamagnæanske kommission, 1989).

³ Andrea de Leeuw van Weenen, ed., *The Icelandic Homily Book. Perg. 15 4° in The Royal Library, Stockholm*, Íslensk handrit. Icelandic Manuscripts. Series in Quarto, III (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 1993), fol. 80v4–35; 94r19–97r34.

⁴ Edited by Ole Widding in „Et Fragment af Stephanus Saga (AM 655, 4° XIV B), Tekst og Kommentar,” *Acta Philologica Scandinavica*, 21 (1952), 144–48.

⁵ The texts transmitted in AM 655 XXII correspond to the edition of Stefanus saga by C. R. Unger in *Heilagra Manna sögur. Fortællinger og Legender om hellige Mænd og Kvinder* (Christiania: B. M. Bentzen, 1877), II, 302:24–303:2; 303:11–304:2; 305:33–306:26; 307:8–34 (hereafter Hms). A section of this text transmits the miracles; these are not in the same sequence, however, as those in Sth. 2.

⁶ The fragments correspond to C. R. Unger, Hms, 303:14–17; 26–32; 304:2–9; 23–29; 305:7–10; 16–23; cf. Peter Foote, *Lives of Saints. Perg. fol. nr. 2 in The Royal Library, Stockholm*. Early Icelandic Manuscripts in Facsimile, IV (Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1962), p. 24 of the Introduction. The other fragments designated 67e contain text from Tómas saga; cf. P. G. Foote, „On the Fragmentary Text Concerning St Thomas

contains a complete text, while the closely related manuscript AM 661 4to (1500–1550) lacks the concluding remarks of the legend.⁷ Sth. 2 is the basis of the edition of Stefanus saga in *Heilagra Manna sögur* (Hms, II:287–309). The longest and most extended version of the legend of St. Stephen is found in Sth. perg. 3 fol., the so-called *Reykjahólabók* (1530–40).⁸

As Peter Foote points out in the Introduction to *Lives of the Saints*, the legend of St. Stephen in Sth. 2 – and by extension also in Sth. 3 – represents a late stage of development (p. 24). The version found in these two manuscripts contains matter ultimately deriving from a number of different sources. Common to five of the manuscripts, the texts in Sth. 2, Sth. 3, AM 661, and the fragments AM 655 XXII and NRA 67e, is a narrative which Ole Widding considered an interpolation („et Indskud“; cf. „Et Fragment af Stephanus Saga,“ p. 148) vis-à-vis Sth. 15 and the related fragment AM 655 XIV, namely the account of how the relics of St. Stephen were transferred to Constantinople (ch. 12 in Hms; chs. 11 and 12 in Rhb).

The hagiographic matter that developed around St. Stephen falls into four parts: the Passio, which is the account of his martyrdom; the Inventio, which relates how his body was discovered in the fifth century; the Translatio, which contains two legends recounting the transfer of his relics; and the miracles attributed to St. Stephen. The events that generated the legends were commemorated on two occasions during the liturgical year: St. Stephen's martyrdom was celebrated on 26 December, while the discovery of his remains at Kaphar Gamala, near Jerusalem, in the year 415 by a priest named Lucianus,⁹ was formerly

Becket in Stock. Perg. Fol. Nr. 2,“ *Saga-Book*, 15 (1957–61), 403–50. Subsequently, references to the text in Sth. 2 will provide both the foliation of the manuscript and the pagination of the edition in Hms.

⁷ Stefanus saga in AM 661 4to ends with the words „fyrir ollum“ (Hms 309:7). The dating is a revision of that given in the *Ordbog over den norrøne prosasprog*, that is, 1400–1500. Stefán Karlsson pointed out to me that AM 661 is written in the same hand as the fragments of homiletic texts in AM 696 VIII and IX 4to, which are dated 1500–1550. Cf. the *Ordbog*.

⁸ Agnete Loth, ed., *Reykjahólabók. Islandske helgenlegender*, Ed. Arn., A, 15 (Copenhagen: Munksgaard, 1969), I, 213–45 (hereafter Rhb).

⁹ Cf. H. Leclercq, „Étienne (Martyre et sépulture de saint),“ in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, V, col. 632 (hereafter DACL).

commemorated – the feast was abolished in the eighteenth century – on 3 August as the *Inventio S. Stephani*. To the account of the *Inventio*, the legends relating the transferral (*Translatio*) of the relics to Constantinople and subsequently to Rome were conjoined. The *Inventio* and *Translatio* were sometimes separate narratives, for example, in some Latin redactions.¹⁰ In other instances, as in the *Legenda aurea* (1263–73) or its vernacular derivatives, such as the High German *Der Heiligen Leben* (14th century) or the Low German *Dat Passionael* (15th century), the legends associated with the translation of the relics are told as part of the *Inventio*. In these popular medieval legendaries the account of the martyrdom remained a separate narrative, however, in keeping with the liturgical commemorations, the one in December, the other in August.¹¹

The Sth. 3 redaction of the legend of St. Stephen is unique among the Icelandic texts in that it alone contains the two *Translatio* accounts, the transfer of the relics from Jerusalem to Constantinople, and their subsequent translation to Rome, where they found their final resting place beside the remains of St. Lawrence. Ole Widding remarked on the significant expansion in Sth. 3 and noted the inclusion of the second *Translatio* (after ch. 12 in Sth. 2), which is otherwise lacking in the Icelandic manuscripts. His thesis that the additional chapter in Sth. 3 is a late interpolation – „Det kan dog være sene Interpolationer“¹² – can be corroborated (cf. IV below). The new chapter was presumably added by the compiler of *Reykjahólabók* and bespeaks a wish to recount the events relating to St. Stephen in their entirety, that is, as a continuous narrative incorporating in one account all the pertinent available legends, none of which overlaps with any other.

The literature on the Icelandic legend of St. Stephen is sparse; and

¹⁰ Cf. Boninus Mombritius, *Sanctuarium seu Vitae Sanctorum*, II (Paris, 1910; rpt. Hildesheim and New York: Georg Olms, 1978): *Inventio*, pp. 493–95; *Translatio*, pp. 480–82.

¹¹ *Jacobi a Voragine Legenda aurea vulgo Historia Lombardica dicta*, ed. Th. Graesse (1890; rpt. Osnabrück: Otto Zeller, 1965): „De sancto Stephano,“ pp. 49–56; „De inventione sancti Stephani protomartiris,“ pp. 461–65. *Dat Passionael* (Lübeck: Steffan Arndes, 1492): „Van Sunte Steffen als he ghefunden wart,“ xcviij,b-xcviii,c; „Van Sunte Steffen deme ersten merteler,“ CCC.vii,c-CCCviii,a. Subsequent references are to these editions.

¹² „Et Fragment af Stephanus Saga,“ p. 151.

what we know about the redaction in Sth. 3 we owe to Ole Widding's edition and discussion of the fragment AM 655 XIV in 1952 as well as his subsequent collaborative publications with Hans Bekker-Nielsen in the 1960s. Indeed, commentary on *Reykjahólabók* in general has relied on the observations of these two scholars.¹³ In their seminal article, „En senmiddelalderlig legendesamling,“¹⁴ they presented a first survey of the 25 narratives in this monumental hagiographic compilation, which is surpassed only by Sth. 2, and at that by only one legend. In the article, Widding and Bekker-Nielsen noted that the major portion of *Reykjahólabók* is a translation of a Low German source. They identified the source incorrectly, however, as the *Passionael*, which they considered a Low German translation of Jacobus de Voragine's *Legenda aurea* (p. 111). This is not so. The *Passionael* is a translation of the High German *Der Heiligen Leben*, a compilation from the end of the fourteenth century, which drew on several sources, including older German verse legends.¹⁵ Although German translations of the *Legenda aurea* existed, *Der Heiligen Leben* is not one of them.

In a subsequent article, „Low German Influence on Late Icelandic Hagiography,“¹⁶ Widding and Bekker-Nielsen refined their views on *Reykjahólabók* and classified the legends in accordance with their proximity to or deviation from those in the *Passionael*. They established four groups, one of which contains texts that „are chiefly based on the older sagas [i.e., older Icelandic translations], and nevertheless the compiler has succeeded in writing these legends in a style which agrees with the style found in the other stories of the collection“ (p. 251). The greater part of the legend of St. Stephen „is based on the old saga, but the style has been modernized“ (p. 251). A footnote clarifies that the reference to the „old saga“ is to the redaction in Sth. 2.

Widding and Bekker-Nielsen had made a similar observation about Stefanus saga in the earlier article of 1960, where they commented:

¹³ Cf., for example, Werner Williams-Krapp, *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte* (Tübingen: Max Niemeyer, 1986), pp. 303; 310.

¹⁴ *Maal og Minne* (1960), 105–28.

¹⁵ Cf., for example, Williams-Krapp, *Die deutschen und niederländischen Legendare*, p. 273 and passim; also Maria Höbing, *Legendarische Erzählformen des Wenzelpassionalis* (Oelde i. Westfalen, 1935).

¹⁶ *The Germanic Review* (1962), 237–62.

„imidlertid er der ikke tale om nogen slavisk afskrift, det har øjensynligt været kompilators hensigt at modernisere foredraget og den sproglige iklædning ... Den tendens til en overbrodret fremstilling, vi har konstateret i *Holm 3* i forhold til den nedertyske tekst i *Pass* ved andre legender ... genfinder vi her i forholdet til en hjemlig kilde“ (p. 116). The same view, albeit expressed somewhat differently – they refer to the „long-windedness“ of the style (p. 251) – had already been voiced in their article of 1962, where Widding and Bekker-Nielsen noted that „a few minor corrections as well as a whole chapter are taken from the *Passionael*“ (p. 251). No accounting is given of the „minor corrections“; indeed, none of the assertions is supported by textual evidence. Finally, in Widding and Bekker-Nielsen’s survey, „The Lives of the Saints in Old Norse Prose. A Handlist“ (p. 333), there is a remark to the effect that the Sth. 3 redaction of Stefanus saga is „based“ on a text similar to Sth. 2/AM 661, but „supplemented“ from the *Passionael* 96b-98c (the pagination is incorrect [it includes another legend, that of *Pope Stephen*] and should read 97b-98c). The reference is to „Van Sunte Steffen als he ghefunden wart.“ The „supplementary“ material in Reykjahólabók is ch. 13, which is the account of the translation of the relics to Rome.

In the following I wish to take exception to the assertions of Widding and Bekker-Nielsen and demonstrate that: 1) Stefanus saga in Sth. 3 (Rhb), while related to the Sth. 2/AM 661 (Hms) redaction, is not a modernized, embellished version of the same; 2) the Icelandic source of the text in Sth. 3 resembled the redaction represented by Sth. 2 in many ways, but also deviated significantly, especially in the *Inventio* section; 3) although Stefanus saga in Sth. 3 can for the greater part be considered a faithful copy of a no longer extant Icelandic redaction, the text did undergo two types of intervention at the hands of the Rhb compiler: a) the omission of matter that was shared with another legend; b) the inclusion of supplementary matter that derives from a Low German redaction, but not the *Passionael*; 4) the style of Stefanus saga in Sth. 3, that is, the text copied from an older source, was not revised on the basis of the *Passionael* redaction.

The discrepancies in Sth. 3 vis-à-vis the other Icelandic manuscripts, including fragments, are of three kinds: 1) divergences that normally arise in the process of copying a manuscript, that is, scribal errors, such as omitted words or misreadings; changes in the sequence of words;

the replacement of certain forms by synonyms; changes of tense; 2) omissions vis-à-vis the Sth. 2/AM 661 redaction (the complete legend is extant only in Sth. 3 and, with the exception of one chapter, in these two manuscripts), but the injection of cross references to indicate where the material can be found; and 3) deviations and additions of a type suggesting that Stefanus saga in Sth. 3 constitutes a compilation of three differently derived texts: a) the *Passio*, *Inventio*, and the first *Translatio* narrative, as well as the miracle sequence derive from an Icelandic redaction that differed significantly from Sth. 2; b) the account of the transferral of St. Stephen's relics to Rome was translated from a Low German redaction – but not that found in the *Passionael* – and incorporated into the already existing Icelandic text; c) certain historical and biblical interpolations in the *Passio* appear to derive on the one hand from another Icelandic hagiographic text and possibly also from a Low German source.

The scribe of *Reykjahólabók* has been identified as Björn Þorleifsson,¹⁷ and it is likely that he was also the translator of the Low German legends and the compiler of the legendary. The evidence for the latter is circumstantial, however, and therefore uncertain. In the following I do not attempt to argue for or against the identification of Björn the copyist as the editor, compiler, and translator of *Reykjahólabók*. My major concern is not to establish whether the copyist of the Icelandic redaction of Stefanus saga, the translator of the Low German interpolations, and the editor and compiler of the text transmitted in Sth. 3 were one and the same person, but rather to analyze the text in relation to that in the other manuscripts containing the *Passio*, *Inventio*, *Translatio*, and miracle sequence of the legend of St. Stephen. Thus, references to the „compiler“ of Stefanus saga are to the individual responsible for the omissions and the interpolations in the *Rhb* redaction of Stefanus saga. My argument will focus primarily on the section of the legend devoted to the *Inventio S. Stephani*, since it is transmitted not only in Sth. 2 and AM 661 but also in the older

¹⁷ The hand was first identified by Mariane Overgaard, *The History of the Cross-Tree Down to Christ's Passion. Icelandic Legend Versions*, Ed. Arn. B, 26 (Copenhagen: Munksgaard, 1968), pp. cv-cxi. Her identification was subsequently confirmed by Agnete Loth in her edition of *Reykjahólabók*, I, xxix.

manuscript, Sth. perg. 15 4to, and fragmentarily in AM 655 XIV and XXII 4to.

In his edition of and commentary on the fragment AM 655 XIV 4to, Ole Widding concluded that AM 655 XIV is a homiletic text related to that in Sth. 15, Sth. 2, Sth. 3, and AM 655 XXII, and that these texts derive ultimately from the same translation (p. 171). Whereas the conclusion that all the manuscripts ultimately derive from the same translation presumably is correct, his assessment of the Sth. 3 redaction and its place in the transmission of the legend needs to be reexamined. Widding's focus was the text of AM 655 XIV, which he examined in relation to the other manuscripts. The commentary on Sth. 3 is inadequate, however, and therefore misleading. Although Widding refers to readings in this youngest manuscript, the textual examples are few and especially in one case – the variants in the casket vision (pp. 154–55) – prejudiced by his assumption that the scribe of Sth. 3 extensively revised the text of his Icelandic source. This view is untenable.

The fragments AM 655 XXII 4to and NRA 67e have to date not been edited, but readings from them are taken into consideration in the following discussion. Similarly, the text of AM 661 4to, from which C. R. Unger printed selected variants in his edition of Sth. 2 (Hms), is drawn upon below.¹⁸ Some significant variants escaped Unger, and these play a crucial role in assessing the transmission of Stefanus saga in Iceland.

I. A copy of an older Icelandic redaction

The major portion of Stefanus saga in Sth. 3 is a faithful copy of an older Icelandic redaction of the legend. Contrary to what Widding and Bekker-Nielsen believed, the deviations and additions in Sth. 3 do not reflect amplification on the part of the scribe but rather variants in the source, which agreed now with one, now with the other extant manuscript of the legend. Ultimately the extant manuscripts derive from the same, presumably 12th-century translation, which is transmitted in re-

¹⁸ I am grateful to the Stofnun Árna Magnússonar for ordering photographs of the manuscript from Det Arnamagnæanske Institut in Copenhagen for my use during a research sojourn in Iceland in 1991.

duced form in the homiletic redaction in Sth. 15.¹⁹ Comparison of the variants in the extant manuscripts shows that Sth. 3 occasionally transmits a unique scribal error; at other times misreadings in Sth. 3 correspond to those in other manuscripts. Despite its greater length owing to interpolated material, especially the additional chapter (see IV below), Sth. 3 occasionally lacks a passage from the original translation, which is transmitted, however, by the other manuscripts; furthermore, what appears to be scribal amplification (Widding and Bekker-Nielsen's „overbrodert fremstilling“) turns out to be – when comparative material, both Icelandic and Latin, is adduced – matter deriving from an older redaction of the translation.

It is not the intent of this essay to account for the stemmatic interrelationship of the extant manuscripts of Stefanus saga, or to reconstruct the text of the original translation. The primary aim in this section is to establish the credibility of Sth. 3 as a reliable copy of a no longer extant redaction of Stefanus saga. The material presented is not intended to be exhaustive but rather illustrative and exemplary. A critical edition of the legend is a desideratum, as the following will show.

Certain types of discrepancies among the manuscripts, especially Sth. 2, AM 661, and Sth. 3, the longest extant texts, are the result of scribal carelessness, now in the older, now in the two younger manuscripts. There are a number of misreadings of names in Sth. 3, for example: „þeir menn er kranensis af þeirre borg er Krone heiter“ (219:25), which Sth. 2 (44vb25; Hms 293:5) and AM 661 (6v18–19) transmit correctly: „þeir menn er kallaz cyrenensis af cirene.“ Sth. 3 transmits the incorrect *Dethalia* (231:28), whereas Sth. 2 (47ra15; Hms 301:21), Sth. 15, and AM 655 XIV correctly write *Debathalia*; similarly, Sth. 3 writes *Helagabri* (228:29), but the correct form, *Delagabri*, is found in Sth. 2 (46va2; Hms 299:15), Sth. 15, and AM 655 XIV. The name *Bassus* is spelled correctly in Sth. 15 and AM 661 but Sth. 3, which writes *alcvs* (242:11), and Sth. 2, which writes *Ballus* (48va34); Unger corrects the name to *Bassus* (Hms 307:22).

Not only proper names are subject to corruption. The word „hoslz“ in the phrase „hoslz med akre“ in Sth. 3 (221:2) is a nonsense word,

¹⁹ The fragment AM 655 XXII may be part of what was originally a homiletic text. On leaf 1r7–17 is a passage that includes commentary on the celebration of the feast that

perhaps a corruption of „helli“ in Sth. 2 (45ra20; Hms 293:39) and AM 661 (7v17). The first word in an account of a miracle is corrupt in Sth. 3, which writes <Q>*vinna* (242:7), when it should be, as in Sth. 2, *Nvnnna* (48va30; Hms 307:18) (cf. *Legenda aurea*, p. 465: „Item quamdam sanctimoniam...“). The scribal error occurs, however, also in AM 661, which writes *Kvinna nockur* (22v21). In another instance, the adjective *crístna* – „han atte dóttor crístna“ – in Sth. 15 (96r26–27), Sth. 2 (48va5; Hms 306:34), and AM 661 (22r17) is misread as a name in Sth. 3: „hann atte eina dottvr er Kristina hiet“ (243:5). In the miracle sequence the word *viðsmiör* (Sth. 2: *vidsmiör* [48vb2; Hms 307:29]; Sth. 15: *viþsmior* [96v24]; AM 655 XXII: *við smor* [2v9]) appears in corrupt form in Sth. 3 as *vid sinior* (242:20).

Conversely, however, Sth. 3 occasionally has the better reading *vis-à-vis* other manuscripts, for example, the name „Jeoretheo“ (221:3), which appears in the corrupt form „seoretheo“ in Sth. 2 (45ra22; Hms 294:1) and AM 661 (7v18). A correct reading in Sth. 3 is at times supported by AM 661, for example, when Sth. 3 (232:9–10) writes „a einvm steine“ and AM 661 (16v17) follows suit with „a steinne,“ but Sth. 2 has the scribal error „a sveini“ (47ra35; Hms 301:37). Similarly, both Sth. 3 (232:26) and AM 661 (17r14) write *kystv* – a reading that is supported by the Latin „Et osculantes relliquias“ (Mombritius, 495:40) – whereas Sth. 2 deviates with *þvstv* (47rb10; Hms 302:12). AM 661 (20v6) supports the correct reading *keisaren spyr* in Sth. 3 (236:27), whereas Sth. 2 writes *keisar(inn) svar(adi)* (48ra16; Hms 305:10). AM 661 (3r17) writes: „finnzt hier suo mikit um“ and agrees with Sth. 3: „finnzt þetta so mikit“ (216:22–23), which makes better sense contextually, while Sth. 2 has the variant „finniz her ecki vm“ (44ra9; Hms 289:28).

Even more instructive is a comparison of variants where the texts of the fragments and of Sth. 15 overlap with those of Sth. 2, AM 661, and Sth. 3. Scribal carelessness is evident, for example, when we read in Sth. 3 that Lucianus hears his name called three times in a dream vision, but the actual words that follow read: „Lvciane Lvciane. fardv j Jervsalem“ (227:18). Sth. 2 (46rb7; Hms 298:22) and AM 661 (12v22) have the original reading, however, in which the name is repeated

resembles Rhb 233:3–10 and Hms 302:21–24, but it is longer and apparently not related to the hagiographic redactions.

three times, as do Sth. 15 (80v32) and AM 655 XIV (2r11). In another passage Sth. 3 skips a word, so that the passage „*vrðv margar j ollvm stodvm*“ (233:16–17) only makes sense in reference to „*ok vrðv margar iarteignir*“ in Sth. 2 (47rb30; Hms 302:29) as well as AM 661 (17v15); this reading is supported by AM 655 XIV (2v39) and AM 655 XXII (1r5).

Conversely, readings in Sth. 3 reveal the omission of words in Sth. 2. When Juliana asks Bishop Cyrillus that she be permitted to remove the remains of her husband, the bishop refuses her request in Sth. 3 „*þvi at hann qvezt eigi vita hvors likamvr være enns helga Stefanno eda bonda hennar*“ (234:17–18). Whereas the corresponding passage in Sth. 2 omits mention of the husband: „*hvors likami var eda ens sæla stephani*“ (47va14–15; Hms 303:14–15) – as happens in AM 661 (18v3–4) – the reading in AM 655 XXII supports the variant in Sth. 3: „*[li]kami var stephanus. eða bvanda hennar*“ (1v4), as does NRA 67e: „*stephanus eða bva[nda]*“. Some lines later a similar phrase occurs: „*hvor kistan er enns helga Stefane edr bonda þins*“ (Sth. 3, 234:31–32). This time Sth. 2 contains the full text: „*hvar er kista ens helga stephani. eda bonda þins*“ (47va31–32; Hms 303:29–30), but AM 661 writes: „*huor hier er kista bonda þins*“ (18v20–21).

A comparison of the manuscripts shows that the readings in Sth. 3 vacillate; they agree now with one, now with another manuscript, which Ole Widding had also remarked upon (1952, p. 151). Now and then Sth. 3 agrees with an original reading in Sth. 2, at other times with a corrupt variant. For example, Sth. 3 agrees with Sth. 2 (45ra11; Hms 293:30) in writing „*<H>eyrit menn brædr og fedr*“ (220:26). Unger rejected this reading in favor of „*Hēyrit mik fedur ok brædur*“ in AM 661 (7v6), but the corresponding passage in the Acts of the Apostles attests that Sth. 2 and 3 transmit the original translation: „*Viri fratres et patres, audite*“ (Acta 7:2). Similarly, Sth. 2 (45va40–41; Hms 296:14–15) agrees with Sth. 3, where we read: „*eda giorda eigi min avnd alla þessa hlvtē*“ (224:2–3); AM 661 writes *hond* instead of *avnd* (10r22), to the contrary, and reference to the Acts shows that this time the correct reading is transmitted in the last: „*Nonne manus mea fecit haec omnia?*“ (7, 50). A third example of agreement between Sth. 2 and 3 is similarly misleading. Both manuscripts write: „*Hvar skvlvm vær þa þin leita*“ (Sth. 3, 228:28–29; Sth. 2, 46va1; Hms 299:14–15), but the di-

verging „*huar skulu uier yduar leita*“ in AM 661 (13v19–20) turns out to transmit a Latin „*Et ubi uos queremus?*“ (Mombritius, 494:26–27).

A survey of the variants provides evidence of a progressive reduction of text vis-à-vis the original translation, which is evident now in the one, now in the other manuscript. In Sth. 3 we read: „*skirn af sancte Petre og sancte Johannes eftera*“ (228:11–12), while Sth. 15 contains an additional element: „*skírn af læresvéinom criz pettare oc iohane*“ (94v4). The reading in Sth. 2 – „*skirn af lærisveinvn kristz*“ (46rb31; Hms 299:4) – and AM 661 (13v13), with which AM 655 XIV (2r21) concurs, suggests that this passage may have undergone so-called complementary attrition. Vis-à-vis what is presumably the full text in Sth. 15, the manuscripts Sth. 2 and AM 655 XIV have lost the names of the apostles, while Sth. 3 transmits them but without the identification.

Comparison of corresponding passages in all the manuscripts shows attrition of text vis-à-vis the original translation, even in Sth. 3, which otherwise often transmits a fuller text, although it cannot always be determined whether this reflects the original translation or later scribal intervention. The reading „*og hafda eg hann heim j mitt hvs nockvra stvnd*“ in Sth. 3 (228:17) is supported, albeit in shorter form, by AM 655 XIV „*oc uar hann með mer*“ (2r22), while Sth. 2, AM 661, and Sth. 15 do not transmit the text. Conversely, the passage „*oc þurra fözlo at hafa*“ in Sth. 15 (94v17) is transmitted by Sth. 2 (46va7; Hms 299:20), AM 661 (14r5), and AM 655 XIV (2r29), but is lacking in Sth. 3.

The miracle sequence contains two striking examples of a loss of text in Sth. 3 – in one instance also in Sth. 2 – which is transmitted, however, both by the oldest manuscript, Sth. 15, and by AM 661, a manuscript contemporaneous with Sth. 3. In the account relating how the pagan Marcialis is both cured and converted through the intercession of St. Stephen, Sth. 2 and Sth. 3 share a rather cryptic text. While Sth. 2 writes: „*ok mællti þetta eitt ord ok hafdi hann þav ord j mvnni sem stephanvs þa er hann var griothi bardr*“ (48va15–17; Hms 307:4–6), Sth. 3 contains the same with only minor variation: „*enn eftera hafde hann þav ord j mvnne er Stefanvs mællte þa er hann var med griothe bardr*“ (243:14–16). The reading in AM 661 attests that the corruption in both Sth. 2 and 3 is the result of text having been lost because a scribe's eye presumably skipped from one occurrence of *ord* to the next:

ok mællti þetta eitt ord þadan fra medan hann lifde, drottenn taktu anda minn, ok hafde hann þau ord j munne sem Stephanus þa er hann uar griote bardur, (22v5–8)

That this early sixteenth-century manuscript actually transmits an original reading is attested by Sth. 15, which reads:

oc mælte han þetta éitt orþa síþan meþan han lifþe. Dróttentacþu anda min. Oc hafþe han þa orþ síþarst i mune sem stephanus þa es han vas grióte barþr. (96v1–3)

There is a second example of loss of text because the same word is repeated twice within a short interval, but this time only in Sth. 3. In a miracle tale relating how a woman – failing to get cured by superstitiously wearing a ring around her neck – turned to St. Stephen and was healed, the account concludes in Sth. 3 with the following remarks:

þa hafde hvn þessa jartheiknn til vitnis heilsv sinnar þeirrar sem hvn væntte sier af envm sæla Stefano. fieck hvn þa sidan gavfvgt giarf ord j borg þeirre er Karthago heiter. (243:33–244:2)

The readings in Sth. 15, Sth. 2, and AM 661 attest that this time a scribe's eye skipped from the first mention of *stephano* to the next, thereby dropping an original text, as attested by Sth. 15, which writes:

þa hafþe hon iartéin þessa. fyr vitne héilso sínar þeirar es hon vætte af stephano. oc castaþe hon fingrgolleno a ána. oc tóç hon héilso sem hon vætte af enom helga stephano. Hafþe síþan gæfogat giarfórþ í borg þeire es cartágo heiter. (97r5–8)

The passage is also transmitted in Sth. 2 (48vb20–25; Hms 308:6–10) and AM 661 (97r5–8).

Throughout Stefanus saga in *Reykjahólabók* there is additional compelling evidence that it is an occasionally flawed copy of an older Icelandic redaction, and the *Inventio* section of the legend provides further evidence of matter dropped or misread in the course of copying. St. Stephen's body is laid to rest in Jerusalem in the main church, which is called Sion, because, according to the Sth. 2 redaction,

þar er hann hafði erkidiakn vigðr verit af postolvm gvdz. Enn ion byskvp gaf luciano presti nockura luti af beinvm hans ok þa adra helga doma er þar fvndvzt med honvm. (47rb13-16; Hms 302:14-17)

The same text is found in AM 661 (17r18-21). In Sth. 3, however, the passage is corrupt, and suggests that Björn Porleifsson had omitted some words, realized the error, and added in the margin (together with an x in the text for insertion) the name „Luciano“, which Agnete Loth then placed between ‘` at the spot in the edition where the x appeared in the manuscript:

Par hafde hann adr verit erchidiakn at þeirre kirkivnne er postolar gvdz vigdv hann ‘Luciano` en þa adra helga domena er þar fvndvzt gaf biskvp. (232:29-31)

The text makes no sense, since the name is in the dative case. The abbreviated form of *biskvp* is almost directly beneath the abbreviated *hann* on fol. 117b, and Björn presumably had intended *Luciano* to be inserted after *biskvp* (cf. Rhb 232, n. 31). Nonetheless, even if the name had been inserted at the end of the sentence, the text would still be corrupt. The reading in Sth. 2 (above), which is supported by the other manuscripts (Sth. 15: 95v35-36; AM 655 XIV: 1v33-34; AM 661: 17r18-21), suggests that the text Björn was copying may originally have resembled the following:

Par hafde hann adr verit erchidiakn at þeirre kirkivnne er postolar gvdz vigdv hann. en *nockura luti af beinum hans ok þa adra helga domena er þar fvndvzt gaf biskvp Luciano.*

The nature of the corruption is such that it could easily have arisen in the course of copying, but not translating a text.

Another corrupt passage further supports the argument that *Stefanus saga* in Sth. 3 is a copy of an older Icelandic redaction. In the same section of the legend dealing with the translation of the relics of St. Stephen, Lucianus has a dream in which the body of St. Stephen is spoken about in metaphorical terms. Lucianus dreams that when he tells the bishop about Gamaliel's visits, the bishop informs him that he will now have to take away from him his great ox, and Lucianus will have to be content with the others he owns. Upon awakening, Lucianus decides to go see the bishop, but not to reveal this second dream,

for he suspects that if he told this dream too, then, according to the text in Sth. 2, the bishop would realize

at stephanvs var enn mikli öldvngr enn vagn eda kerror væri
helgar kirkiur enn syon enn ætzsta kirkia kallaz enn mikli vagnn
(46vb29–31; Hms 300: 34–36)

The corresponding passage in AM 661 agrees with the above, except that it lacks the modifier *mikill* before *uagn* (15v13).

The above corresponds to the text in the Epistola Luciani, the ultimate source of the Inventio narrative:

Intellexeram enim quia sanctus Stephanus ipse est bos maximus;
et quia carri illi, de quibus dicebat, sanctæ essent Ecclesiæ; et
Sion prima Ecclesia, ipsa esset carrus major.²⁰

Sth. 15 contains a reduced and therefore not as transparent version of the interpretation, since the name of the church is omitted:

at en meste ocseu stephanum. en kerror mercþo kirkior. oc en
mesta kerra mercþe templum domini. (95r20–21)

The text in Sth. 3 contains two scribal errors but otherwise resembles that of Sth. 2. The corruption can only be the result of carelessness in copying or else a misreading, presumably of abbreviations, either by Björn or the scribe of his source:

at Stefanvs være hinn 'mikle' olldvngren. en vagnen edr kerran
være hans helgar bæner. en Syonn enn æzta kening kallazt mikle
vagn. (231:2–4)

The internal logic of the dream sequence demands that the „carts“ be identified as churches, and Sion is subsequently correctly identified in Reykjahólabók as the *höfuðkirkja* (232:29), that is, the *ætzsta kirkia* of Sth. 2. The two variants – *bæner* and *kening* – presumably are a misreading of abbreviations. How an original *kirkiur* came to be misconstrued as *bæner* is not readily apparent; perhaps the abbreviation had been *kk* and the *k* was misread as *b*. A second abbreviation of

²⁰ „Epistola Luciani ad omnem ecclesiam, de revelatione corporis Stephani martyris primi et aliorum,“ in: *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis Episcopi, Opera Omnia*. Patrologia Latina, 41. Col. 814. Subsequent references to the „Epistola Luciani“ are to this edition.

kirkia must have generated *kening*, but the reasoning that identified Sion as the Church's teaching and then metaphorically as a cart is impenetrable. Recourse to AM 655 XIV does not elucidate the problem. Although the fragment contains the *Inventio* narrative, this dream is not transmitted.²¹

The above are examples of the types of misreadings and corruption which attest that the legend of St. Stephen in Sth. 3 – with the exception of one chapter (see below) – is a copy of an already existing redaction. Although I would not go so far as to call it a „slavisk afskrift“ – what Widding and Bekker-Nielsen maintained the saga is *not* – the text shares so many readings with other manuscripts and has scribal errors of a kind incurred only in the process of copying, that one can indeed argue that the Sth. 3 redaction is a fairly dependable copy, without substantial intervention (in text shared by all the manuscripts), of an existing Icelandic redaction. The text of this redaction deviated, however, in a number of remarkable aspects from the texts transmitted in the other manuscripts.

The Icelandic source of Stefanus saga in Sth. 3, while corresponding for the most part with readings in the other extant manuscripts in the sense that the texts can be read side by side, nonetheless deviates at times quite drastically or contains a fuller text. Widding and Bekker-Nielsen interpreted this as scribal embellishment and amplification, but it can be shown that additional or deviating text is not to be attributed to creative writing on Björn's part but to his source. The most striking example of this occurs in the roses-and-saffron dream in the *Inventio* (discussed in III below), but other such instances of what appears to be scribal augmentation actually transmit text already found in the source, thus suggesting that this source had occasionally transmitted a fuller text than the one in Sth. 2 and AM 661, manuscripts

²¹ In „Et Fragment af Stephanus Saga“ Ole Widding discusses this dream and remarks on the discrepancies between the Sth. 15 and Sth. 2 redactions. He posits two different translations to explain the divergences, because he believes that Sth. 2 is a copy of the redaction in Sth. 15 („Afskriveren af Holm 2 folio-Redaktionen har kasseret den Oversættelse, han fandt i Holm 15,4^o-Redaktionen, og har givet en mere ordret Oversættelse“ [p. 154]). This explanation is implausible. Despite the greater age of the Sth. 15 redaction, it is evident that it is a revised and reduced version of the translation, which is more faithfully transmitted in the younger manuscript Sth. 2, as the discussion of the roses-and-saffron dream in section III makes evident.

that with the exception of one chapter are similar in length to the Sth. 3 redaction.

One such instance of what appears to be amplification – but is *not* – on Björn's part occurs when Gamaliel exhorts Lucianus to find the body of St. Stephen as well as his own, that of his son, and Nicodemus. In Sth. 2, he exhorts Lucianus:

lvk þv vpp skyndiliga grof þeiri er jliggia likamir vorir oræktir at drottinn luki vpp dyrvm milldi sinnar fyrir mankyninv þviat heimrinn færizt j margann haska (46rb9–12; Hms 298:24–27)

The reading in Sth. 15 concurs with the above (80v34–35; 94r19–20), as does AM 661 (13r3–7). The corresponding passage in Sth. 3 is more expansive, however:

lvk þv helldr vpp skyndelega gravf þeirre er j liggia likamer vorer vrægtter þviat vær ervm fyrer longo gleymder af veralldegvm monnvm og liggivm j einvm ovidrqvæmlegvm stad. far til og lvk vpp dyrvm millde þinnar fyrer mannkynennv þviat heimvrenn færizt nv j margann haska. en drotten minn vill leyfa þat at vær eigvm vpp hefiast vr þeim stad sem nv ervm vær honvm til lofs en monnvm til gagnsemda. (227:21–27)

On the surface the preceding might be interpreted as Björn's amplification, but this is not the case. The text is corrupt – either because of a copying error on Björn's part or because it already existed in his source – as comparison not only with Sth. 2 shows, but also with a Latin redaction. The plea in Sth. 3 „lvk vpp dyrvm millde þinnar“ should be directed to the Lord, not to Lucianus. The above explanation for opening the tomb, however, is attested in Latin sources. The redaction edited by Mombricitus reads:

Aperi nobis festinanter monumentum : ubi in negligentia positæ sunt nostræ reliquiæ : ut per nos aperiat deus et Christus eius et spiritus sanctus ostium clæmentix suæ in hoc mundo . periclitatur enim sæculum in multis causis : quæ in eo singulis diebus fiunt. (493:47–50)

The Latin redaction deviates somewhat from Sth. 3 but attests the authenticity of the Icelandic text. Although the corresponding passage in the *Legenda aurea* is an abbreviated version, it nevertheless transmits an additional element of the Sth. 3 redaction. Gamaliel says:

summa cum diligentia nostros patefacito tumulos, *quia indecenter despecto loco reconditi sumus*, vade igitur et dic Johanni episcopo Hierosolimitano, ut nos in honorabili loco reponat, quia, cum siccitas et tribulatio mundum concusserit, *nostrorum suffragiis Deus mundo propitiari decrevit*. (pp. 461–62)

Like the *Legenda aurea*, the *Passionael* version transmits a reduced text, but it derives from a source that, like Sth. 3, had contained both reasons for the exhumation:

du scalt vnse graue openbaren dar wy begraueu lyggen wente wy sint lange vorgheten wezen. vnde liggen in ener vnthemeliken stede. ... dat is dem volke nutte vnde guet. wy willen en gnade wedder van gode vorweruen. dat bederuen se woel. (xcvii, b-c)

The above Latin and Low German redactions attest that the additional matter in Sth. 3 vis-à-vis Sth. 2 is to be attributed not to „scribal embellishment,” as Widding and Bekker-Nielsen suggested, but rather to the source, which had contained a fuller version of Gamaliel’s words than that transmitted in Sth. 2.

A second example of greater verbosity in Sth. 3 occurs toward the end of the Inventio narrative, where the Church’s commemoration of the Passio and Inventio are remarked upon:

Helga dommaner fvndvzt anann dag jola þa er vær holldvm af piningvni enn fim nottvm efter Olafs messo var hann pindr þo at heilog kirkia hallde og annat fyrer þann skyllid at so sem hann var hinn fyrste pislar vottvr efter pisl drottens so vilia og helger kenne fedr at hathid þessa gvdz vinar heilags Stefani skvle vera og næst hathidar deige sins blezada herra drottens vors Jesv Christi. enn fvndingar hathiden halldizt j staden æ piningar deiginvm sem fyr seiger. (233:3–10)

The reference to „Olafs messo” attests the Icelandic character of the source of the above, but the corresponding text in Sth. 2 is much shorter:

helgir domarnir fvndvz ok vorv færdir æ annan dag jola þa er vær holldvm piningvni. enn fimm nottvm eptir olafs messv hyggivm vær at hann væri pindr. þa er vær holldvm minning fvndingar hans. (47rb20–24; Hms 302:21–24)

Lacking in the Sth. 2 redaction – as is the case in AM 661 (17v4–9) – is the explanation for the celebration of St. Stephen's Passio the day after Christmas, when in fact he was martyred on the day when the church celebrates the finding. Sth. 3 provides the answer, and this answer derives from a longer version of the Inventio. The narrative closes in the *Legenda aurea* as follows:

Haec inventio sancti Stephani facta est ea die, qua ejus passio celebratur et ejus passio in hac die fuisse dicitur. Festa autem ab ecclesia mutata sunt duplici ratione ... Decuit enim, ut nativitati Christi continuaretur natale sancti Stephani, qui primus pro Christo martirium sustinuit, quod est nasci in coelo, ut per hoc notaretur, unam ex alia sequi, ... (p. 463)

Jacobus's text is quite exegetical and therefore lengthy at this point, but it is evident that Sth. 3 derives from a longer redaction that had transmitted additional information concerning the celebration of the two feasts.

Although the Inventio and first Translatio accounts furnish the best evidence for positing a longer and deviating Icelandic redaction as primary source for Sth. 3, a final instance of „amplification“ in the Passio section can also be shown not to be Björn's but to derive from a longer redaction. We read that after the crucifixion Pilate feared that he had incurred the wrath of the emperor Tiberius, and therefore, the Sth. 2 redaction reports, he names his friend Adrianus as emissary,

ok sendir til romam med miklvm fiarhlvt ok storvm giöfvm at tvlka mál sitt ok af saka sig fyrir keisaranvm. Adrianvs rædz a ferdina ok bera vedr hann vestr j hafit miog ok at lyktvm at galizki lande (43va25–29; Hms 288:2–5)

The above generates the account of the healing of Vespasian. The corresponding passage in Sth. 3 is rather verbose and explains how Adrianus comes to be in Galicia when he had actually intended to sail to Rome:

Med þessvm manne sender Pilatvs storlega mikin fiarhlvt keisaranvm og bidr Adrianvm at thvlka sitt mal til hit beztha og af saka hann af þessare savk sem fremst gæthe hann so ad keisa'r'en yrde sier ecki reidr þo at so kynne til at bera. at nockvr qvittvr kæme til hans eyrna af þessv greindv efne. Petta giorer

Adrianvs at hann rædt æ ferdina. og thekt þo eigi allt efter því sem hann villde. fyrer því at hann fær mikin storm j hafit og þveridre so at vindvren bæger honvm af sinvm veg og vestvr j hafit. so miog at lygtvm kemvr hann vestvr j Galiciam (214:5–14)

The story of Vespasian is also incorporated in *Gyðinga saga* – as is the story of Veronica's sudarium – and the passage in *Gyðinga saga* accords in its brevity with that in Sth. 2 (Post. s. 155:1–4). Although the corresponding account in the legend of St. James the Less in the *Legenda aurea* deviates considerably, it furnishes evidence that a Latin redaction had contained the explanation for Adrianus's detour:

Videns Pylatus, quia Jesum innocentem condemnauerat, timens offensam Tyberii Caesaris pro se excusando nuntium nomine Albanum ad Caesarem destinavit. Eo autem tempore Vespasianus monarchiam in Galatia a Tyberio Caesare tenebat; nuntius igitur Pylati a ventis contrariis in Galatiam pellitur et ad Vespasianum adducitur. (p. 299)

The name Albanus – who appears otherwise as the envoy who brings Veronica to Tiberius – attests that Jacobus de Voragine derived his account from a variant version; nonetheless, his redaction bears witness to the authenticity of the reading „hann fær mikin storm j hafit og þveridre ... vestvr j hafit“ in Sth. 3; that is to say, the „interpolation“ is not due to Björn's embellishing the text of his source but rather to the source itself.²²

²² The reading in 214:11–13 has a bearing on *Gyðinga saga*, for a young redaction, DKNVSB 41 8vo, designated T by Jón Helgason, contains a parallel text: „og kiemur ä fyrer honum mötvindur“ („*Gyðinga saga* i Trondheim“ *Opuscula*, V, Bibl. Arn. XXXI, København: Munksgaard, 1975, p. 367). Since *Gyðinga saga* shares with *Stefanus saga* the tales of Vespasian and Veronica, Jón Helgason briefly discussed the Sth. 2 redaction of *Stefanus saga* in „*Gyðinga saga*,“ pp. 370–71. He believed that the source of the Vespasian and Tiberius narratives (Pilate legend) in *Stefanus saga* was an older and more complete redaction of *Gyðinga saga*. The possibility that there had existed an independent legend of Pilate on which both *Gyðinga saga* and *Stefanus saga* drew, he considered less likely. He failed to consider another possibility, however: that the Vespasian and Tiberius narratives in *Gyðinga saga* derive from a redaction of *Stefanus saga* or even another sacred legend. The common reading in Sth. 3 and T (Jón Helgason cites a variant in the edition by Surius [p. 367], while the variant I cite occurs in the *Legenda aurea*) makes the last a possibility, as does the appearance of the name Volusianus in T, in which case, however, the connecting link may be the no longer extant Jacobs

The full import of the role the Sth. 3 text plays in transmitting Stefanus saga will only become clear once there exists an edition of the legend that utilizes all manuscripts. The source of the Sth. 3 redaction of Stefanus saga was indeed related to the texts transmitted in the other extant manuscripts, but repeatedly the deviations unique to Sth. 3 are so significant – the most striking of which occurs in the *Inventio* (cf. III below) – that one can posit as its source an Icelandic redaction into which, at an unknown point, text from a variant version of the legend had been introduced. This variant version competed on the continent with the redaction that presumably represented an older stage and which is known from the other Icelandic manuscripts.

II. Editorial intervention in Stefanus saga

Variants and scribal errors attest that Stefanus saga in Sth. 3 transmits a copy of an older Icelandic redaction of the legend. Nonetheless, at the same time that Stefanus saga in Reykjahólabók is a copy of a no longer extant manuscript, it also represents the work of an editor and compiler, who is presumably identical with Björn, a compiler who was a hagiographer par excellence. Time and again Reykjahólabók attests that the compiler was hagiographically literate and had at his disposal a good library. Often he knew of more than one version of events, and chose either to interpolate the divergent material or make reference to it.²³ Occasionally the compiler commented upon discrepancies between versions known to him, but nonetheless incorporated deviating material into his redaction for the sake of completeness. If he consid-

saga minna (cf. section II of this article). This is not the place to undertake an investigation of the fate of Vespasian and Tiberius in Iceland, but the Sth. 3 redaction might point toward a solution. See Kirsten Wolf's overview of the non-Icelandic and Icelandic tradition of the legend of Pilate, „The Sources of *Gyðinga saga*,“ *ANF*, 105 (1990), 140–55; on the Vespasian and Tiberius narratives, pp. 150–53.

²³ For a striking case of the transmission of variant redactions in another narrative in Rhb, see Marianne E. Kalinke, „The Icelandic „Gregorius peccator“ and the European Tradition,“ *The Sixth International Saga Conference. 28.7. – 2.8. 1985* (Copenhagen: Det arnamagnæanske Institut, 1985), pp. 575–84; „*Gregorius saga biskups* and *Gregorius auf dem Stein*,“ *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 113 (1991), 67–88.

ered his main source wanting, he intercalated text from another version or redaction.

In the *Reykjahólabók* redaction of Stefanus saga there are three major discrepancies vis-à-vis the Sth. 2 redaction: 1) an entire minor legend has been excluded, that is, the account of how the emperor Tiberius is cured by means of Veronica's sudarium; 2) repeatedly material of a historical nature is interpolated and at the end of ch. 6 occurs a lengthy intercalation consisting mostly of passages taken from the gospel of St. Luke. These interventions – the omission as well as the intercalations – are accompanied by references to the legend of St. James the Less; 3) an additional chapter is interpolated before the miracle sequence, and this is demonstrably translated from a Low German source (cf. IV below). The notable discrepancies between Sth. 3 and the other manuscripts as well as certain interpolations vis-à-vis the other texts, permit us to postulate on the one hand the existence of an otherwise unattested older redaction of Stefanus saga (cf. III below), and on the other hand repeated intervention in the text of this redaction through excision and interpolation.

Chs. 2 and 3 relate how Vespasian, the ruler of Spain, and Tiberius, the Roman emperor, are each cured. Vespasian is suffering from a nose disease called *vespas*, and to this, according to the legend, he owed his name. He is healed when he professes belief in Jesus Christ; he subsequently swears an oath to avenge Christ's death, and the narrator's voice interjects to remark that he kept his promise when he became emperor (215:32–216:1) and that Josephus, that is, Josephus Flavius, the first-century Jewish historian, who was in Jerusalem when the events occurred, gives an account of the same. The source of this information is provided:

og nockvt af því greiner j sancte Jacobs savgv ens yngra. og var efter pisl drottens vors Jhesv Christi þetta er þeir fedgar Thitvs og Vespasianvs komv fyrer stadenn Jervsaleem med sinn her .xl. vetvr og einvm betvr. enn svmar bækvr greina tveimvr vetrvm vmm fram .xl. en hvat sannazt er hier vmm þat veit gvd bezt af ollvm. (216:1–6)²⁴

²⁴ A similar remark is made in the *Helgir þrír kongar* (I, 30:6–7) after a reference to conflicting information in other books: „en hvat þar sannazt er vmm þa veit þat gvd allra bezt.“ References to variants and comments as to ignorance concerning the truth

The „interpolation“ – Ole Widding refers to the preceding as „et længere Indskud“ (p. 151) – corresponds to a comment, but in variant form, found in the legend of James the Less in the *Legenda aurea*:

Cum autem Judaei nec admonitionibus converterentur nec tantis prodigiis terrentur, post XL. annum dominus Vespasianum et Titum Jerusalem adduxit, qui ipsam civitatem funditus destruxerunt. (p. 299)

The tale of the healing of Vespasian is also found in the *Legenda aurea*, but the account, which Jacobus de Voragine calls „apocryphal“ („sicut in quadam hystoria invenitur, licet apocrypha“ [p. 299]), is related not in the legend of St. Stephen, but rather in that of James the Less (ch. LXVII). The tale is intended to explain why Vespasian and Titus came to destroy Jerusalem forty years after the martyrdom of St. James. According to the *Legenda aurea*, the source of this information is the same as in Sth. 3, namely Josephus.

The following chapter in *Reykjahólabók* relates how the emperor Tiberius, who is afflicted by a cancerous growth on his cheek, sends a close friend named Albanus to Jerusalem, in order to seek out the miracle worker said to be able to heal by means of a single word. When Albanus learns that Jesus Christ has been crucified, he prepares to return to Rome without having accomplished his mission. At this point another intervention by the compiler occurs:

og j þeirre favr hafde hann med sier eina qvinnv er hiet Veronica. sem med gvdz fvllthinge veitte keisaranvm fvlla hialp til sins meinlætis. sem seiger j Jacobs savgv minna. og nefnnizt þessi Albanvs sem sendebode keisarans var j svmlegvm bokvm. Volvsianvs. hvern at hans trvr heimoglegr vinr var. (217:15–20)

The entire legend referred to above is found in the Sth. 2 redaction (ch. 4, 44ra36–44va16; Hms 290:15–291:35). The account of how Tiberius is healed is also related in the *Legenda aurea*, but unlike the Vespasian tale it is incorporated into „De passione domini“ (ch. LIII, pp.

need not necessarily be those of the compiler or scribe of *Reykjahólabók*. Similar cross references and attestations of ignorance abound in continental legends, both Latin and vernacular, for example in the *Legenda aurea*, where we read in „De passione Domini“: „Hucusque in praedicta historia apocrypha leguntur. Quae utrum recitanda sint, lectoris iudicio relinquatur“ (p. 234).

232–33) rather than the legend of James the Less. In Jacobus de Voragine's redaction the emperor's friend is named Volusianus (pp. 232–33), thus attesting the reliability of the reference in Sth. 3 to a variant name in other books. The compiler of Stefanus saga in Sth. 3 presumably decided to omit the legend of Veronica because he saw no sense in including the same tale in two different legends, and apparently considered the legend of James the Less a more appropriate vehicle for the miracle tale than Stefanus saga.

The legend of St. James the Less is not found in Reykjahólabók, but circumstantial evidence suggests that the comment may be Björn Þorleifsson's, who was either planning to copy or translate the legend of James the Less or had already done so. We know that Björn wrote another hagiographical manuscript, of which only fragments are transmitted (AM 667 V and XI 4to), that is, of the legend of the Cross-Tree, as well as the legends of Sts. Andrew, James the Greater, Philipp, and Mark.²⁵ The fragments suggest that the manuscript had contained the life of Christ and those associated with him, namely the apostles and evangelists. From the repeated cross references in Reykjahólabók to the legend of St. James the Less and the omission of an important narrative segment of the legend of St. Stephen with the comment that we can find this matter in the legend of St. James the Less, one can infer that if Björn had not produced an anthology of lives of the apostles and evangelists prior to *Reykjahólabók* – Mariane Overgaard considers the fragments in AM 677 anterior to *Reykjahólabók* and dates them ca. 1525 (*The History of the Cross-Tree*, p. CIX) – then he at least was intimately familiar with the texts that would be a part of it. Therefore Björn seems to have made a conscious decision into which legends narratives common to two or more saints should be incorporated. This assumes that Björn functioned not only as copyist but also as

²⁵ See Mariane Overgaard, ed., *The History of the Cross-Tree Down to Christ's Passion*, pp. xcix-cxi; Agnete Loth, *Reykjahólabók*, I, xxi-xxii. See also Stefán Karlsson, „Ritun Reykjarfjarðarbókar. Excursus: Bókagerð bænda,“ *Opuscula*, IV, Bibl. Arn., XXX (Copenhagen: Munksgaard, 1970), p. 138; Jonna Louis-Jensen, „Den yngre del af Flateyjarbók,“ *Afmælisrit Jóns Helgasonar. 30. júní 1969* (Reykjavík: Heimskringla, 1969), pp. 235–50. She writes: „Björn Þorleifsson var en øvet skriver, med hvis karakteristiske hånd der foreligger dels et meget stort antal diplomer, dels det store legende-håndskrift Perg. fol. nr. 3 i Stockholm (fragmenter af endnu et legende-håndskrift med hans hånd er bevaret i AM 667 4to)“ (pp. 243–44).

compiler. Should the references to the legend of James the Less not be Björn's, however, then one would have to assume that the cross references already existed in the manuscript he was copying, which seems unlikely.

Like the account of the healing of Vespasian, which appears not only in the legend of St. Stephen but also in others, for example, in abbreviated form in the legend of Sts. James (the Greater) and John in *Postola sögur* (602:26–603:17), the tale of Tiberius and Veronica occurs now in one, now in another legend. Unger edited the redaction of the tale (156:1–157:28) that is found in *Gyðinga saga* as part of the „Saga af Pilatus,” which he printed as a supplement (pp. 151:14–159:20) to „Petr's saga postola“ in *Postola sögur*. In the *Legenda aurea* the story of Veronica is incorporated into the above-named account of the Passion of the Lord (pp. 232–33). The reference to Jacobs saga minna in connection with Veronica thus suggests that there had existed a redaction of the legend of James the Less containing the account of Veronica's healing of Tiberius. The existence of this legend of St. James the Less in a no longer extant redaction may be suggested by the concluding words of ch. 3: „sem skrifat stendr j fyr greindre savgv sancte Jachobs“ (218:6). The legend of Veronica presumably was part of at least three different narratives in Iceland, namely Stefanus saga, Gyðinga saga, and a no longer extant Jacobs saga minna. Furthermore, matter from Stefanus saga, including a résumé of the legend of Tiberius and Veronica, is incorporated into a fourth hagiographic text, Petr's saga postola.²⁶

Whereas the tale of Veronica was excised from the legend of St. Stephen because one could read it in a no longer extant Jacobs saga minna, a text consisting of a series of citations from the gospel of St. Luke was interpolated at the end of ch. 7. This chapter recounts the martyrdom of St. Stephen, and in conclusion his death is interpreted as a cause of the divine retribution visited upon Jerusalem at the hands of Vespasian and Titus: „Og j þeirre reisv fylltezt þat 'ord`er drotten vor mællte er hann var leiddr vt af stadnvm Jervsaleem ...“ (226:2–3). There follows an interpolation that concludes with the comment that

²⁶ C. R. Unger, ed., *Postola sögur* (Christiania, 1874), 32:29–35:15 (hereafter Post. s.). Cf. Peter Foote, ed., *A Saga of St. Peter the Apostle. Perg. 4:o nr 19 in The Royal Library, Stockholm* (Copenhagen: Rosenkilde and Bagger, 1990), p. 14; facs. 20r–v.

whoever wishes to hear more about the same, should look in the legend of St. James the Less (226:30–31). Earlier in this same chapter we read that the first men to cast stones at St. Stephen laid their garments at the feet of a young man named Saul. His subsequent conversion is documented with a reference to St. Luke the Evangelist: „hinn helge Lvcas gvdz spialla madr seger so“ (225:6). The reference is not to the gospel, but to the Acts of the Apostles (9:3–19). This comment presumably is not the work of the compiler of Sth. 3, however, for the cross reference also exists in Sth. 2 (45vb37; Hms 297:12).

A subsequent reference to St. Luke occurs in the long interpolation at the end of the chapter. This interpolation is a weaving together of paraphrases of the words of Christ concerning the destruction of Jerusalem, which are drawn from three different chapters in the gospel of St. Luke, although the reference only mentions ch. 19: „efter þvi sem sanctvs Lvcas skrifar vt af j .xix. capt.“ (226:18). The text on p. 226:2–16 ultimately derives from Lk. 23:27–31; Christ's touching comparison of Himself to the protective mother hen – „hvat opt at eg hefvr viliat hialpat þier og safnat at mier þinvm bavrvnm vnder mitt 'skavth` jafnt og hënan hvn giorer vid sina vnga er hvn hylvr og geymer vnder sinvm vængivm“ (226:22–24) – is drawn from Lk. 13:34; and the final citation (226:25–29) comes from Lk. 19:41–44.²⁷

The interwoven citations from Sacred Scripture conclude with the comment: „og hverr sem af þessv vill meira heyra. þa leite j sancte Jacobs savgv ens yngra“ (226:30–31). Since there is only the reference to ch. 19 of the gospel of St. Luke, when in fact the material is drawn from three different chapters, it is unlikely that the compiler of Sth. 3

²⁷ Lk. 23:27–29 (=226:2–16): „Sequebatur autem illum multa turba populi et mulierum, quae plangebant et lamentabant eum. Conversus autem ad illas Iesus dixit: „Filiae Ierusalem, nolite flere super me, sed super vos ipsas flete et super filios vestros, quoniam ecce venient dies, in quibus dicent: „Beatae steriles et ventres, qui non genuerunt, et ubera, quae non lactaverunt!“ Tunc incipient dicere montibus: „Cadite super nos!“ et collibus: „Operite nos!““ Lk. 13:34 (=226, 20–25): „Ierusalem, Ierusalem, quae occidis prophetas et lapidas eos, qui missi sunt ad te, quotiens volui congregare filios tuos, quemadmodum avis nidum suum sub pinnis, et nolulistis.“ Lk 19:41–44 (=226:25–29): „Et ut appropinquavit, videns civitatem flevit super illam dicens: „Si cognovisses et tu in hac die, quae ad pacem tibi! Nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis. Quia venient dies in te, et circumdabunt te inimici tui vallo et obsidebunt te et coangustabunt te undique et ad terram prosternent te et filios tuos, qui in te sunt, et non relinquent in te lapidem super lapidem, eo quod non cognoveris tempus visitationis tuae.““

himself had assembled the citations. Had he done so, he presumably would have provided more accurate references. Therefore it would seem that he simply lifted the entire section from the legend of St. James the Less. Indeed, the third quotation drawn from St. Luke – „at einginn 'steinn' mvne þar verða liggiande ofann æ avdrvm saker þinnar ohlydne og drambseme et cetera“ (226:27–29 – occurs in the legend of St. James the Less in the *Legenda aurea*, where we read:

sed non solum ob mortem Jacobi, sed etiam ob mortem domini praecipue destructio ista facta est, secundum quod dominus dicit: non relinquent in te lapidem super lapidem, eo quod non cognoveris tempus visitationis tuae. (p. 298)

In addition to the scriptural interpolation, ch. 7 contains a minor, but nonetheless noteworthy deviation from the text in Sth. 2. When St. Stephen was stoned, his assailants laid their garments at the feet of a young man named Saul, and the narrator's voice interjects with a reference to another *text*: „og fyr var gethid jsvagvne fostbrodrs heilags Stefani. sem nv er Pall postole“ (Rhb, 224:32–33). In Sth. 2 and AM 661 the comment takes a somewhat different form, however, for the reference is to Saul, „er fyrr var getid fost broðvr heilags stephani sa er nv pall postoli“ (45vb28–29; Hms 297:4–5). Both references are correct. In the first chapter of Stefanus saga, Stephen and Saul are identified and contrasted as students of Gamaliel. Whereas the authorial comment in St. 2 identifies Saul as the foster brother of Stephen, who had been mentioned earlier, the comment in Sth. 3 does not identify Saul but rather the source of the information presented about him, namely the legend of his foster brother, Páls saga postola, where we read:

Ok þa er Stephanus var gryttr fostbroðir hans, fyr því at hann hellt retta tru, þa var Saulus þar við staddr ok varðveitti klæði þeira manna, er þat gerðu, ok var i aullum raðum með þeim, er Stephanum gryttu, en þotti ser eigi sama at leggja hendr æ hann. (Post. s., 237:33–238:3)

There are two explanations for the discrepancy in the reference to Saul in the two redactions. In Sth. 2 it is text-internal, but in Sth. 3 the comment refers to a text other than itself. The redaction of Stefanus saga that Björn Porleifsson was copying may have been part of a com-

pilation that included Páls saga, or Björn himself may have produced the variant, either consciously or subconsciously, because he either had already copied Páls saga or was going to include it in the same compilation that contained Jacobs saga ins yngra.

In addition to the preceding evidence that the compiler of Stefanus saga both deleted and inserted material found in related, presumably Icelandic hagiographic texts, there are discrepancies and „interpolations“ vis-à-vis the Sth. 2 redaction that suggest the compiler also interpolated matter deriving from a Low German source. Whether the compiler excerpted from an existing Icelandic translation of a Low German legend of St. Stephen or whether excerpted matter from a Low German text was translated specifically for incorporation into Stefanus saga cannot be determined.

A major discrepancy occurs in the depiction of St. Stephen when he stands up to respond to the testimony of the false witnesses. In Sth. 3 we read that „asiona heilags Stefani vard so skær og klar sem ein sol“ (220:11), but Sth. 15 (80v7) and Sth. 2 (293:19) agree, as does Petrus saga (Post. s. 35:1), in likening his face to that of an angel. This is in accord with the ultimate source of the Passio, namely the Acts of the Apostles, 6:15, „tamquam faciem angeli,“ which is transmitted in Sth. 2: „syndiz andlit hans fagrt sem eingils asiona“ (44vb40–41; Hms 293:18–19). (In AM 661 [7r12–13] the modifier *fagr* is lacking, as is the case in Petrus saga.) The variant reading in Sth. 3 occurs in the context of the following passage, which is unique to Sth. 3:

þa stod vpp biskvp þeirra og mællte til Stefanvm. heyrer þv nv hveriar saker at þeir bera þig. Gef þv nv svar fyrer þig ef þv matt. so at oss mege þat synazt avllvm at þv hafer rett at seigia. Þa synnde drottenn sinvm vin mikla dyrd. þviat asiona heilags Stefani vard so skær og klar sem ein sol. So at aller þeir er j mvsterinv vorv vndrvdnzt hvat þat mvnde þyda fyrer þvi at þeir skilldv þat ecki at heilagv ande var med honvm og styrckte hans hiarta med fvllkomine vithzkv sanleiksins so at hann lioslega vt leidade fyrer þeim heilaga rithning med merckilegv andsvare er hann æ gvdz vegna veitte þar. og veik fyrst j vpp hafe sina thavlv med lofsamlegvm ordvm thil almatthogs gvdz. (220:7–18)

By comparison, the corresponding text in Sth. 2 is abrupt. It lacks the staging, the explanation for Stephen's appearance, and the reaction of

the onlookers to his appearance. Yet the following also contains an element lacking in Sth. 3, the explanation for the sequence followed by St. Stephen in his defending speech:

ollvm þeim er a þinginu vorv ok sa enn helga stephanvm syndiz andlit hans fagrt sem eingils asiona. hófðingi kennimanna spvrdi þa hvort þessir lutir væri svo sem þa voro flvttir honvm j mot. hin helgi stephanvs dvaldi þa ecki andsvor merkilig at veita enn því at hann var avitadr ok rægdr af gvdlostvn j gegn gvdi ok moyses logvm veik hann j vpphafi sinnar tolv lofsamligvm ordvm til sialfs gvds (44vb39–45ra4; Hms 293:17–23)

The texts above represent variant redactions of the trial scene. The material in Sth. 3 derives from a text that contained a passage resembling the following excerpt from the *Passionael*:

Do sprack de biscop to sunte Steffen. Du hefft de sake wol gehoert dar du vmme angheklaget werst. antwerde vns. Do dede god eyn teken in sunte Steffen dat syn anlath so lycht vnde klaer waert als der sonnen schyn. wente de hylgheghest was mit em vnde help em dat he gans wol vnde wijsliken sprak. vnde vthlede de hylghen scryfft. (CCCvii, c-d).

The loan words *klar* and *vt leidade* in Sth. 3 suggest that the source of the above was Low German, for the word *útleiða* had only the literal, not the metaphorical meaning in Icelandic. Björn's source presumably contained the word *vthlede*, as does the corresponding passage in the *Passionael*, and the Low German word was transmitted as a calque in Sth. 3. Such transference of meaning from Low German into Icelandic is not an isolated occurrence in Reykjahólabók; indeed, a similar transference, but with a resultant error occurs in the second Translatio account in *Stefanus saga* (cf. IV below). The source of the above appears to have been a Low German redaction that was more verbose than the one found in the *Passionael*, which is itself a compilation of condensed versions of originally longer texts.

That the compiler was working with more than one text when he produced the Passio section of the legend is attested by the cross references discussed above, the excision of the Veronica legend, the commentary on the variant name Volusianus, and the inclusion of the biblical matter at the end of the Passio. Furthermore, there is a transition

from the *Passio* to the *Inventio* in Sth. 3 that is absent in the other redactions. Both Sth. 2 (46ra16–17; Hms 297:30–32) and Sth. 3 (225:27–28) remark that the relics of St. Stephen were found on the day in December on which we commemorate his passion. Thereupon we are told in both redactions that his death was avenged in the days of Vespasian and Titus, which, according to Sth. 2, occurred forty years or somewhat later (46ra21–23; Hms 296:36–37); Sth. 3 is vague and writes only that some time passed (226:2), „sem fyr seiger.“ Hereupon the excerpts from St. Luke are interpolated and the chapter ends in Sth. 3 with another reference to Vespasian and Titus, „sem fyr seiger og hverr sem af þessv vill meira heyra. þa leite j sancte Jacobs savgv ens yngra“ (226:30–31). The two references are to the earlier interpolated comments regarding the vengeance exacted by the two emperors, where the remark is made that this occurred either 41 or 42 years after the death of Christ (216:4–6; see above).

Whereas the *Inventio Stephani* commences abruptly in Sth. 2 and Sth. 15, without any transitional comment, an introductory statement in Sth. 3 suggests that its source for this part of the legend could originally have been independent of the *Passio*. Such is indeed the case in most of the older recensions, both Latin and vernacular.

<N>v efter því sem vor andleg moder heilog kirkia helldr vm þetta halld sem hier eftera fer. af sancte Stefans likama. hins fyrsta pislar vottz drottens Jhesv Christi er hann var fvdenn. En þat skiede æ dogvm tvegia konga þeirra er so hiethv. Annar hiet Honorivs. en annar Theodosivs. þa er menn skrifvdu arvm efter gvdz bvrð .cccc. og xvij. ær. og æ þessvm sama thima var sæ einn prestvr er Lvcianvs hiet. (226:32–227:4)

The introductory sentence is analogous to many an initial statement in homilies, for example, on the Resurrection in Sth. 15, which begins: „Vpriso tíþ drottens su er ver holdom nu“ (33v35), or Whitsun: „Sia dagr er nu holdom ver“ (10r19). A parallel to the above introduction to the *Inventio* exists in the *Passionael*, in which the *Inventio* and *Translatio* are separate from the account of the *Passio*:

De moder der hylgen kerken begheit hutten dat fest des hylighen ersten mertelers sunte Steffens. alze syn hylghe lycham ghefunden wart vnde dat is ghescheen do men screef .cccc.xvij. Id was to iherusalem ein prester de hete lucianus. (xcvii, b)

Common to Sth. 3 and the *Passionael* is the homiletic character of the opening sentence and the dating, but the Low German version lacks a reference to Honorius and Theodosius. Honorius is named, however, in the opening sentence of the Inventio account in the *Legenda aurea*, which reads: „Inventio corporis protomartiris Stephani anno domini CCCCXVII Honorii principis anno VII facta fuisse narratur“ (p. 461). The reference to the reign of the two emperors also occurs in the Sth. 15 (80v25) and Sth. 2 (46ra41–42; Hms 298:14–15) redactions, not by way of introduction, however, but as a chronological reference point for the night during which Lucianus experienced his dream vision:

lucianvs prestr var lóngvm at kirkiu ok abænv̄m ok var vanr at sofa j kirkiu skoti. enn þetta gerdiz aðögvm konvnga þeira er annar het honorivs enn annar theodosius (46ra39–42; Hms 298:12–15)

The homiletic character of the opening statement of the Inventio in Sth. 3, as well as the fact that the historical reference occurs initially in Sth. 3, but *in medias res* in Sth. 15 and Sth. 2, suggest that Stefanus saga in Sth. 3 is a copy of a redaction that distinguished more neatly between the Passio and Inventio accounts, and that derived ultimately or was revised from a version that transmitted the Passio separately from the Inventio and Translatio narratives, in keeping with the liturgical calendar. This is the case in the *Legenda aurea* and the vernacular legendaries deriving from it. The central portion of the Inventio narrative provides the most convincing evidence for positing as source of Stefanus saga in Sth. 3 a redaction that diverged substantially from the one transmitted in the other Icelandic manuscripts, a redaction deriving from a version popular on the continent in the Middle Ages, in which the dream of Lucianus had undergone a striking transformation vis-à-vis the original account set down by Avitus.

III. The roses-and-saffron dream

Central to the Inventio section of the legend of St. Stephen is a dream vision given to a priest named Lucianus, the principal figure responsible for the finding of the saint's body. Following the introductory comments discussed above, the narrative proper in *Reykjahólabók* opens as Lucianus lies down to sleep in a corner of the church af-

ter many hours of prayer. He sleeps so lightly that „travtt visse hann hvort at hann vagtte eda svæfe“ (227:12–13). In this somnolent state an old, bearded man appears to him, touches him with a golden wand, and calls his name three times. He identifies himself as Gamaliel and relates that St. Stephen's body had been left unburied outside the city walls after his martyrdom. Gamaliel, who knew of Stephen's sanctity, had his body secretly removed at night to his own town, twenty miles distant from Jerusalem. There he placed the saint's body into a new sarcophagus, which he had intended for himself. In the same tomb are now three other persons: in a coffin at the feet of St. Stephen lies Nicodemus, and in another sepulcher rest Gamaliel's son and, at his son's side, Gamaliel himself. Lucianus is to ask the bishop of Jerusalem to seek out the remains and to give them an honorable burial. Upon being asked where to look for the bodies, Gamaliel tells Lucianus the name of the place, and disappears.

The above is the first of three apparitions by Gamaliel. Upon awakening, Lucianus prays to Christ and asks that the vision be repeated as a sign that it was sent from God and that he could trust what he was being told. Consequently, Gamaliel visits him again, the first time to inquire why Lucianus has not yet acted upon his request, and subsequently to reproach him angrily for still not having taken action. These appearances are accompanied by a vision. In the first Gamaliel shows him several caskets filled with roses and saffron and tells him that they symbolize the coffins he is to find. The priest's second dream vision occurs when Lucianus is once again in a state between sleeping and waking, for „þa dreyrnde hann annan dravm mote því at hann vaknnade“ (230:14–15). In the latter dream Lucianus himself is one of the protagonists; it is the ox-and-cart dream discussed in section I above.

The roses-and-saffron vision is transmitted in five manuscripts, in Sth. 15, AM 655 XIV, Sth. 2, AM 661, and Sth. 3. The variants in the account of the vision manifest not only that the text of Sth. 3 is for the most part a faithful copy rather than a revision of an older Icelandic text but also that the *Inventio* section of the legend derives from a different redaction than the other manuscripts.

In the casket vision the several coffins containing the remains of St. Stephen and three other individuals are symbolically identified for Lucianus. There is an odd discrepancy, however, between the vision

granted Lucianus and the preceding account of the burial of the saints as well as the subsequent discovery of their remains. According to Gamaliel (228:6–25), he placed the body of Saint Stephen into a new stone sarcophagus that he had let fashion for himself. When Nicodemus died, he had him put into another sarcophagus. Finally, his son Abibas was laid to rest in a third sarcophagus, and next to him, in this same coffin, Gamaliel in turn was placed. At the end of the *Inventio* account, the actual discovery of the saints is not described, but a dream vision granted a monk named Migetius (231:34–37) intimates that the finding of the remains is in accord with what Gamaliel had reported about their burial.

After Lucianus's first unsuccessful attempt to find the coffins, Gamaliel appears to Migetius and shows him three golden beds in a tomb, and in one of these beds an old man and a young man are lying side by side. The old man, that is, Gamaliel himself, informs the monk that he and the others are the lords of the tomb, and that the great and righteous ox – *hinn mikla olldvng og en rettlata* (232:1) – also rests there. Reference is thus made in Migetius's dream to Lucianus's second dream, in which St. Stephen is symbolized by an ox (see above). The cross reference to the earlier dream is flawed in Sth. 15, Sth. 2, and AM 661, for the word *öldungr* does not occur: St. Stephen is merely identified in Sth. 15 as „*en gæfgasta goþs vin oc en retlata*“ (95v15) and as „*enn mikla oc enn rettlata*“ in Sth. 2 (47ra27–28; Hms 301:31) and AM 661 (16v11). The AM 655 XIV redaction is further reduced; the reference to St. Stephen is lacking. Otherwise the texts are in harmony.

The dream vision granted Lucianus is significant for an assessment of the Icelandic redactions of *Stefanus saga*, since the manuscripts in which it is found manifest a process of reduction and apparent revision; furthermore, there are significant discrepancies in the Sth. 3 redaction. The deviations are not to be attributed to the scribe, that is, Björn Porleifsson, but rather to the source of Sth. 3, which contained a different redaction of the *Inventio*.

When, after Gamaliel's first appearance, Lucianus takes no action to find the remains of St. Stephen and the others, Gamaliel appears to the priest once more and scolds him. In answer to Lucianus's query as to how he will be able to identify the individuals correctly, Gamaliel grants him a vision of several caskets filled with flowers and herbs and explicates their meaning. A comparison of the texts shows that there

are three redactions of the dream, namely, Sth. 15/AM 655 XIV; Sth. 2/AM 661; and Sth. 3. The texts in Sth. 15/AM 655 and Sth. 2/AM 661 derive ultimately from the same source, but Sth. 3 from a different redaction. To be noted is the fact that the dream in the older manuscripts represents the original version of the *Epistola Aviti*, whereas that in Sth. 3 transmits a redaction that was popularized by the *Legenda aurea*.

Sth. 15 and AM 655 XIV are related to each other by virtue of common similes (white as snow, red as blood) and the fact that neither text identifies the flowers. There is an odd discrepancy, however: in Sth. 15 there are three gold caskets and one silver, that is, four caskets in all, whereas AM 655 mentions only two gold caskets, so that the total number of caskets comes to three.

Sth. 15: þa sýnde honom gamaliel þria gollega kistla. en en fiórþa silfrlegan fullan ilmanda grass. þrír golleger kistlar vóro fuller fagrablóma tváir huítra sem snær. en éin ráþra sem blóþ. En es lucianus spurþe hvat þat merçþe. þa svaraþe gamaliel. þetta ero helger domar órer. Sa es ráuþa blóma hefer. þar es heilagr dómr stefanus es huíler til hógre handar í áustr áótt fra haucs durom. en dyren vóro sunan a hægenom. En anar kistell. þar es héilagr dómr nikodemus sa es huíler i gegn durom. En en silfrlege kistell þar es abibás sonr mín. es hréinlífr andapesc. oc es han af þui sýndr silfre biartare með góþom ilm. En han huíler i ene sámo stéinþro sem ec svasem tuiburar oc es su í háestom staþ. (94v24–33)

AM 655 XIV: Þa syndi Gamaliel honum tva gullega kistla oc hinn þriðia silfrlegan. fula ilmandi grasa tueir huitra. sem snær. en einn rauðra sem blóþ. lucianus spurði huat þetta merçþi? Gamaliel suaraði. þetta ero helger domar varer. Sa er rauða bloma hever. sa er varr herra stephanus er huilir til hógri handar iaustr ætt fra haugs durum. En annarr er nicodemus er huilir igeign durum. En hinn silfrlegi kistill. er abbibas. sonr minn er reinliffr andapisc oc er hann af því syndr silfri biartari með goþam ilm. hann huilir isomu steinþro sem ec. (2r34–39)

Sth. 2: þa syndi Gamaliel honvm þria gvlkistla enn hin fiorda silfrligan fullan ilmandi grasa. Þrir gvliligir kistlar vorv fullir af rosvm. Tveir hófdv hvitar rosor. en hin þridi ravdar sem blod. enn hinn fiordi sa er silfrligr var fvllr af kroge ilmanda. En er

lvcianvs *spurdi [sv *Sth.* 2, sagde *AM* 661] hvat þetta merkti þa svaradi Gamaliel þetta erv helgir domar vorer Sa er ravdar rosor hefir þat er vor herra hinn helgi stephanvs er hvilir til hægri handar j avstr att fra havgs dyrvm en annar kistill er nichodemvs sa er hvilir j gegn dyrvm. Enn hinn silfrligi kistill er abibas son min er hreinlifr andadizt ok af því syndr silfri biartare med godvm ilm enn hann hvilir j enni somv steinþro sem ek (46va18–32; Hms 299:29–300:1; AM 661:14r18–14v11)

The dream is bipartite, consisting of the vision and its explication. The two parts are joined by a transitional sentence containing Lucianus's request for an interpretation. Three of the texts (*Sth.* 15, *Sth.* 2, and *AM* 661) share an inconsistency: Lucianus is shown four caskets, but the contents of only three are explained. One of the caskets containing white roses (flowers) is superfluous, since the four bodies rest in three caskets, and this is in harmony with the account Gamaliel gave Lucianus about the burial. One of the caskets is of bright silver, and this is explained as symbolizing Abibas's virginity. In the vision, as reported in *Sth.* 15, *Sth.* 2, and *AM* 661, not only the numbers are flawed, since one casket is left unaccounted for, but also the symbolism, for if Gamaliel, Abibas's father, who is not a virgin, rests next to his son in the silver casket, then silver as representative of virginity is an imperfect metaphor, since it is applicable only to one of the bodies in the coffin.

The text in *AM* 655 XIV transmits the faulty symbolism, but the scribe must have realized either that the number of caskets contradicted the account of the entombment of the saints or that one casket was left unaccounted for, and thus he corrected the number of golden caskets in the manuscript – as Widding pointed out (p. 154) – from three to two, and the total number of caskets to three. Widding concluded (p. 154): „Forlæget har utvivlsomt nævnt 4 Skrin ialt, tre Guldskrin og et Sølvskrin ligesom Holm 2 fol. (299³¹) og Homil. (202¹¹ [=Sth. 15]).“ Widding did not account for the revised numbers, but the explanation is simple: the scribe attempted to reconcile the vision with the facts of burial reported earlier by Gamaliel. His intervention in the text was not thorough enough, however, for he failed to realize that once there were only two gold caskets he needed to make an additional change. As the text stands, the snow simile applies to the gold caskets, and the

blood simile to the silver casket. The text of Sth. 15 shows that in AM 655 the sentence containing the referent of the similes, *fragrablómi*, has dropped out.

Ole Widding concluded that all the manuscripts of Stefanus saga derive from the same translation, but he also stated that the text of Sth. 2 appears to have been corrected on the basis of a Latin source: „Teksten i Holm 2 fol. synes at være rettet efter en latinsk Grundtekst“ („Et Fragment af Stefanus Saga,“ p. 171). In discussing the casket dream, Widding relied exclusively on the Latin edition by Surius, and implied that the first mention of the fragrant herbs in the silver casket is an anticipatory scribal duplication of the second occurrence of the same, and thus to be ascribed to an Icelandic redactor (p. 155). Consequently, when the redactor of Sth. 2 compared the text he was copying with a Latin text – according to Widding – „møder han Sætningen igen efter Omtalen af Guldskrinene, hvorfor han oversætter den paany i en lidt afvigende Version“ (p. 155). The explanation, while plausible, is incorrect. One of the two Latin redactions (B) of the fifth-century „Epistola Luciani ad omnem ecclesiam,“ which is the ultimate source of the Inventio texts in the medieval legendaries, already contained the double mention of the saffron:

Et statim deposuit inde quatuor calathos, tres aureos, et unum argenteum, plenos rosis: et unus ex ipsis plenus erat croco. Unus vero de tribus calathis rubentes valde rosas habebat tamquam sanguinem, quem et ad dexteram meam posuit. Alii vero duo pleni erant rosis albis, in modum lillii, sed rosæ erant. Et quartus calathus crocum habebat, cujus odor fragrabat suavissimus. (cols. 812, 814)

The divergent redaction A of the Epistola Luciani, while not containing the twofold mention of saffron, nonetheless furnished the model for the structure transmitted in the Icelandic manuscripts:

Et statim attulit quatuor calathos, tres aureos, et unum argenteum. Tres eorum pleni erant rosis: duo habebant albas rosas, et tertius rubicundas coloris sanguinei: quartus vero calathus argenteus plenus erat croco bene olente. Et posuit eos ante me. Et ego dixi ei: Quid sunt isti, domne? Et dixit mihi: Lipsana nostra sunt. Qui rubras habet rosas, ipse est domnus Stephanus, qui a dextris positus est ad orientem ab introitu monumenti. Secundus calathus, domnus Nicodemus est, positus contra ostium. Unus vero calathus ar-

genteus, Abibas est filius meus, de utero testimonii, id est iteratus in lege, immaculatus ex utero matris suæ excessit e mundo, propterea in similitudinem argenti mundissimi apparuit. (col. 811)

It is unlikely that the redactor of the source of Sth. 2 had „corrected“ an existing Icelandic translation (p. 155). It is more plausible that Sth. 2 (and AM 661) actually represents the original translation from Latin into Icelandic, while Sth. 15 and AM 655 XIV, despite being older manuscripts, transmit a text revealing intervention by an Icelandic redactor who modified the contents and description of the gold caskets and who furthermore deleted the second reference to the herbs. In the case of AM 655, a further intervention occurred in an attempt to harmonize the information given by Gamaliel and that conveyed symbolically in the dream concerning the number of coffins/caskets involved.

According to Widding, „Holm 3 fol. omskriver denne Beretning stærkt“ (1952, p. 155). It is true that the corresponding text below is much longer, but it is not the result of scribal revision. The fuller text already existed in Björn's source, which transmitted a longer and deviating Latin redaction of the vision.

Sth. 3: Sidan synde hann honvm fíorar hirdzlvr edr kistla og vorv þrir af þeim giorder med þat skirazta gvll. en einn þeirra var af silfre. Og ein af þeim þrimvr gvll kistlvnm er fyr greindizt var fvllvr af ravdvm rosvm. en hiner tveir vorv fvller af hvitvm rosvm. en hinn fíorde var fvllvr af þeirre jvrtt er safran heiter og er vel jlmanda krydd. Lvcianvs svarar og seiger at sier lithezt vel æ kistlana en seigezt þo ecki at helldr vitha hverrn kistilen at hvern þeirra eigr. Gamaliel svarar. þann kistelin sem fvllr er af ravdvm rosvm. Sæ heyrer til heilogvm Stefane. og þydizt þær ravdv rosenar vid hans pislar vætte og sv gvlllega korona er hann bar nv æ sinv havfde. Enn hiner tveir gvll kistlarnar sem fvller vorv af hvitvm rosvm þeir heyrdv til Nichodemvs felaga minvm og mier. og teiknar vit þav .ij. skir hiorttv er vit hófdvm bader til drottens vors Jesv Christo. en sæ hinn fíorde silfv kistelin er fvllvr var med safran heyrer til syne minvm Abibas og merckis vid hans hreinan og ofleckadan meydome amedan hann lifde og þvi synezt hann silfre biarttare med godvm jlm. (229:11–28)

Like the other redactions, Sth. 3 also contains a discrepancy, but here the contradiction exists between what Gamaliel tells Lucianus

about the location of the bodies and the content of the dream that is meant to identify the coffins. Whereas in the other redactions the dream vision is in harmony with the facts of the burial, there is nonetheless one casket too many (except in AM 655 XIV), while the symbolism of the silver casket is flawed. This flawed version of the dream nevertheless corresponds to the oldest redaction, that found in the *Epistola Aviti*, the Latin translation of the account of the *Inventio* sent to Avitus by Lucianus, the priest responsible for the discovery of St. Stephen's body in 415.

The dream in Sth. 3 represents a variant redaction. It is internally consistent and reveals an unusually balanced structure. The very symmetry of content and the internal logic result, however, in a disparity between the dream and the previously reported and subsequently confirmed facts of the burial. From a narrative perspective, the dream in Sth. 3 is superior to that of the other redactions: not only is every casket accounted for, but the symbols are fully elucidated; furthermore, the entire account is characterized by a strictly plotted progression of information. Thus, the gold casket and the red roses fittingly represent St. Stephen, who was a martyr and now bears the martyr's gold crown. The gold caskets filled with white roses symbolize two saints who did not endure martyrdom, and whom the church classifies as confessors, namely Nicodemus and Gamaliel himself. White here does not represent virginity but rather the purity of their devotion to Christ. Finally, Abibas remained a virgin throughout life and this is symbolized by the bright silver of the casket and the fragrant saffron.

In the dream reported by Lucianus to Avitus there were four caskets but the bodies rested in three coffins, because Gamaliel and Abibas shared a coffin. The clause „ubi ambo positi sumus quasi gemini“ occurs in redaction A of the *Epistola Aviti* (col. 811). In this respect the texts in Sth. 15, AM 655, Sth. 2, and AM 661 derive from a redaction that transmitted the original version of the dream. The more verbose and deviating text in Sth. 3 derives from a different redaction. Although Ole Widding had made a similar observation,²⁸ certain com-

²⁸ Ole Widding wrote: „Holm 3 fol. er selvstendig i Forhold til Holm 2 fol. og må være afskrevet efter et Haandskrift, der ligger forud for det fælles Forlæg for Holm 2 fol. og AM 661, 4°. Noget sikkert Stemma lader sig ikke opstille“ („Et Fragment af Stefanus Saga,“ p. 155).

ments concerning Sth. 3 suggest that he thought the discrepancies in Sth. 3 were the work of the copyist – whom we now know to have been Björn Porleifsson – rather than that they already existed in his source. This is not the case. Widding writes that Sth. 3 „giver ofte en noget forkortet og delvis omredigeret Tekst med sproglige Fornyelser. Der findes dog ogsaa betydelige Udvidelser i Forhold til Holm 2 fol. og 661, 4°, som Haandskriftet i det hele er nært beslægtet med“ (p. 151). The explanation for the deviations in Sth. 3 in the *Inventio* section of *Stefanus saga* is that this portion of the legend derives not from the common source of the other manuscripts, but rather from another text that contained a redaction of the dream similar to that found in the *Legenda aurea*, which reads as follows:

Ostenditque ei tres calathos aureos et quartum argenteum, quorum unus erat plenus rosis rubentibus et alii duo rosis albis. Quartum etiam ostendit argenteum plenum croco dixitque Gamaliel: hi calathi nostri sunt loculi et nostrae reliquiae sunt hae rosae. Calathus plenus rubeis rosis est locus sancti Stephani, qui solus ex nobis martirio meruit coronari, alii duo rosis albis pleni mei et Nicodemi sunt loculi, qui sincero corde in confessione Christi perseveravimus, quartus vero argenteus croco plenus est Abibae filii mei, qui candore virginitatis pollebat et mundus de mundo exivit. (pp. 462–63)

The dream in Sth. 3 derives from a redaction that modified the original vision into a superior narrative; it is more of a literary construct than Lucianus's original dream. The logic could not be more lucid nor the structure more contrived. In all there are four caskets, and these are subdivided into three gold caskets and one silver. Of the gold caskets one contains red roses, while the other two contain white roses; the silver casket is filled with saffron (of the other redactions, only Sth. 2 also specifies the herb, although it contains the older Latin, rather than the ultimately Arabic loan word, which had currency both in Latin and in the vernacular in the Middle Ages). The sequence of the symbolism as well as the explication of the same follows the order in which saints are generally classified, that is, martyrs, confessors, virgins; hence, St. Stephen; Sts. Nicodemus and Gamaliel; St. Abibas. Or, to put it another way, the most important and oldest saint, the proto-martyr, and the least known and youngest, Abibas, bracket the two

confessors, Nicodemus and Gamaliel. The enumeration of the contents of the four caskets is followed by their explication. The vision is granted, after all, in order to enable Lucianus to identify the saints, but the meaning of the symbolism is not immediately apparent. Thus, there follows an explication of each symbol. Here it should be noted that redaction B of the *Epistola Aviti* also contains an explication of the casket filled with red roses: „quia ipse solus ex nobis martyrio meruit coronari“ (col. 814).

There are essential differences in the nature of the dream in Sth. 17/ Sth. 2/AM 655/AM 661 on the one hand, and Sth. 3 on the other. The former places four bodies in three coffins, the latter in four. Furthermore, the former mentions the white roses/flowers before the red roses/flowers, whereas in the latter this sequence is reversed, so that the order in which the symbolism is interpreted is the same as the order in which the symbols were initially presented. Whereas the two redactions of the *Epistola Aviti* agree in placing four bodies in three coffins, they deviate in the order of the roses: in redaction A the white roses are mentioned before the red – „duos habebant albas rosas, et tertius rubicundas coloris sanguinei“ (col. 811) – whereas in B the order is reversed: „Unus vero de tribus calathis rubentes valde rosas habebat tamquam sanguinem, ... Alii vero duo pleni erant rosis albis, in modum lili, sed rosæ erant“ (col. 812). Thus, one of the distinguishing features of the two Icelandic versions is also a distinguishing feature of the two redactions of the *Epistola Aviti*. Finally, Sth. 3 deviates from the version found in the other manuscripts by not intercalating information about the position of the caskets within the tomb. The relationship of the symbolical caskets to physical features of the tomb was part of the original version, as redaction A of the *Epistola Aviti* attests, whereas the popular medieval version, epitomized in the *Legenda aurea*, dispensed with the reality of the tomb to focus on the symbolism alone.

The most striking discrepancy between the two Icelandic versions of the dream relates to the coffins. Presumably a Latin redactor became aware that one coffin too many appeared in the vision, or else realized that Gamaliel should not lie in the silver coffin that represents virginity, and thus decided to place the four bodies in four different coffins. Jacobus de Voragine dealt with the ensuing discrepancy between the dream and the facts of burial by leaving the latter vague. In Gama-

liel's account of the burial in the *Legenda aurea* there is no mention of coffins, only of the fact that the four are entombed in one place. Similarly, when the bodies are recovered at the end of the Inventio narrative, the *Legenda aurea* mentions only that the four bodies rest in one tomb, while the vision granted the monk Migetius is not included.

A comparison of the dream in the *Legenda aurea* with that in Sth. 3 shows that this Icelandic version ultimately derives from a redaction similar to Jacobus de Voragine's text, for he provides not only an identification of each saint with the appropriate casket, but also an explication of the symbolism in each case. The Sth. 3 and *Legenda aurea* redactions are also linked in that the sequence of the caskets shown coincides with the sequence of their explication.

How did this variant dream vision come to find a place in *Reykjahólabók*? There is every indication that the Inventio narrative derives from an older Icelandic redaction, and this derived in turn from a text that was similar to the one on which Jacobus de Voragine's account is based. In the source of the Inventio account in Sth. 3 no attempt had been made, however, to reconcile the dream with the facts of burial, whereas in the *Legenda aurea* the inconsistency was resolved through the removal of specific details.

The account of the burial and the report of the dream in the *Passionael* correspond to those in the *Legenda aurea*, which is not surprising, since one of the sources of the *Passionael* as a whole, albeit of its High German predecessor, *Der Heiligen Leben*, was Jacobus de Voragine's compilation. The legend „Van Sunte Steffen als he ghefunden wart“ is headed in the *Passionael* by a woodcut depicting the sleeping Lucianus with Gamaliel at his side, who points toward four caskets (xcvii, b). The dream vision is as follows:

do wisede he em .iiij. schone vate. de dre weren gulden. vnde eyn was sulueren. Dat ene gulden vat was vul roder rosen. De anderen twe weren vul witter rosen. Dat .iiij. sulueren vat was vul saffaran. vnde lede em do vth wat dat bedudedede vnde sprack Dat vat mit den roden rosen is sunte Steffens sarck mit deme hyllichdome. De roden rosen beduden syne martele. vnde de krone de he nu dreghet. De twe guldene vate mit den witten rosen. de synt min vnde Nicodemus. vnde beduden de luttere herren. de wy hadden to gode. Dat .iiij. sulueren vat vul saffaran. ys

myns soens abibas. vnde bedudet de kusckheyt de he hadde van synen kyntliken daghen. (xcvii, c-d)

The coincidence of the Sth. 3 and *Passionael* redactions in the dream vision is *per se* not remarkable, since the same coincidence exists between Sth. 3 and the account in the *Legenda aurea*. Furthermore, to be noted is a deviation at the end of the vision, where we read in the *Passionael* that the silver *vat*, that is, vessel or container, full of saffron signifies Abibas's „chastity from the days of his childhood.“ The Sth. 3 redaction expresses this in a rather different way. There the silver casket signifies „hans hreinan og ofleckadan meydóm amedan hann lifde og því synezt hann silfre biarttare med godvm jlm“ (229:26–28). The basic meaning in both redactions is the same, of course, but the manner of expressing it is rather different. The Icelandic suggests a Latin source, one presumably deriving ultimately from redaction B of the *Epistola Luciani*, where we read: „Quoniam filius meus castus et immaculatus excessit e mundo, propterea in similitudinem argenti mundissimi apparuit“ (col. 814).²⁹ Not only does Sth. 3 duplicate the Latin collocation „castus et immaculatus,“ but it also transmits the explanation for the silver. Furthermore, in the Germanensis codex of the *Epistola Luciani*, the variant „virgo et immaculatus“ occurs (col. 184, fn. 2), which is reflected in the Icelandic *meydóm*.

The question to be answered is whether the Sth. 3 dream already existed in the manuscript being copied or was interpolated from another

²⁹ The correspondence between Sth. 3 and the *Passionael* in writing *saffran* (as opposed to *krog* in Sth. 2) does not prove Low German provenance. Although Westergård-Nielsen lists the word *safran* as a loan from Low German, the word had currency both in Norway and Iceland. It is attested in the fourteenth century, for example, in the phrase „pipar ok safran“ in Kong Magnus Erikssöns Retterbod of 1346 (*Norges gamle Love* III 166:17) and again in Kong Haakon Magnussöns Retterbod of 1358, where we read „pipare safran“ (NGL, III, 177:5). The word also occurs in two fifteenth-century manuscripts, the so-called *Lækningabók* (Kr. Kálund, ed., *Den islandske lægebok. Codex Arnarnagæanus 434a, 12mo.* (Copenhagen, 1907) and in the RoyalrAcad 23 D 43, edited in *An Old Icelandic Medical Miscellany* by Henning Larsen (Oslo, 1931). In the latter, the identification of *crocus* with *sæfran* is clearly established (12v, # 38, p. 65), thereby suggesting that *krog* and *saffran* were understood as synonyms. Of interest to us is that a new section of the manuscript, according to Larsen, „forms the beginning of a leechbook“ (fn. 2, p. 115), which has as title the sentence: „Hier hefir lækna boc þorleifs biorns sonar“ (p. 21; cf. p. 115 of the edition) whom Henning Larsson conjectures to be the father of the copyist of *Reykjahólabók* (pp. 21–23).

source. Speaking for the existence of this redaction of the dream in the Icelandic source from which the *Inventio* section of *Stefanus saga* was copied is the inherent contradiction between the dream vision and the account of the burial and finding. Throughout *Reykjahólabók* the compiler functions very much as a hagiographer who wishes to transmit as complete a record of a saint as possible and who is therefore willing to transmit variant, even contradictory matter. When he does so, however, he also remarks on the discrepancies, as happens for example, in the divergent accounts transmitted in *Gregorius saga biskups* (cf. *Rhb*, II, 24:13; 24:28; 25:1), or when he comments on the variant names Albanus (in his source of *Stefanus saga*) and Volusianus in other books (217:18–19; see section II above). If the dream had been interpolated from a second source, the compiler presumably would have noted that it contradicted the preceding and subsequent factual information. Indeed, the method of incorporating deviating information that is evident elsewhere in *Reykjahólabók* – but most strikingly in *Gregorius saga biskups* – suggests that the compiler would not have suppressed one variant in favor of another, but would have incorporated both, but accompanied by commentary. It appears implausible that the source of *Stefanus saga* in *Sth. 3* had contained the *Sth. 2* redaction of the dream, and that the compiler had rejected this in favor of the variant represented by the *Legenda aurea* redaction. The very fact that the contradiction between the account of the burial and the dream was allowed to stand suggests that a manuscript was being copied that already contained the contradiction rather than that the copyist/compiler rejected a dream that concurred with what preceded and followed in the legend – as in the *Sth. 2* redaction – in favor of one that contradicted earlier and subsequent information.

In the *Legenda aurea* and the *Passional* the two *Translatio* accounts constitute a part of the *Inventio* legend. Like the *Inventio* in *Sth. 3*, which derives from a no longer extant Icelandic redaction, the first *Translatio* account, while related to that in the other manuscripts, nonetheless derives from a different redaction, one characterized by an otherwise unknown introductory interpolation to the story of how the body of St. Stephen came to be transferred to Constantinople. The *Inventio* narrative (ch. 10) in *Reykjahólabók* concludes with a reference to St. Augustine that is not found in the other manuscripts:

en efter því sem sanctvs Avgvstinvs skrifar vt af þa hafe helgr domr Stefani færdr j bvrtrv vr fyr greindvm stad og kirkiv j Syon og hier maa vel heyra. (233:18–20)

This final sentence of ch. 10 is at once transitional and introductory to the first *Translatio* legend in ch. 11. Whereas the account does not exist in Sth. 15, which here appends the miracles to the *Inventio*, the Sth. 2 (AM 661) redaction introduces the legend as follows:

<A>lexander het oldungr ein j iorsala borg sa er kirkiu let gióra enum helga stephano a sinv fe sialfs adogvm jons byskvps (47rb32–34; Hms 302:31–33)

The corresponding text in Sth. 3 presumably derives from a different redaction and contains an explanation for the generosity of Alexander:

Svo bar thil at j borg þeirre er Constantinopolem heiter var einn rikr rad mann þar j stadnvm er Ale<x>ander hiet. hann atte og eina gavfva qvinnv er Jvliana hiet. Þesse herann med sine qvinnv giordv sier ferd vt yfer hafit til vors herra grafar. og þa er hann kom vppa vegen þaa var honvm sagt j fra morgvm og storvm jartheiknvm er³⁰ gvd drotten birtte vida fyrer verdleik heilags Stefani. og af þessv fieck hann mikla elskv til sancte Stefans og liet giora honvm eina kirkiv af sialfs sins fie. Þetta var og aa dogvm Jon biskvps. (233:21–29)

Whereas the shorter text of Sth. 2 could be interpreted as representing a condensation of a common older source, another textual discrepancy in the first *Translatio* account supports the contention that in this section of the legend Sth. 2 and Sth. 3 represent two different redactions. In Sth. 2 (AM 661) we read that eight years after the death of Alexander, his wife Juliana wished to move to Constantinople and to take her husband's body with her:

Atta vetrvm sidarr villdi iuliana fara af iorsala lande til mikla gardz ok hafa med ser likama bonda sins því villdi hvn til mikla gardz at fadir hennar lifdi ok var þar ok hvn var þar odalborinn ok af því odrv at hvn villdi eigi giptaz en henne var til þess miok bægt. (47va6–11; Hms 303:7–11)

³⁰ Sth. 3 writes *eg*.

The corresponding passage in Sth. 3 writes that this occurred seven years later; it also transmits Juliana's reasons for wishing to move, but in a deviating sequence:

Siav vetrvm sidar vilde Jvliana fara til Jorsala landz³¹ og `kom `til Mikla gardz og villde fa at hafa med likama bonda sins. þviat hvn var þar ættvd og fader hennar lifde þar. og so j avdrvm matha var hennar miog freistad vmm þat at hvn skyllde gipttazt. en hvn villde þat ecki. (234:9–14)

The discrepancy in numbers also exists in non-Icelandic sources. In the *Translatio* account edited by Mombritius, we read „Post octo annos“ (480:43), whereas the *Legenda aurea* writes: „Evolutis ergo VII annis Juliana ejus uxor in patriam suam volens redire“ (p. 463), while the *Passionael* transmits a variant of this: „vnde syne vrouwe bleef dar noch .vij. iaer“ (xcviii, a). Neither the Latin redaction edited by Mombritius, however, nor that in the *Legenda aurea* transmits the motivation given in the two Icelandic redactions.

There is a second discrepancy in numbers in the first *Translatio* account. When a scholar is fetched to translate the Hebrew text on the coffin containing the body of St. Stephen, we read in Sth. 2 that he arrives „med tveim vitnis mōnnvm“ (48ra40–41; Hms 305:28–29), but in Sth. 3 he is accompanied by „fimm vitnis monnvm“ (237:16). The reading in Sth. 2 corresponds to that in Mombritius's edition, „cum duobus protectoribus“ (482:26). Although the *Legenda aurea* does not transmit this scene, its source may have contained the variant reading found in Sth. 3.

Finally, just as the *Translatio* account in Sth. 3 opens with a longer introductory passage, it also closes with a reference to the many pilgrims who sought out the shrine of St. Stephen – but this is not found in Sth. 2:

og vard helgr domvren þar j nockvr ar og giordizt þangat mikil sogkn af ymsvm londvm saker othalegra jartheikna giorda er gvd almatthogr synde þar syndogvm monnvm fyrer arnadar `ord` heilags Stefani. (238:11–14)

³¹ The text is corrupt, and should read *af Jorsalalande*, as in Sth. 2. Presumably Björn had tried to make sense of the text by inserting the word *kom* over the line between *og* and *til*.

The conclusion to be drawn from the above is that not only the Inventio narrative but also the first Translatio account in Sth. 3 derives from an Icelandic source that represented a different version than the one found in the other Icelandic manuscripts. This hardly comes as a surprise, for the Translatio was transmitted in Latin and vernacular redactions as part of the Inventio. The source of these two sections of Stefanus saga in Reykjahólabók presumably was a redaction that did not contain the second Translatio legend.

*IV. The „Interpolated“ Chapter in Sth. 3
and the Structure of the Miracle Sequence*

Ch. 13 of Stefanus saga, which Widding and Bekker-Nielsen identified as material deriving from a source other than an older Icelandic redaction, is an account of a second transferral of the relics of St. Stephen, this time from Constantinople to Rome, where they came to rest next to those of his fellow martyr St. Lawrence. On one level the legend of the translation of the relics of St. Stephen to Rome is a miracle story. Eudoxia, the daughter of Emperor Theodosius is possessed by the devil, and in order to obtain a cure, her father wishes to send her to Constantinople to visit the grave of St. Stephen. The devil, however, announces through her that he will not leave her body until the relics of St. Stephen have been brought to Rome. When the emperor asks the Constantinopolitans to cede their relics, he is told that they are willing to give up their saint only in exchange for the relics of St. Lawrence, and this is agreed upon. The relics of St. Stephen are to be placed in the church of St. Peter in Chains, but when the bearers arrive there, the body becomes so heavy that they are unable to move it. The devil intervenes again and announces that St. Stephen wishes to rest nowhere except at the side of St. Lawrence. On this occasion the princess is cured. When the remains are borne to the church of St. Lawrence, a minor miracle attesting the posthumous friendship of the two saints takes place: St. Lawrence moves aside to make room for his fellow martyr. Again there is supernatural interference, for when the Constantinopolitans now attempt to remove the remains of St. Lawrence, they fall to the ground unconscious. The body of St. Lawrence is once more placed beside that of St. Stephen, and heaven voices its

approval: now the city of Rome has received in one grave two martyrs, St. Lawrence of Spain and St. Stephen of Jerusalem.

Ole Widding and Hans Bekker-Nielsen thought that matter for a „few minor corrections“ as well as a whole chapter had been „taken from the *Passionael*.“³² This is not the case. An analysis of the additional chapter in the Sth. 3 redaction and a comparison with the corresponding matter in the *Passionael* and the *Legenda aurea* shows that the chapter is a translation from Low German; like the other translated legends in *Reykjahólabók*, however, the source was not the *Passionael* but a much longer text, one that in some respects resembled the text of the *Legenda aurea*.

The most striking evidence of the Low German origin of ch. 13 is a mistake, but one that becomes apparent only by comparison with the text in the *Passionael*. After the relics of St. Stephen have been placed next to those of St. Lawrence, *Reykjahólabók* reports: „Sidan fara þeir til og vilia thaka helgan domen og þrífv til serckssins. er beinenn lagv j“ (241:6–8). If the above is read by itself, no incongruity is immediately apparent. Reference to the text of the *Passionael* shows, however, that the phrase *til serksins* must be an error that was generated by a Low German cognate. The Constantinopolitans do not reach for the shirt or shroud containing the body of St. Lawrence, but rather for the coffin, as we read in the *Passionael*: „vnde tasteden dat sark an“ (xcviii, c). Although the Icelandic above was not translated from this Low German text, its source must have contained the word *sark*, like the *Passionael*, and the translator was led astray by it. Although *sark* is etymologically related to Icelandic *serkr*, it can only mean „coffin“ in Middle Low German.³³ There is a second clear indication that ch. 13 is

³² „Low German Influence on Late Icelandic Hagiography,“ p. 251. Already in his edition of AM 655 XIV (1952) Ole Widding had suggested that ch. 13 might be a late interpolation.

³³ In addition to the presumed mistranslation of *sark* with *serkr*, occasioned by their similarity, the loan word *stallbrodvr* may also have been taken over from the Low German source. When the devil announces that St. Stephen does not wish to come to rest in St. Peter's in Chains in Rome, he says: „hann vill j þessv mvstere ecki vera og hverrge nema hia Lavrencivm stallbrodr sinvm“ (240:14–15). There is no corresponding text in the *Passionael*. On the whole, the translator of the legends that derive from Low German was quite reliable, but occasionally an error generated by a related word in Icelandic did occur. An example similar to the one in the second *Translatio* occurs in the legend of St. Nicholas of Tolentino, where we read that the saint „bar og mikit mothlæte

a translation from Low German. The voice that is heard when the body of St. Stephen is finally laid to rest beside St. Lawrence apostrophizes Rome: „O þv edle stadr Roma“ (241:20–21), and this mimics the wording found in the *Passionael*: „O Rome du eddel stat“ (xcviii, c).

Despite the above evidence that ch. 13 derives from Low German, the *Passionael* could not have been the source. Not only is the interpolated chapter much longer than the corresponding section of the *Passionael*, but there are significant differences between the two in content and style, such as the use of indirect discourse in the Icelandic version but direct discourse in the Low German. The argument advanced by Widding and Bekker-Nielsen that the translator revised and expanded the text of the *Passionael* is untenable. They apparently were unaware of the fact that the *Passionael* legends themselves are on the whole quite abridged versions of older texts. Furthermore, throughout Reykjahólabók there is evidence that passages that might otherwise be interpreted as an expansion and revision of the *Passionael*, actually correspond to text found in older German legends.³⁴ This seems to have been the case in Stefanus saga. The translated legends in Reykjahólabók attest that there existed longer Low German redactions than the abridged versions in the *Passionael*. The caveat expressed by Karl-Ernst Geith concerning exclusive reliance on the *Acta*

j sinv hiartta vegna fathækra manna og vthlendra og þeirra annara er j navdvm vorv stadder“ (II, 152:14–15). The passage makes sense, but the corresponding text in the *Passionael* – „He hadde ok medelidinghe mit den armen elenden seken minschen“ (Cxliv, a) – suggests that here, just as in Stefanus saga, there was a slipup. The adjective *elenden*, etymologically the same as Icelandic *erlendr*, does not refer to poor foreigners who were ill, but was used idiomatically; when coupled with *sek*, *elend* refers to those suffering from leprosy (cf. Karl Schiller and August Lübben, *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, 1875; rpt. Vaduz: Sändig, 1986).

³⁴ It should be noted once more that the *Passionael* is nothing but a Low German version of *Der Heiligen Leben*, the author/compiler of which drew on older legends, which he abridged severely, and this explains why some apparently „interpolated“ passages in Reykjahólabók correspond to text in older German sources. See „The Icelandic ‘Gregorius peccator’ and the European Tradition,” pp. 575–84; „*Gregorius saga biskups* and *Gregorius auf dem Stein*,” also „*Osvalds saga konungs*,” *The Eighth International Saga Conference. The Audience of the Sagas*, August 11–17, 1991 (Gothenburg University, 1991), I:268–277.

Sanctorum and imprints of individual manuscripts in the case of the Latin legends, applies to Low German hagiography as well:

Die in den letzten Jahren vorgelegten und die gesamte Ueberlieferung einer Legende einbeziehenden Untersuchungen haben gezeigt, dass es nicht ausreicht, sich jeweils auf die Texte der ASS oder auf Drucke einzelner Handschriften zu stützen. Die einzelnen Legenden können bei aller Konstanz des Textes in sprachlich und auch sachlich durchaus voneinander abweichenden Fassungen zeitlich und regional verbreitet gewesen sein.³⁵

It is presumptuous and methodologically unsound to think that sixteenth-century Icelandic versions of Low German legends could derive only from the *Passionael*, simply because it existed in print.

Although the translated legends in *Reykjahólabók* tend on the whole to be more dramatic than those of the *Passionael*, because the third-person narrative of the latter frequently corresponds to dialogue in *Reykjahólabók*, the converse occurs occasionally in ch. 13 of *Stefanus saga*. There are not only differences in content between chapter 13 and the corresponding section in the *Passionael*, but also discrepancies in style. When the emperor decides to send his daughter to Constantinople to be cured, the devil himself speaks in the *Passionael*:

Ik wyl dyt vat nicht rumen. beth sunte Steffen to Rome kumpt.
so moet yk vth. wente de hyllyghen apostele willen. dat he scal to
en komen. (xcviii, b)

In Sth. 3, the passage commences in indirect discourse but then shifts to direct discourse, and otherwise also follows a different sequence:

þa svarade andskothen at honvm kæme þat fyrer ecki. fyrer þvi
at hann sagdizt sitt ecki mvndv vyma fyr en heilagr domr Stefans

³⁵ Karl-Ernst Geith, „Die ‘Abbreviatio in gestis et miraculis sanctorum’ von Jean de Mailly als Quelle der ‘Legenda aurea’,“ *Analecta Bollandiana. Revue critique d’hagiographie*, 105 (1987), 290–91. The bibliographical survey of the High and Low German as well as Dutch legendaries by Williams-Krapp (*Die deutschen und niederländischen Legendare*) supports the validity of Geith’s remark for vernacular hagiography as well, and demonstrates the remarkable diversity – as yet unexploited by literary historians – of the existing vernacular compilations.

kæme til Rom. þviat postolar gvdz villjæ þat at hann kome til þeirra. og verd eg þæ at fara vr minv herberge þo mier þyke mikit fyrer en vist ecki fyre. (238:30–239:3)

In the *Passionael* there is only one reference to the pope in the negotiations for the exchange of the relics. It takes place after the emperor has unilaterally, or so it seems, declared his willingness to trade St. Lawrence for St. Stephen. The *Passionael* reports that it was difficult for the Constantinopolitans to give up their saint, but „se deden dat doch vmme des keysers willen“ (xcviii, b). Only now does the emperor report to the pope and his cardinals concerning the negotiations. The lack of proper protocol in these negotiations – which are, after all, primarily an ecclesiastical matter – is striking, and the text in Reykjahólabók bears witness that the Low German text in the *Passionael* has been drastically reduced. In the Icelandic version we read that the Constantinopolitans agree to the exchange in the first place because the offer was made in conjunction with the pope's advice and approval (239:17–19; 23). When the emperor receives word of the reaction from Constantinople, he sends word to the pope, who in turn orders his cardinals to undertake the mission to fetch the relics of St. Stephen. If one reads the *Passionael* text alongside the redaction in Reykjahólabók it becomes clear that the abrupt and insufficiently motivated character of the Low German text is the result of abridgment. In the Icelandic legend, however, we are told that not only the negotiations for the exchange but also the procedures for doing so are a joint ecclesiastical-imperial venture: „fer þetta allt efter þvi sem bæde pafen og keisaren hofdv giortt rad fyrer“ (239:33–240:1). Although the *Legenda aurea* itself transmits abridged texts of longer redactions, it attests that the exchange of relics is suggested and carried out only after the emperor has consulted the ecclesiastical establishment, notably the pope, who is identified as Pelagius:

Quod cum imperator audivisset, a clero et populo Constantinopolitano obtinuit, ut corpus sancti Stephani Romanis daretur et ipsi beati Laurentii corpus acciperent. Tunc imperator Pelagio papae super hoc scripsit, papa vero de consilio cardinalium imperatoris petitioni consensit. Missi igitur Constantinopolim cardinales corpus sancti Stephani Romam deferunt et Graeci pro accipiendo corpore sancti Laurentii prosequantur. (p. 464).

Whereas the *Passionael* briefly comments that when the relics arrived in Rome, „do ghink me en entyeghen mit dem hyllichdome“ (xcviii, b), the solemn character of the reception is given its due in *Reykjahólabók*: „þá giorde pafen vt j mothe þeim dyrlega processio og fylgde þeim so jnn j staden Roma“ (240:2–3).

Chapter 13 concludes by giving the year 425 as the date when the above events occurred, and then the following transitional sentence occurs:

Sanctvs Avgvstinvs skrifar og at drotten hefvr giortt margar og miklar jartheigner fyrer sancte Stefanvs skvlld. þo einkannlega sex menn er vagter hafa verit af davda fyrer hans arnadar ord. sem hier mæ vel heyra efteræ. (241:24–27)

The same statement, but minus the anticipatory „sem hier mæ vel heyra efteræ,“ occurs in the *Legenda aurea*: „Refert Augustinus in libro XXII de civitate Dei VI mortuos ad invocationem sancti Stephani suscitatos“ (p. 465) and in the *Passionael*: „Sunte Augustinus beschrift. dat vnse here mennighen heft sund ghemaket. vnde vth synen noden ghehulpen dorch sunte Steffens wyllen. vnde besunderghen heft he .vj. mynschen van deme dode vorwekket“ (xcviii, c).

Unlike *Reykjahólabók*, the *Legenda aurea* and the *Passionael* relate the legend of St. Stephen as two distinct narratives, as the Passio and the Inventio. Both legendaries mention the resurrection of six individuals, but only the *Legenda aurea* records the miracles briefly, while the *Passionael* omits them. The *Legenda aurea* notes at the end of the Passio narrative that St. Augustine relates six resurrection miracles, and that through the intercession of St. Stephen „multos a variis languoribus curasse“ (p. 54). There follow the accounts of four cures. The *Passionael* does not refer to St. Augustine at the end of the Passio narrative, but relates two cures, without, however, introducing them with a transitional sentence. The Latin and the Low German legendaries thus diverge in the transmission of the miracles.

Common to Sth. 3, the *Legenda aurea*, and the *Passionael* is the conclusion of the second Translatio narrative, but in Sth. 3 there is an additional element, the authorial remark „sem hier mæ vel heyra efteræ.“ It is the structural link to the miracle sequence. In the other Icelandic manuscripts, AM 655 XXII excepted, the miracles appear to be an afterthought, in any case not an integral part of the narrative. In

Sth. 15 (96r13) and AM 655 XIV (2v40) the miracles are abruptly, and without transition, appended to the Inventio; in Sth. 2 they commence after the first Translatio narrative has come to a rather conclusive end, thus suggesting that there is no more to tell. To the concluding formulaic reference to the Holy Trinity (48rb24–25; Hms 306:13–14), which is also found in Sth. 3 (238:10–11), the Sth. 2 redaction adds: „*honvm se veqr ok dyrd vm allar alldir verallda amen*“ (48rb25; Hms 306:14–15). Alone AM 655 XXII, like Sth. 3, contains an introductory, or transitional, sentence to the miracles: „*Sva er sagt at margar iartegner gerþ-ozc at kirkiom þeim er helg[apar varo] stephano*“ (2r19–20). Two manuscripts conclude the narrative proper with the Inventio (Sth. 15 and AM 655 XIV) and two with the first Translatio (Sth. 2 and AM 655 XXII), to which they append the miracles. Only in Sth. 3 are the miracles successfully integrated into the narrative.

If one compares the conclusion of the legend of St. Stephen in Sth. 15/Sth. 2/AM 661/AM 655 XXII on the one hand and Sth. 3 on the other, the redactions are distinguished not only by virtue of the greater length of the Sth. 3 redaction, which alone relates how the relics of St. Stephen were translated from Constantinople to Rome, but also because of deviation in the sequence of the miracles. In the Sth. 2/AM 661 redaction, as in Sth. 15, the miracles are told in the following sequence:

- 1) a blind woman regains her vision during the episcopacy of Preiectus
- 2) a bishop named Lucillus has a growth on his hand and is cured
- 3) a priest named Eukarius is cured of kidney stones; he subsequently succumbs to an illness and dies, but is then raised from the dead
- 4) Marcialis, a sick pagan, is cured and converted to the faith;
- 5) at the same time and in the same place two poor sick men are cured, the one a citizen, the other a foreigner
- 6) in the city of Audurus a young boy who had been run over by oxen is raised from the dead
- 7) a nun is raised from the dead
- 8) the young daughter of a man named Bassus is raised from the dead

- 9) the son of a farmer named Herenus is raised from the dead
- 10) the son of a government official named Eleusinus is raised from the dead
- 11) an old woman is healed from an incurable disease
- 12) a brother and a sister are healed of spastic seizures

The above sequence corresponds to that found in St. Augustine's *De civitate Dei*.³⁶

In AM 655 XXII, on leaf 2r, the miracles also commence with the cure of the blind woman; then there is a lacuna owing to the fragmentary state of the leaf, and on the verso the miracles continue with the end of nr. 5 above. Presumably the missing portion of the bottom recto and top verso of the leaf contained nr. 4, which is a comparatively long account, and possibly nr. 3. The following miracles do not have the same sequence, however, as those in Sth. 2/Sth. 15: the cure of Marcialis is followed by nrs. 10, 9, 7, 6, 2. Given the serial nature of the miracles, none of which is dependent on another, a change in sequence is not out of the ordinary. The fragment AM 655 XIV concludes with the words: „Þa er preiectus byscup for með helg[an]“ (2v40). Thus the first miracle in this redaction corresponds to that in the sequence listed above.

Sth. 3 contains yet a third sequence, one which shows that at least in one redaction of the legend the sequence of the miracles was generated by their type. As was pointed out above, only Sth. 3 interjects a transitional sentence between the account of the translation of St. Stephen and the miracles, and it is this sentence which necessarily determines the sequence of the first six miracle stories. *Vis-à-vis* the sequence in Sth. 15/Sth. 2, the order of miracles in *Reykjahólabók* is: 3, 6, 7, 8, 9, 10, 1, 2, 4, 5, 11, 12. The sequence of miracles is bipartite, consisting of six accounts of persons being raised from the dead, and six relating cures.

The symmetrical structure of the miracle sequence in Sth. 3 presumably derives from the redaction Björn was copying. The *Passionael* does not contain the resurrection miracles, but the reference to St. Augustine suggests that the ultimate source of the German legendary had

³⁶ Bernardvs Dombart and Alphonsvs Kalb, ed. *Sancti Avrelii Avgvstini: De civitate Dei*, Libri XI-XXII, Avrelii Avgvstini: Opera, XIV, 2, Corpus Christianorum: Ser. Lat., 48 (Turnhout, 1955), XXII, 8, pp. 821-27.

also contained them. The *Legenda aurea* confirms this. Although Jacobus de Voragine has reduced the accounts of the six resurrection miracles to one or two sentences each, they follow the same sequence (*Legenda aurea*, p. 465) as that found in *Reykjahólabók*. Since Jacobus de Voragine tended to abbreviate and summarize matter from his sources, one can assume that the longer versions in *Reykjahólabók* ultimately derive from a Latin redaction – there is no evidence of Low German influence here – which contained fuller reports of the miracles, and this redaction may also have been the source of the miracles in the *Legenda aurea*. At the conclusion of the *Passio* narrative, the *Legenda aurea* relates miracles 1, 4, 11, and 12 above, while the *Passio-nael* only transmits miracles 4 and 12.

The deviation of the miracle sequence in Sth. 3 from the one in Sth. 15/Sth. 2/AM 661 on the one hand, and AM 655 XXII on the other, supports the thesis that Björn Porleifsson's source was an Icelandic redaction that deviated markedly from the other manuscripts. A number of corrupt readings in the miracle sequence (cf. section I above) were incurred in the process of copying a manuscript. The scribal errors may already have existed in Björn's source. Since the sequence of the resurrection miracles in Sth. 3 corresponds to that in the *Legenda aurea*, the source of which was a Latin redaction, the bipartite sequence of miracles in *Reykjahólabók* – which deviates from that in the other manuscripts – presumably derives ultimately from a source similar to that known to Jacobus de Voragine.

V. Conclusion

Stefanus saga in *Reykjahólabók* is the result of four different types of literary activity: copying, editing, translating (from Low German), and compiling. The scribe has been identified as Björn Porleifsson, and there is every reason to presume that he was also the translator of the Low German texts in the legendary, and *ipso facto* the editor and compiler.³⁷ There is no evidence that Björn was a revising, „embellish-ing“ scribe; on the contrary, he was a careful, albeit not error-free,

³⁷ Sverrir Tómasson writes in *Íslensk bókmenntasaga* II (Reykjavík: Mál og menning, 1993), p. 278, that *Reykjahólabók* „hefur að geyma 25 helgisögur sem Björn Porleifsson á Reykhólum setti saman og sumpart þýddi“.

copyist. A comparison of *Stefanus saga* in Sth. 3 with the text of the legend in the other extant manuscripts provides evidence that Björn was copying an older Icelandic redaction of the *Inventio*, first *Translatio*, and miracle sequence that was in some instances markedly different from the other preserved texts. The most striking deviations are found in the content of the roses-and-saffron dream in the *Inventio* and the structure of the miracle sequence.

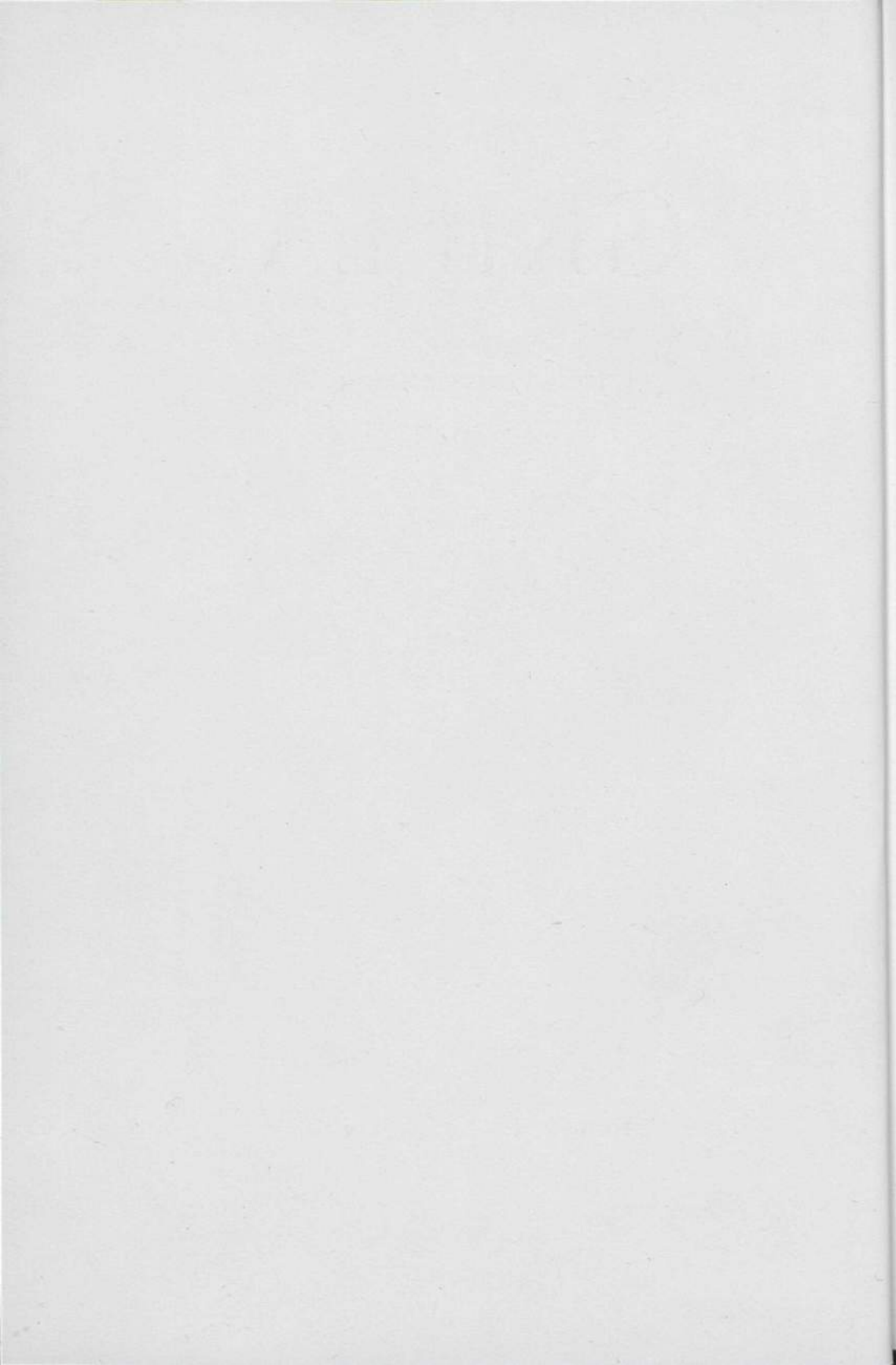
The Sth. 3 redaction of *Stefanus saga* contains the most complete legend of St. Stephen in Iceland, for unlike the redaction represented by Sth. 2, it includes a second *Translatio* account before the miracle sequence. This second *Translatio* derives from a Low German legend – not from that in the *Passionael*, but from a longer redaction. In interpolating the translation from the Low German, presumably for the sake of completeness, Björn revealed himself to be a compiler, a facet of his literary activity evident also in other parts of *Stefanus saga*. The *Passio* section of the legend appears to derive ultimately from the same Icelandic translation of the legend as the other manuscripts, yet it manifests considerable editorial intervention. Björn deleted matter – for example, the story of Veronica, because it could be read in another legend, that of St. James the Less – at the same time that he intercalated into *Stefanus saga* scriptural matter, which possibly also derives from the legend of St. James. Björn, the editor and compiler, went about his work with respect for the reader, for when he intervened in the text he was copying, he provided cross references.

Stefanus saga, as transmitted in *Reykjahólabók*, is the work of a hagiographer who set about transmitting as complete a record of the saint's *Passio*, *Inventio*, *Translatio*, and miracles as was available in Iceland at the time. The Sth. 3 redaction of *Stefanus saga* is superior to that in the other manuscripts – despite its idiosyncratic Icelandic lexicon and syntax – inasmuch as it is a compilation of late medieval knowledge about St. Stephen. Björn Þorleifsson copied an already existing Icelandic translation from the Latin but supplemented the text by translating additional material found in a Low German redaction. Contrary to what has been claimed, Björn, as copyist and translator, neither modernized the language nor modified the content of his source(s). Nonetheless, he appears to have worked in the awareness of his *œuvre* as a whole and therefore made conscious decisions to exclude matter recounted elsewhere. He was a thoughtful editor who

provided cross references and recognized the value of variants: he apprised the reader of their existence even while refusing to take a position concerning the better reading. Stefanus saga reveals the work of a scholarly mind and methodology, and constitutes a significant contribution to late medieval hagiography.

EFNISÁGRIP

Sagan af Stefáni frumvotti er varðveitt í nokkrum íslenskum miðaldahandritum. Í Hómilfubókinni (Sth. perg. 15 4to) frá um 1200 er hluti sögunnar varðveittur, einnig í þremur handritsbrotum frá 13. öld. Aðalhandrit sögunnar eru Sth. perg. 2 fol. frá fyrri hluta 15. aldar, AM 661 4to og Reykjahólabók (Sth. perg. 3 fol.) frá fyrri hluta 16. aldar. Textum þessara handrita ber ekki saman og leggur höfundur áherslu á að rannsaka tengsl sögunnar í Reykjahólabók við hinar gerðir hennar og sýnir fram á að Björn Þorleifsson, skrifari hennar, hefur unnið á sjálfstæðan hátt úr efnivið sínum. Hann hefur stuðst við eldri, íslenskar gerðir sögunnar sem og lágbýska gerð er hann sumpart þýddi.

GÍSLI SIGURÐSSON

KÖTLUDRAUMUR

Flökkuminni eða þjóðfélagsumræða?

HANDRIT OG TEXTI

KÖTLUDRAUMUR er *sagnakvæði* undir ljúflingslagi, eins og fornyrðislag hefur stundum verið nefnt á síðari öldum. Það segir sögu af Kötlu á Reykjanesi sem fer til hulduheima í draumi, kemur þaðan barni aukin og þarf að gera manni sínum (og bræðrum í sumum gerðum) grein fyrir því hvernig komið er. Jón Helgason, prófessor, hefur skrásett um 80 handrit Kötlu draums frá síðari hluta 17. aldar og fram á 19. öld, eða fleiri handrit en af öðrum sambærilegum kvæðum. Á þessum tíma lifði kvæðið líka í munnlegri geymd og því segja handritin ekki alla sögu um útbreiðslu þess. Þau gefa þó vísbendingu um að Kötlu draumur hafi verið vinsælli en önnur íslensk sagnakvæði. Samt sem áður hefur kvæðið fengið litla umfjöllun í prentuðum bókmenntasögum og yfirlitsritum, nema helst í doktorsritgerð Jóns Þorkelssonar (1888:204–206) um kveðskap á Íslandi á 15. og 16. öld. Má því segja að hugmyndir manna um Kötlu draum séu mjög ómótaðar.

Útgáfur og óprentaðar uppskriftir handrita

Kötlu draumur var fyrst prentaður með orðamun og greinargerð um handrit hjá Ólafi Davíðssyni (1898, IV:4–29). Í aukinni endurútgáfu af safni Jóns Árnasonar (1961, VI:19–29) er kvæðið prentað eftir *Álfariti Ólafs í Purkey*, með athugasemdum um ólíkar gerðir Kötlu draums og Kötlu sögu, og hjá Sigfúsi Sigfússyni (1991, X:504–528) er Kötlu draumur flokkaður með gamanljóðum og grýlukvæðum: „Tekinn 1911 eftir mjög lélegu og þó eigi illa skrifuðu hdr. Jóns yngra Ögmundssonar frá Bárðarstöðum í Loðmundarfirði.“ (S.rit, 528) Tvær lausamálsfrásagnir eru varðveittar um efni Kötlu draums: Önnur er skrifuð af Jóni Árnasyni eftir kvæðinu sjálfu og munnlegum frásögnum, prentuð í frumút-

gáfu safns hans (1862, I:59–64). Hin er frásögn „að austan frá Magnúsi Jónssyni frá Felli“, varðveitt í Lbs. 531 4to. Guðrún Ingólfsdóttir (1983) hefur rannsakað tengsl þessara lausamálsfrásagna við ólíkar gerðir kvæðisins og sýnt hvernig sagnaritararnir hafa lagað efnið í hendi sér.

Jón Helgason rannsakaði handrit Kötluðraums fyrir útgáfu sína á *Íslenzkum miðaldakvæðum*. Því verki varð aldrei lokið eins og ráðgert var. Hugmynd Jóns (1953:167, sjá aftar um aldur Kötluðraums) um að sagnakvæði undir ljúflingslagi hafi mótast fyrir siðaskipti hefur trúlega ráðið þeirri ákvörðun að gefa sagnakvæðin út með miðaldakvæðunum. Ýmis rök gætu þó mælt með því að halda þeim fremur í félagsskap sagnadansa í *Íslenzkum fornkvæðum*. Til dæmis eru sagnakvæðin innan um og saman við fornkvæðin í handritum og voru oft nefnd fornkvæði, eins og kemur fram í inngangi Jóns Helgasonar (1962:xl) að *Íslenzkum fornkvæðum* þegar hann greinir frá þeim kvæðum sem hann ætlar ekki að prenta sem fornkvæði, það eru meðal annars: „Episke digte i eddaversemål, allittererende (skønt allitterationen ofte er forstyrret), optegnede efter mundtlig tradition, foreligger i talrige håndskrifter med varierende tekstformer. Betegnedes tidligere, ligesom folkeviserne, som fornkvæði.“

Það sem hér er sagt um gerðir Kötluðraums byggist á stafréttum uppskriftum úr fórum Jóns Helgasonar á tólf handritum, sem Jonna Louis-Jensen í Árnasafni í Kaupmannahöfn hefur veitt mér góðfúslegt leyfi til að nota. Sjálfur hef ég fært stafsetningu til nútímahorfs í tilvitnunum til kvæðisins.

Elstu handrit frá síðari hluta 17. aldar

Í handritunum tólf sem Jón Helgason hefur skrifað upp eru tvær megingerðir Kötluðraums. Hann nefnir þá styttri, með um 60 erindum, *A* (8 uppskriftir), og þá lengri, með nær 90 erindum, *B* (4 uppskriftir). Í umfjöllun minni um kvæðið hef ég skipt *A*-kvæðunum eftir lengd í *A1* (lengri, 6 uppskriftir) og *A2* (styttri, 2 uppskriftir). Upplýsingar Jóns um aldur og uppruna handritanna má draga saman í töflu á bls. 191.

Elsta varðveitta uppskrift Kötluðraums er í *Kvæðabók séra Gissurar Sveinssonar* (AM 147 8vo) sem var skrifuð árið 1665. Þá eru fimm önnur handrit (2B og 3A) frá seinni hluta 17. aldar. Einnig er vitað um eldri, glataða uppskrift kvæðisins sem var í helgikvæðahandritinu AM 622 4to. Það handrit skrifaði Gísli Jónsson, síðar biskup í Skálholti, fyr-

B-gerð	A1-gerð		A2-gerð
Lbs. 558 8vo, skrifað af Eggerði Ó Brím, d. 1893			
AM 154 8vo xi um 1680	H		
AM 154 8vo x um 1690	H		
Lbs. 1293 4to, Gráskinna Gísla Komráðs., 1848			
AM 147 8vo, Kvæðabók sr. Gissurar Sveins., 1665	H		
NKS 1141 fol skrifað á 18. öld		—	
Thott 489 8vo III skrifað á 18. öld		—	
AM 154 8vo viii skrifað um 1670	H		
*AM 154 8vo vi, skrifað af Arna Magn. um 1700		H	
JS 473 8vo skrifað um 1800			H
AM 154 8vo vii skrifað um 1680	H		
AM 154 8vo ix skrifað um 1670	H		
			1600
			1700
			1800
H			1900

Tafla 1: Hér er sýndur aldur þeirra tólf handrita Kötludraums sem Jón Helgason skrifaði upp.

ir 1549 en blöðum með Kötludraumi var aukið inn síðar (Jón Þorkelsson 1888:204; *Katalog.* 2:36). Þessa glötuðu gerð skrifaði Árni Magnússon upp um aldamótin 1700 í AM 154 8vo vi. Við þá uppskrift hefur hann ritað:

Þesse Kötludraumur er ritadur epter pergaments blöðum, sem inn voru bundin i bok þá i litlu 4to, er eg feck af Þorde Petursyne ä Holmi, og ä eru mörg heilög qvædi. Skriften ä Kötludrauminum er nyrre enn ä þeim heilögu qvæðunum, og illa skrifuð

Jón Helgason (1967:173–174) segir að *Ábóta vísur* hafi verið eitt fjögurra kvæða úr þessari viðbót við AM 622 4to og að skriftin á vísunum

sé frá 17. öld, „snarere før end eftir 1650.“ Með þeim blöðum, sem eru það eina sem eftir er af viðbótinni, er miði með hendi Árna sem gæti þá bent til að forrit hans af Kötlu draumi hafi verið frá fyrri hluta aldarinnar:

Hier næst epter kom Kötlu draumr. sem eg hefi uppskrifadann. var med annarri hendi, enn ecki störs elldri enn þetta.

Ekki er víst hvaða ályktun má draga af þeirri staðreynd að svo mörg handrit Kötlu draums skuli vera til frá síðari hluta 17. aldar. Varðveittum uppskriftum fjölgar almennt um miðja 17. öld og yfirleitt er sú fjölgun handrita túlkuð svo að hún stafi af nýrri tísku að skrifa upp vel þekkt kvæði úr munnlegri geymd, auk þess sem pappír var orðinn ódýrari en áður. Hitt er líka hugsanlegt að margar uppskriftir á kvæðinu séu vísbending um auknar vinsældir þess á 17. öld. Ekki er þó víst að sú vísbending sé traust þar eð pappír er forgengilegt efni og elstu varðveittu uppskriftirnar voru allar nýlegar þegar Árni hóf söfnun sína. Eldri uppskriftir hefðu því hæglega getað glatast.

Efni Kötlu draums og ólíkar gerðir

Framan af kvæðinu eru gerðirnar nokkuð samstíga um efni og segja frá því að höfðinginn Már og hans væna kvinna Katla hafi búið á Reykjanesi. Eitt sinn þegar Már reið til Alþingis sótti svefn að Kötlu svo hún varð ekki vakin í fjögur dægur. Hún þótti fálynd þegar hún vaknaði og þegar Már kemur heim segir hún honum hvað hafi borið fyrir: Til hennar kom konan Alvör og leiddi Kötlu til sinna húsakynna og fyrir soninn Kár. Kötlu er gert að leggjast með honum. Eftir þetta verður efnismunur allnokkur. Hún virðist láta sér vel líka í *B* en óyndi hennar er ótvírætt í *A*. Þegar hún býst til brottfarar lýsir Kár því að þau eigi son í vonum og leysir hann Kötlu út með gjöfum. Í *A* springur Kár af harmi við skilnaðinn en í *B* kemur Alvör til Kötlu löngu síðar og segir henni lát Kárs, með hefndarhug í brjósti. Í báðum gerðum tekur eiginmaðurinn Már sögu konu sinnar vel og segir að þau skuli ala drenginn (Kára í *B* en Ara í *A*) upp og láta á engu bera. *A* segir miklu rækilegar frá heimsókn Kötlu en *B* þó að meginatriði séu flest þau sömu. Gerðirnar verða hins vegar verulega ósamhljóða í lokakaflanum. *A* lýkur á því að sonurinn Ari fæðist og elst upp sem hinn ágætasti maður en í *B* er langur eftirmáli þar sem þau Katla og Már eignast annan son, Ara.

Ari kallar þann eldri, Kára, „hóru son“ þannig að bræður Kötlu heyra. Þeir bregðast illa við og vilja hefna en þegar þeir heyra málsatvik af munni systur sinnar róast þeir aftur og allt fer vel að lokum. Þessi viðbót um bræðurna er ekki nefnd í *A* gerðunum.

B (lengri gerð)	A (styttri gerð)
Kötlu líkar vel að leggjast með Kár.	Óyndi Kötlu er ótvírætt að leggjast með Kár.
Alvör segir Kötlu lát Kárs með hefndarhug, löngu eftir skilnað þeirra.	Kár springur af harmi við skilnað þeirra Kötlu.
Langur eftirmáli þar sem Katla og Már eignast annan son, Ara, og hún réttlætir huldusoninn Kára fyrir bræðrum sínum þegar þeir komast að faðerni hans.	Lýkur þegar huldusonurinn Ari fæðist.

Tafla 2: Helstu efnisatriði sem aðgreina *A* og *B* gerðir Kötlu draums.

Hver uppskrift úr munnlegri geymd

Svo mikill orðamunur er á milli einstakra afbrigða kvæðisins innan *A* og *B* gerðanna að líklegast er að þau hafi verið skráð beint úr munnlegri geymd. Í handritunum tólf er munurinn jafnvel svo mikill að hugsanlegt er að tala um hverja uppskrift sem sjálfstæða gerð. Mestur munur innan gerða er í lokaorðum *A* gerðanna. Jón Helgason hefur skráð allmikinn orðamun úr öðrum handritum en ekki verður ráðið af blöðum hans hvort hann hafi þegar komist að þeirri niðurstöðu að þetta væru einu uppskriftirnar sem voru skráðar beint úr munnlegri geymd.

Til að gera grein fyrir ólíku orðfæri og efnistöfum er hægt að skipta kvæðinu í kafla og bera saman einstök erindi í gerðunum þremur og uppskriftunum tólf:

I. Kynning aðstæðna fer fram í fyrstu tveimur vísunum í öllum uppskriftum. Sagt er frá nöfnum hjónanna, hvar þau búi og að með þeim séu góðar ástir. Fyrsta vísan og upphaf þeirrar næstu eru nær samhljóða nema í 1,7 þar sem vísan er til Kötlu með dæmigerðri *formúlu* úr *hefðbundnum* skáldskap, þar sem stofnorðið heldur sér en kenniorðið

er breytilegt: „menja skorð“, „menja slóð“, „menja bil“ og „menja ná“. Munurinn verður meiri í síðari hluta 2. vísu þegar *B* gerðin heldur áfram að lýsa ástum hjónanna en *A* gerðirnar víkja að vænleik Kötlu:

AM 154 8vo x (<i>B</i>)	AM 147 8vo (<i>A1</i>)	AM 154 8vo vii (<i>A2</i>)
2.	2.	2.
aldrei kom þar	þótti Katla	sögð var hún Katla
angur á milli	kvenna allra	kvenna allra
meðan á láði	vífa vænlegast	vænst og vitur
lifðu bæði.	vera skrautlegust.	og vífa skrautlegust.

II. Már fer til Alþingis í 3. vísu allra gerða en Katla situr eftir og „skyldi/vildi sauma“ honum „skyrta/skikkju“. Tvær uppskriftir *B* gerðar (Lbs. 558 8vo og AM 154 8vo xi) bæta við vísu um að Katla hafi felld tár við skilnaðinn og þar með riðlast erindatalið á milli gerða.

III. Katla sofnar í fjögur dægur svo að enginn fær vakið hana.

B gerðin lýsir því í fjórum vísnum þegar Katla gengur til dyngju sinnar. Fóstri hennar fer á eftir, sér hana sitjandi „öndu svipta/firrita“ svo að menn verða hryggir við. Hann situr svo „fálundaður“ yfir Kötlu í fjögur dægur uns hún vaknar og er þá „hryggð á hringa fríði/gunni“. Í þessum vísnum *B* gerðar er orðamunur óverulegur.

A1 gerðin er frábrugðin *B* í þessum kafla. Í sex vísnum er því lýst að „skrautvaxinn maður“ / „vel björt/albjört kona“ gangi úr skála og „dreisslát kona“ / „drós gullvafin“ / „skrautvafin mæ“ / „dregileg kona“ fari inn og sofni. Þá koma „kátar konur“, sjá að hún sefur fast og þegar þær geta ekki vakið hana kalla þær fóstrann til. Hann leitar ráða til að vekja Kötlu en ekkert dugar svo hann má sitja yfir henni í fjögur dægur eins og í *B* gerðinni.

Í *A2* gerðinni eru fjórar vísur sem samsvara *A1* nema hvað ekki er sagt að neinn hafi gengið úr skála í upphafi og ekki er nefnt að fóstrinn hafi leitað ráða til að vekja Kötlu.

Orðamunur er allnokkur á milli gerða sem eru einna líkastar í þessum vísuhelmingi:

AM 154 8vo x (<i>B</i>)	AM 147 8vo (<i>A1</i>)	AM 154 8vo vii (<i>A2</i>)
6.	9.	7.
Sat yfir fljóði	Sátu yfir fljóði,	Sat yfir fljóði
full dægur fjögur	full dægur fjögur,	full dægur fjögur
<i>fálundaður</i>	<i>framlundaður</i>	<i>frómlundaður</i>

fóstri hennar
inni sagði hann...

fóstri hennar,
þá brá hún Katla...

fóstri hennar
þá brá hún Katla...

IV. Már kemur heim af þingi og spyr hvað ami að Kötlu.

Hér eru tvær vísur í *B* gerðinni um að Katla bregði af vana sínum og heilsa ekki þegar Már kemur. Hann spyr hverju það sæti og segir að hún muni ekki fá mein af mælgj sinni.

A1 gerðin lýsir heimkomunni ýmist í tveimur eða þremur vísnum. Már spyr hvað „sökum ylli“ og „snótir/víf“ verða fyrir svörum í þremur uppskriftum (NKS 1141 fol, AM 154 8vo viii, AM 154 8vo vi) og lýsa því að ekki hafi verið hægt að vekja Kötlu í fjögur dægur. Ekki er getið um svar þeirra í hinum uppskriftunum en í þeim öllum snýr Már sér að konu sinni og spyr í hljóði hvað hafi komið fyrir.

Í *A2* eru tvær vísur um heimkomuna og að Már sjái að Kötlu sé brugðið. Hann spyr fyrst fólkið í kring og síðan hana sjálfa hvað í „svefnförum snótar væri“ án þess að honum hafi verið sagt að óynði Kötlu tengdist svefni (það kemur heldur ekki fram í AM 147 8vo í *A1*).

Orðalagsmunur gerðanna kemur ágætlega í ljós í lokahendingum kaflans, sem undirstrika jafnframt blíðlyndi Más:

AM 154 8vo x (*B*)
9.
mein fær þú ekki
á mælgj þungri
þó mér sorgarefnið
segir hið rétta.

AM 147 8vo (*A1*)
11.
það er líkari,
að þér ei gjöri,
mein af mælgj
þó þú mér segir.

AM 154 8vo vii (*A2*)
9.
það mætti verða
þér yrði ekki
mein að mælgj
mér þó að segðir.

V. Frásögn Kötlu af draumför sinni í *hulduheima* er meginhluti kvæðisins, mjög mislangur eftir gerðum: rúmlega 20 vísur í *B* en nær 40 vísur í *A*. Hann skiptist í nokkra undirkafla:

a. *Ávarp Kötlu* sem leggur áherslu á gott samband þeirra hjóna og traust Kötlu á manni sínum. Í spurningu Más og ávarpi Kötlu eru áheyrendur búnir undir að Már bregðist vel við raunum konu sinnar og taki á þeim af ástúð og skynsemi.

b. *Alvör kemur og leiðir Kötlu til sinna húsakynna*. Ein uppskrift *A1* gerðar (NKS 1141 fol) hefur stakt erindi þar sem Katla segist hafa sofnað áður en henni þótti sem kona kæmi til sín. Í hinum uppskriftunum nefnir hún ekki þennan undanfara en vindur sér beint í að segja: „Kona þótti mér koma í dyngju/skála“ þannig að ekki kemur fram í hvaða ástandi hún telur sig hafa verið. Síðar, þegar Katla er komin

heim til Alvarar, segist hún hafa „vaknað“, hvað svo sem hún á við með því.

B gerðin lýsir því í fimm vísur (fimm og hálfri í Lbs. 558 8vo) hvernig Katla og Alvör fara saman á ferju, og Alvör kynnir sig fyrir Kötlu sem sér „hennar (hagleg) húsakynni“. Vísurnar eru nokkuð samhljóða innbyrðis um orðalag en erindaröð er örlítið breytileg þannig að hálf erindi flytjast til.

Í *A1* eru þrjár uppskriftir með fimm vísur í þessum kafla, ein (AM 154 8vo viii) með sex og ein (NKS 1141 fol) með sjö. Lengri uppskriftirnar tvær og AM 154 8vo vi eru samstiga með erindaröð en í hinum tveimur víxlást vísurnar, heilar eða hálfar, þegar fyrstu vísu kaflans sleppir. Hver helmingur, utan einn, í þessum tveimur á sér samsvörun í hinum uppskriftunum.

Í *A2* eru fimm og fjórar vísur í þessum kafla, með víxluðum vísuhelmingum að lokinni fyrstu vísu. Hver helmingur á sér hliðstæðu í *A 1*.

Efnismunur *A* og *B* birtist í síðustu tveimur vísur kaflans í *B* (sem eiga sér ekki samsvörun í *A*) þegar Alvör kynnir sig sérstaklega og tekur Kötlu með sér á báti. Í *A* gerðunum segist Alvör aftur á móti eiga sín húsakynni „yfir á þvera“ en för þeirra Kötlu yfir vatn er ekki lýst.

c. Tekið á móti Kötlu að Alvarar.

Í *B* eru tvær vísur ætlaðar undir móttökurnar sem Katla fær áður en hún er leidd fyrir Kár, son Alvarar. Katla sér lítinn bæ og hagleg húsakynni, og er leidd inn í vandað herbergi þar sem fögur fljóð „þóttust mig allar þessar kenna.“

Mikill ofvöxtur hefur hlaupið í móttökurnar í *A* því að þar hljóma allt upp í tíu vísur áður en Kár kemur fram á sviðið (sjö í Thott 489 8vo III og níu í AM 154 8vo vi). Orðalagslíkindi milli gerðanna eru bundin við einstök orð líkt og í þessum helmingum úr upphafi kaflans:

AM 154 8vo x (<i>B</i>)	AM 147 8vo (<i>A1</i>)	AM 154 8vo vii (<i>A2</i>)
16.	18.	16.
<i>Sá eg lítinn bæ</i>	<i>Þá sá eg hennar</i>	<i>Þá sá eg hennar</i>
<i>við lóðar skeiða</i>	<i>húsakynni,</i>	<i>húsakynni</i>
<i>það voru hennar hagleg</i>	<i>hvergi var á bústað</i>	<i>leit eg ei betri</i>
<i>húsakynni</i>	<i>betra að líta,</i>	<i>búgarð litinn</i>

Vísurnar sem á eftir fylgja í *A* eru nokkuð samstiga í báðum gerðunum. Nokkrir helmingar og línur víxlást og orðalagsmunurinn hér að neðan sýnir sveigjanleika textans:

AM 147 8vo (A1)

26.

*Dreif í skála**skrautmanna lið**mjög þrúðbúnir,**þar þrýdd voru sæti,*

27. [. . .]

*allur var af gumnum**gólfhjörtur skipaður,*

AM 154 8vo viii (A1)

28.

*Dreif í skála**skjöldunga lið**þar var glæsilegur**hjörtur á gólf**skipaður allur*

AM 154 8vo vii (A2)

24.

*Dreif í skála**skrautbúið lið**var af gumnum**gólfhjörtur þakinn*

d. Alvör leiðir Kötlu til sængur hjá Kár og hér verða gerðirnar mjög ósamstiga í lýsingum á samskiptum Kötlu og Kárs.

Í *B* eru 8 vísur með óverulegum orðamun fram að skilnaðarræðu Kárs um að þau eigi son í vonum (einni færri í Lbs. 558 8vo og einni fleiri í Lbs. 1293 4to). Í fyrstu vísunni biður Alvör Kár að vakna því að Katla sé komin. Katla horfir á og lýsir kurteislegri kveðju og eindreginni yfirlýsingu Kárs um að dauðinn bíði hans ef Katla fari frá honum. Alvör býr Kötlu „kerlaug“ og færir henni „vín drykk“ en hótar illu einu ef hún bregðist syni sínum. Kötlu er ekki sjálfrátt og hún verður að hlýða. Nokkru síðar kemur Alvör að sæng þeirra og segir að nú verði Katla að klæðast, „þó angur sé það arfa mínum“. Kár verður svo mikið um að Katla finnur til með honum og segist mundu hafa verið lengur ef feigðin hefði ekki „fundum slitid“. Ekkert er sagt um hvílubrögð elskendanna eða óyndi Kötlu. Áheyrandi veit ekki annað en skilnaður þeirra hljótist af feigð Kárs eða stjórnsemi móðurinnar og Katla geti jafnvel hugsað sér að vera áfram í sæng Kárs.

Í *A1* er samdrætti þeirra og skilnaði lýst á annan veg. Nokkur orðamunur er á milli uppskrifta og erindaröð riðlast aðeins í AM 147 8vo og AM 154 8vo vi. Hér hefur Kár lengri aðdraganda að kveðju sinni. Fram að hliðstæðu erindi í *B* um að þau eigi barn í vonum eru 9–12 vísur. Sem fyrr fylgist Katla með þegar Alvör vekur son sinn. Hann skilur að Katla muni „komin í skála“ og falast eftir ástum hennar í 3. vísu kaflans. Seinni hluti þeirrar ræðu verður sitt með hverju móti í uppskriftunum:

NKS 1141 fol (A 1)

33.

þó tel eg eigi á því

alla von vera

Thott 489 8vo III (A 1)

26.

þó er mér aldrei

ugglaust um það

AM 154 8vo vi (A 1)

30.

nú mun ekki

öllum um það

pér mun þykja	hvert samlyndur við mig	svinnust mun vera
þú nauðkvödd þar til.	sáttum eftir.	sögð að kvöldi.

e. *Kár og Katla kveðjast* með þeim orðum að Kár segir frá því að þau eigi son í vonum sem hún skuli nefna Kára (*B*) eða Ara (*A*). Kár gefur henni belti og hníf og ýmist hring (*B*) eða boga (*A*) handa syninum. Í *B* fær Katla líka skikkju af gulli, men og sylgju, en ekki er víst hvort hún fær nokkuð frá honum í *A*. Þar segir hann henni einungis að láta „glys“ sín og „föt, gulli búin,“ í „finnskjóðu niður“ en ekki kemur fram hvort þær gersemar eru gjafir hans. Ein uppskriftin í *A 1*, JS 473 8vo hefst hér í miðri ræðu Kárs en er heil allt til loka.

Í þremur uppskriftum *B* (Lbs. 558 8vo, AM 154 8vo xi og AM 154 8vo x) tekur skilnaðurinn aðeins þrjú erindi með smávægilegum orðamun þar sem Kár tilkynnir Kötlu um soninn og gefur henni gjafirnar. Í fjórða erindinu stendur Katla nauðug á fætur, klæðist skarti sínu og segir að nú tjói ekki „að tefja lengur.“ Í fjórðu uppskriftinni (Lbs. 1293 4to) er að auki sagt að Kár hafi sprungið af harmi og við það bætist einstæður kafli þar sem Alvör reiðist og hótar Kötlu: „eg sé nú á bak, / syni frægum / eins skaltu Katla / upp á horfa. (33.) Dauða bónda þíns [. . .] þig mun eg heimsækja / þeim á tíma / og tvíkosti / kvendi bjóða. (34.) Erfiðlega / en annan skalt kjósa“. Þessari hótun er fylgt eftir síðar í *B* uppskriftunum.

Hver gerð segir frá ávarpi Kárs með sínu orðalagi:

AM 154 8vo x (<i>B</i>)	Lbs. 1293 4to (<i>B</i>)	AM 154 8vo viii (<i>A 1</i>)	AM 154 8vo ix (<i>A 2</i>)
26.	27.	41.	34.
Við munum eiga son í vonum skaltu Kára kvendið nefna	Fjöldygg kona far nú aftur við munum son einn saman ala	Við munum eiga svinn seimabil sérlega vænan svein í vonum	Við munum eiga allfræklegan fríólundaðan svein í vonum

Í báðum *A* gerðunum tekur Kár sér tvö til fjögur erindi til viðbótar að kveðja Kötlu og víxlást erindaröð og vísuhelmingar nokkuð í þessum kafla. Í öllum uppskriftunum nema AM 154 8vo viii segir Kár að Katla skuli sýna Má hnossirnar þegar heim kemur. Í þeim öllum ráðleggur hann þeim að flytja bústað sinn yfir „á þvera“ og allar uppskriftirnar nema AM 154 8vo vi eru sammála um að þau skuli láta „tvær fugls þúfur“ standa við enda skálans. *A 2* gerðirnar bæta við tveimur erindum í lokin þar sem Katla lýsir því hvað þessar „tvær næt-

ur í bæ“ hafi verið sér þungbærar. Eiginleg kveðjuorð vantar í fjórum uppskriftum (AM 147 8vo (A I), AM 154 8vo vi (A I), JS 473 8vo (A I) og AM 154 8vo ix (A 2)) og nokkur orðamunur er á kveðjunni í hinum fjórum:

NKS 1141 fol (A I)	Thott 489 8vo III (A I)	AM 154 8vo viii (A I)	AM 154 8vo vii (A 2)
49.	39.	46.	42.
Hér mun eg skiljast skírleg við þig megum við síðan sjást aldrei þig mun eg lengi lauka ná muna mína um ævi máttu ráða af því.	Hér mun aðskiljast skrautlegt við mig munum við síðar sjást aldrei veit eg þó ekki hvert verður eða ei mín löng ævi máttu þar af ráða	Hér mun eg skilja skírleg við þig munum við síðan sjást aldrei veit eg þó ei hvað verða mun löng ævin mín og máttu ráða því.	Nú mun eg skilja skírlynd við þig og héðan aftur sjá aldrei þig mun eg lengi língrund muna um mína ævi máttu ráða af því.

f. Alvör fylgir Kötlu heim.

Í *B* gerðinni lýsa tvö erindi því að Alvör kemur og leiðir Kötlu þegiandi (fyrir utan hinar einstæðu hótanir í Lbs. 1293 4to) að ferju sinni og fylgir henni heim að hliðgarði áður en hún hverfur á burt. Um orðalagslíkindi við *A* gerðirnar er ekki að tala.

Í báðum *A* uppskriftunum eru tvö erindi sem lýsa skilnaði Kötlu og Alvarar í fullum friði og Alvör biður Kötlu að njóta gersemanna því „það er Kárs vilji.“ Í *A I* uppskriftunum (nema AM 154 8vo vi) er eitt erindi að auki eftir að Katla er út gengin. Þá heyrir hún „brest í skála“ þegar Kár kennir „kaldan dauða“ og minnir það á Lbs. 1293 4to í *B* gerðinni þar sem hann „sprakk af harmi“. Uppskriftirnar eru mjög líkar að orðfæri í þessum kafla en erindaröð víxlast aðeins.

VI. Viðbrögð Mús við sögu Kötlu eru vinsamleg en þó ólík eftir gerðum.

Í *B* gerðinni eru uppskriftirnar nokkuð samhljóða og Mús lýsir því í tveimur erindum að hún skuli „hylja harma“ sína og láta eins og hann eigi barnið.

Uppskriftirnar í *A I* eru hver með sínu móti og ólíkar *B*. Mús tekur upp gersemar Kötlu úr huldheimum í tveimur erindum. Í AM 147 8vo segir hann að hún skuli hafa þær sér að gamni og mælir nokkur huggunarorð. Í NKS 1141 fol er eitt erindi þar sem Mús tekur huggandi utan um Kötlu sína og í AM 154 8vo vi mælir hann svipuð huggunarorð en

bætt er við erindi um að þau hafi flutt bústað sinn og allt gengið þeim í hag. Í Thott 489 8vo III er bara eitt erindi (sem er jafnframt síðasta erindið í uppskriftinni) um að Már vilji sjá hnossirnar. Hann stingur upp á að þau hirði gripina og hafi síðan í búning sinn. AM 154 8vo viii segist eins frá, og JS 473 8vo líka nema þar bætir Már við erindi með huggunarorðum líkt og í þremur fyrsttöldu uppskriftunum.

A 2 uppskriftirnar hafa þrjú nokkuð samhljóða erindi þar sem Már tekur gersemarnar, sættist við Kötlu og þau flytja bústað sinn „sem Katla þeim fyrir sagði.“

VII. *Katla eignast son* í öllum uppskriftum, í sumarbyrjun eða rétt þar um bil. Hann er „fagureygður“ í *B* gerðinni, ýmist „frábær“ eða „allfríður“ í *A 1* og „frameygður“ í *A 2*. Í *B* gerðinni eru fyrstu viðbrögð þau að Már gefur sig mikið að syninum en móðir hans minna. Áður en Már kemst að í báðum *A* gerðunum eru hins vegar þessir vísuhelmingar strax á eftir fréttinni um fæðinguna:

AM 147 8vo (<i>A 1</i>) 50. sögðu snótir að koma mundi barn aldreigi, betra sjónum.	AM 154 8vo vi (<i>A 1</i>) 51. sögðu snótir komið hefði aldrei alvænni sveinn fyrir sjónir.	JS 473 8vo (<i>A 1</i>) 49. sögðu snótir að sjást mundi barn aldreigi betra sjónum.	AM 154 8vo vii (<i>A 2</i>) 49. þá sögðu konur að koma mundi barn aldreigi bjartara ásyndum.
--	--	--	---

Eftir yfirlýsingu kvennanna eru allar *A* uppskriftirnar nokkuð samhljóða um að Már hyggi að sveininum og hvetji Kötlu til að unna syni sínum. Í NKS 1141 fol (*A 1*) og AM 154 8vo vii (*A 2*) mælir hann auk þess í hljóði að hún skuli kenna sér sveininn, – líkt og í *B* gerðinni þegar Már heyrði sögu Kötlu.

Í *B* gerðinni er sagt frá því að „nýtum sveini/pilti“ hafi verið gefið nafn og Már látið kalla hann Kára eftir sögu Kötlu. Það er jafnframt síðasta erindið sem á sér beina hliðstæðu í hinum gerðunum.

Tvær uppskriftir *A 1* gerðarinnar hafa aftur á móti beina ræðu með nafngjöfnni:

AM 147 8vo (<i>A 1</i>) 52. Svo skal hann nefna, nafnvænlegastan,	JS 473 8vo (<i>A 1</i>) [Svo] skal hann nefna nafni vänlega
--	---

fagra Ara
sem hans faðir mælti,

sem inn fagra Ara
sem faðir hans mælti

AM 154 8vo vi nær ekki lengra, en þrjár uppskriftir *A 1* hafa erindi þar sem Már biður Kötlu að færa sveininum gjafir föðurins að nafnfesti:

NKS 1141 fol
56.
Fá þú með nafni
þessum sveini
heillynd kona
hníf og belti
alls skulum efna
við okkarn son
sem framfarinn
faðir hans mælti.

AM 154 8vo viii
54.
Fáðu með nafni
fríðum sveini
horsklynd kona
hníf og belti
allt skulum við efna
við okkar son
það sem frómlundaður
faðir hans sagði.

JS 473 8vo
Fáðu með nafni
þessum sveini,
karsklynd kona
kníf og belti,
allt skulum við efna
við okkar son
það sem frómlundaður
faðir hans mælti.

Kvæði *B* gerðar halda áfram eftir barnsfæðinguna og segja frá öðrum syni þeirra Más og Kötlu. *A* gerðirnar búa sig hins vegar undir að ljúka kvæðinu þegar hér er komið sögu.

VIII a. Lokakafli A gerða um frama Ara og góðar ástir til æviloka.

Einungis fjórar *A 1* uppskriftir af sex eru heilar allt til kvæðisloka. Þrjár þeirra (NKS 1141 fol, AM 154 8vo viii og JS 473 8vo) hafa fyrst tvö sameiginleg erindi um uppvöxt Ara og „almanna lof“ og segja að hann ýmist „fæðist“ upp eða „fræðist“ hjá Þorgilsi nokkrum. Tvær uppskriftir (NKS 1141 fol og AM 154 8vo viii) bæta við að enginn hafi staðið Ara á sporði þegar hann kom til Alþingis.

AM 147 8vo á samleið með uppskriftunum þremur sem segja nú frá búferlaflutningunum (sem voru þáttur í viðbrögðum Más við sögu Kötlu í AM 154 8vo vi og *A 2* kvæðunum) og allra síðast fara AM 147 8vo og JS 473 8vo sína leið og segja að sveinninn hafi vaxið upp og þau „ynntist / allt hið besta / um ævi sína / Már og Katla“ eða „unntust / allt hið besta / Már og Katla / um mæltu ævi.“

Eftir búferlaflutninga er stakt erindi í AM 154 8vo viii um fjölskyldu-sæluna á nýja staðnum en lokaorðin eru lík og í NKS 1141 fol. Þar er athyglisvert að vísað er til óþekktrar Helgu sem „verkbeiðanda“ og sagt að kvæðið sé 60 erindi. Aftan á síðasta blaði AM 154 8vo viii hefur einnig verið bætt við heldur ónotalegum áfellisdómi um kvæðið Kötlu-draum:

NKS 1141 fol 60.	AM 154 8vo viii	AM 154 8vo viii – aftanmáls
mig það Helga að hrósa skyldi kátlynd í brag Kötludraumi. 61.	60. Mig það hún Helga að eg hrósa skyldi kátlynd í bæ Kötludraumi minnstu hvervetna mengrund á það að sextugt yrði samið kvæði.	Kötludraumur kostanaumur kynlegt fræði uppdiktaður aflagaður ónýtt kvæði.
Minnstu hvervetna hvað eg segi og erindum öngvum gleymir svo að uppfyllist öll þeirra tala og sextugt verði síðast í kvæði.		

Af A 2 uppskriftunum er það að segja að það vantar aftan á AM 154 8vo ix en í AM 154 8vo vii eru fimm lokaerindi. Hið fyrsta segir að Ari hafi verið ættarbot og að annars óþekktur Snæbjörn hafi „sniðað kvæði / og alþýðlega / ort það saman.“ Þá elst Ari upp og hlýtur almannanna lof á meðan „mjög vel unntust / Már og hún Katla.“ Að lokum eru þrjú erindi sem leggja út af kvæðinu í þá veru að nú megi seggir að hyggja hvort allt sé nú logið um „álfa kindur“ eins og vitnað er til hér á eftir.

VIII b. Viðbót B gerðar hefst í byrjun 36./37. erindis (í lok 40. erindis í Lbs. 1293 4to sem er sér um erindaskipan) og heldur áfram í um 50 samstíga erindum. Viðbótin er því nærri jafn löng og allt kvæðið í A. Orða- og erindamunur er óverulegur en þrjú erindi vantar í Lbs. 558 8vo, sem eru í hinum uppskriftunum: Fyrsta um samlyndi þeirra hjóna langa hríð eftir að sveinarnir eru fæddir; annað um að bræðurnir strengi þess heit að hefna með sverði við tíðindin um hóruson systur sinnar; og þriðja er innskot ljóðmælandans um form kvæðisins sem ein-kennist af því að „ekki sjást hér / eddukenningar.“ „Viðbótin“ skiptist síðan í nokkra undirkafla:

a. *Katla eignast annan son* og nú með manni sínum. Sá heitir Ari líkt og einbirni huldumannsins í A gerðunum. Már er jafn elskur að báðum sonum konu sinnar en hún sjálf er fálát við huldusoninn þar til þau hjón ræða saman og Már sannfærir Kötlum um hlýhug sinn. Eftir það líða stundir fram í ást og samlyndi hjónanna (6 erindi, 5 í Lbs. 558 8vo).

b. *Alvör vitjar Kötlum í svefni og boðar hefndir* dag einn þegar Már er

farinn til veiða. Hún segir að misskipt sé með þeim, Katla hafi yndi af manni sínum en sonur hennar sé dáinn. Þá býður Alvör Kötlu tvo kosti: að missa Má eða verða fyrir svívirðingu sonar síns. Hún velur að halda manni sínum því að „allt fer um skammir / sem auðið verður, / en Már mun eg síst / missa vilja.“ Síðan skilja þær með sorg í huga (5½ erindi).

c. *Már kemur heim og huggar Kötlu* eftir að hún hefur sagt honum af komu Alvarar. Hann hughreystir hana, stingur upp á að þau bjóði bræðrum hennar til veislu þar sem hún skuli vera „fagnaðarsöm / sæl / við firða alla“ (4½ erindi).

d. *Már býður mága sína velkomna til veislu* og leiðir þá til sætis. Katla situr þrúðbúin og skrydd gjöfum úr hulduheimum, skikkju og meni. Már mælir fyrir veislugriðum með nokkuð fornlegri formúlu þar sem hann heitir á sól, vind, ís og sjó að veislan fari vel fram. Allir gera góðan róm að og hver uppskrift lýsir glaumnum með sínum hætti:

Lbs. 558 8vo 57.	AM 154 8vo xi 59.	AM 154 8vo x 58.	Lbs. 1293 4to 62.
heiður og æra	hvítungs bálið	hvítungs bylgjan	hvítungs bylgjan
hvern mann gladdi,	hölda gladdi	hölda gladdi	hölda gladdi.
var þar ölteiti	var þá íta hvör	var þá íta hvör	63. Þá voru ítar
öðru meira.	við annan glaður.	við annan glaður.	allir sátir

e. *Samtal hálfbræðra á gólfi* kemur upp um þá þegar huldusveinninn Kári biður móður sína að ljá sér menið góða. Þegar hjónabandsbarnið Ari sér þetta vill hann fá menið en Kári synjar þess og Ari sakar hann um að halda fyrir sér réttmætri eign: „heldur þú við mig, / hóru son leiður? / Því að eg á eign / okkar beggja“ (3 erindi).

f. *Viðbrögð við orðum Ara* verða þau að Katla stendur upp og fer en Ásmundur hefur orð fyrir bræðrum hennar og spyr hvort systir þeirra skuli þá vera „ættar skömm.“ Katla vill fremur lífið láta en að menn viti leyndarmál hennar. Kurr kemur upp með bræðrunum Vilhjálm, Sigurði (vantar í Lbs. 1293 4to) og Loga (*Bogi* í Lbs. 1293 4to) sem telja að nú sé varla „vært í sæti/sætum“. Eins og áður er getið hafa nú allar gerðirnar utan Lbs. 558 8vo eitt erindi þar sem bræðurnir munda vopnin og segja að svo ungur sveinn kunni ekki að ljúga, enda séu „rök til ræðu hans nokkur.“ Már tekur þá til máls og segir þeim að taka ekki mark á orðum barna en við það verða bræðurnir ólmir og vilja komast að hver rök séu til „ræðu sveina.“ Már upplýsir í tveimur erindum að

Katla hafi ekki átt neina sök og spyr hvort þeir telji þá seka sem rati í vömm eða sjónhverfingar í blundi! (10 erindi, 9 í Lbs. 558 8vo).

g. Már sækir Kötlu og biður hana að koma og segja bræðrunum alla sögu, sem hún samþykkir (3 erindi).

h. Katla kemur og segir sögu sína þannig að bræðurnir sefast; enda með því að hæla Má fyrir hans þátt í þessu máli og mælast til æv-langrar vináttu við hann (6 erindi).

i. Að sögulokum er greint frá miklum ástum þeirra Mús og Kötlu, færsælum búskap Kára, sem vissi sitt af hverju um „strauma gang og stjörnulistir“, og höfðingskap Ara sem margir menn eru komnir af (4 erindi).

B gerð Kötlu draums lýkur á þremur erindum (tveimur í Lbs. 558 8vo) um kvæðið sjálft, form þess og að nú sé fólki boðin þessi brag-smíð sem nefna megi Kötlu draum.

Samantekt

Af ólíkum gerðum Kötlu draums kemur fram að efnismunur þeirra er einkum fólgin í því að *A* gerðin blæs út heimsókn Kötlu til húsa Alvarar og gerir skýra grein fyrir óyndi Kötlu í sæng Kárs. *B* gerðin gefur hins vegar í skyn að Katla láti sér vel líka enda þótt hún sé sinnulaus vegna hótunar Alvarar. Með viðbót sinni leggur *B* gerðin einnig mesta áherslu á hörkuleg viðbrögð bræðra Kötlu og réttlætiskenn þeirra þegar þeir heyra öll málsatvik. Þá kemur dauði Kárs fram með ólíkum hætti í gerðunum, annars vegar í beinni frásögn í *A* en ekki fyrr en í orðum Alvarar í *B* eins og rakið var. Að öðru leyti eru efnisatriði flest þau sömu í þeim köflum sem sambærilegir eru.

Aftur á móti er munur á orðalagi og erindaskipan víða mikill, einkum á milli megingerðanna. Sums staðar, einkum í upphafi kvæðisins eða í byrjun hvers efnisþáttar, er orðamunur óverulegur svo stappar nærri orðrétttri geymd. Þar sem munurinn er meiri í miðri frásögn má kalla textann „fljótandi“ og orðalagslíkindi eru þá bundin við einstök orð á stangli sem, ásamt efni, vísa til þess að hér sé um „sama“ kvæði að ræða. Þess eru einnig dæmi að breytileikinn sé haminn innan ákveðinna marka. Þá birtist frjálsræði í textameðferð í því að algengum heitum er skipt út en umgjörðin helst lítið breytt. Er slík geymd ekki fjarri því sem Lars Lönnroth (1971:18) hefur haldið fram um eddukvæði:

It seems evident, however, that some parts of an Eddic poem were more susceptible to change than others, and these parts were probably, at least most of the time, the ones that were the least important from a structural standpoint, and which contained the most conventional, formulaic and "ornamental" material. On the other hand, most of the essential verse lines probably remained fixed in the tradition. We find a similar relationship between fixed and variable verse lines in the transmission of popular ballads.

Þessi lýsing á að nokkru leyti við um varðveislu Kötludraums. Sú meginhugmynd kvæðisins helst óbreytt í öllum gerðum og uppskriftum að Katla sé ekki í neinni sök þó að hún hafi orðið barnshafandi eftir annan en eiginmann sinn, enda hafi hún verið óvirkur þolandi í því máli. Mannþryði Más og samheldni þeirra hjóna virðist ávallt vera með svipuðu sniði.

ALDUR KVÆÐISINS

Elstu heimildir frá fyrri hluta 17. aldar

Elsta þekkt heimild um Kötludraum er í svigagrein við Grænlandsannál sem Ólafur Halldórsson (1978:283–292) telur að Jón Guðmundsson lærði (1574–1658) hafi samið, líklega á þriðja áratug 17. aldar:

Þeirra son *var Már á Hólum (er nú kallast <á> Reykjahólum) er átti Þórkötlu (sem Kötludraumur er af) dóttur Hergils hnapp-rass, sem var sonur Práandar hins mjóbeina, er nam Flatey. Sonur Márs eður Kárs og Kötlu var Ari;

(s.rit:39)

Síðan segir annállinn af hrakningum Ara til Hvíttramannalands sem ekki er sagt frá í Kötludraumi en Jón lærði gat lesið um í Hauksbók Landnámu, sem er sennilegt að hann hafi haft undir höndum. Árið 1641 ritar Jón *Samantektir um skilning á Eddu*. Þar nefnir hann Kötludraum og segir:

Menn kalla Lioð eitt gamallt Kotludraum sem menn viðkannaz at ec meina i ollum Islandz fiorðungum, oc er þat æfinntyr ecki at skrifa, at þat er Islandz monnum næsta alkunnigt, fiógr dægr

skyldi hon hafa Legit, eðr sva sem sofit i þeirri Liufllings Leibslu, hnossirnar hafði hon fengit synligar, enn hvert sa Ari sonr hennar var Mársson eðr Karsson er i efanum, sem fleira annat. Su Katla var dottir Hergilsar or Hergilsey, hans faðir Þrandr Miobeine sem nam Flatey.

(*Sth. papp. 38 fol. bl. 96v; væntanlegt í útgáfu Einars G. Péturssonar*)

Næst segir Jón frá Skíðarímu og nefnir þá „heilagra manna Leiðslr af þeim gomlu skrifaðar, sem nu eru forkastaðar“. Þannig má álykta að hann hafi tengt bæði Kötuldraum og Skíðarímu við leiðslubókmenntir. Í máli Jóns kemur og fram að Kötuldraumur sé „gamalt ljóð“ og útbreitt í öllum landsfjórðungum. Ekki verður þó sagt með vissu hvað má álykta um aldur kvæðisins af orðum Jóns: Hvað gat hann til dæmis vitað um aldur höfundarlaus kvæðis með þjóðsagnaefni sem er þekkt víða að? Mikil útbreiðsla þarf heldur ekki að vitna um háan aldur því að við vitum ekki hvað kvæði var lengi að breiðast út um allt land og ná vinsældum fyrir daga nútímafjölmiðlunar. Eins er alls óvíst hvaða gerð eða gerðir kvæðisins voru á sveimi um Ísland á dögum Jóns lærða, eða hver hin *upphaflega gerð var ef kvæðið var þá þegar orðið mjög gamalt. Var það *A* gerð eða *B* gerð eða einhver allt önnur gerð?

Aðra heimild, álfka stuttaralega, má rekja eftir krókaleiðum aftur til daga Jóns lærða. Á efri árum ritaði Jón Ólafsson úr Grunnavík (1705–1779) á miða við *eg bý* í orðabók sinni að Kötuldraumur hafi verið með í álfariti sem Þormóður Torfason (1636–1719) eignaði sr. Einari Guðmundssyni á Stað á Reykjanesi (16./17. öld). Á miða þessum virðist Grunnavíkur-Jón rugla riti Einars saman við *Philosophia naturalis* sem hann hafði áður eignað Sigurði Stefánssyni („Sigvardus Stephanus, et Sigurdus Stephanius“), skólameistara (d. 1595), eins og Jón Samsonarson (1967:251) hefur bent á. Athugasemd Grunnavíkur-Jóns er svona í útgáfu nafna hans Samsonarsonar:

item Rector quidam Schalholtinus, Einar nomine, ut accipi, tempore Episcopi Brynoolfi, vel circiter florens, et munere ibidem Rectorali Scholæ fungens. Latinè conscriptum, in qvo dictos Spiritus vocat Latine Essentias subterraneas, et Semi-homines. Scriptum verò id suum Philosophiam Naturalem multa ibid. frivola allegata, ut Kótlu Drøm (Somnium Katlæ) et similia.

Jón Helgason (1926:113) hélt þessum ritum ekki heldur alveg aðgreind-

um í bók sinni um Grunnavíkur-Jón þar sem hann gerir eftirfarandi athugasemd þegar hann getur um að sagan af slysaðuða Sigurðar skólameistara Stefánssonar (sjá hér aftar) sé skráð við „ljúflingur“ í orðabók Grunnavíkur-Jóns:

Svo nefnir Jón hann [þ.e. Sigurð] rjett í Add 3 fol 100 r, en í orðabókinni er hann kallaður Stefán (við „álfur“) eða Einar (við „eg bý“). Jón hefur lesið álfarit hans [Sigurðar? Einars?], og getur hann þess fyrst í brjefsútdrætti til Vigfúsar Jónssonar 1732: „Beðinn að spyrja föður sinn, hvert sra. Ólafur Jónsson gamli skólameistari er author til skriftsins um drauga og álfa, er á latínu skiftist í tvo libros, kallast þar Philosophia naturalis. 1. cap. inniheldur geniorum seu umbrarum examen etc.“. Álfar voru í þessu riti kallaðir essentia subterranea og semihomines. Kötludraumur var tekinn þar upp. – Sbr. Landfræðissögu II 26, Skólameistarasögu 83, 213.

Ekkert er sagt um Kötludraum í þeim bókum sem Jón Helgason nefnir og svo virðist sem hann telji Einar á miðanum aðeins vera nafnarugling fyrir Sigurð skólameistara – en það væri ákaflega merkilegt ef Kötludraumur hefði verið í riti Sigurðar, Philosophia naturalis, því að hann dó árið 1595. Svo var þó ekki.

Af Einari Guðmundssyni er það að segja að hann er talinn fæddur á bilinu 1585–90 og var orðinn prestur 1614. Nú eru aðeins varðveitt endursögð brot úr álfariti hans í latínuformála Þormóðs Torfasonar að *Historia Hrolfi Krakii* (útg. 1705) en Þormóður var bróðursonur konu Einars og kynntist honum í æsku. Einar Ól. Sveinsson (1942) gaf brotin út í íslensku þýðingu í 7. bindi *Blöndu*. Í formálanum fjallar Þormóður meðal annars um sannindi Hrólfis sögu og segir hana fulla af skröksögum þó að þeir séu til sem telji slíkar sögur sannar. Því til staðfestingar vitnar hann í lifandi huldufólkstrú eins og hún birtist í riti sr. Einars. Þar kemur að hann ræðir um huldukonur sem hafi átt börn með mennskum mönnum, og beri þau til skírnar, en það hafi þó oft farið á annan veg eins og þegar Þorkatla, kona Más, varð þunguð eftir Kár bergbúa og átti soninn Ara, sem kvæðin (athyglisvert er að Þormóður notar fleirtölu) um þá sorglegu atburði votta:

cujus gentis mulieres etiam ex nostris conceperunt infantes, qvæ sacro fonte suos liberos ablui, & Christianismo initiari avidè, sed pleræqve frustra, expetiverunt. (Jamqve ad exempla procedit.)

Thorkatla Mari uxor Kari Saxicolæ congressu gravida facta, filium, Aresum nomine, peperit; ut Ode de illo fatali casu confectæ testantur.

(*Pormóður Torfason 1705:12*)

Ekki verður vitað hvort allt kvæðið var í þessu riti eins og ætla mætti af miða Grunnavíkur-Jóns. Hugsanlega bendir svigagrein Pormóðs, um að nú fari Einar að rekja dæmi, til þess að þar hafi hann hlaupið yfir kvæðið. Einar var enn á lífi árið 1649 en hvorki er vitað hvenær hann skrifaði álfaritíð né hvernig sá Kötludraumur var sem hann þekkti. Þó er athyglisvert að Einar var um tíma prestur á Reykjanesi þar sem þau Katla og Már bjuggu forðum tíð. Ekki er ósennilegt að áhuga Einars á kvæðinu megi tengja við prestskap hans þar.

Hugmyndir fræðimanna um hærri aldur

Ekkert verður nú sagt um upphafsmann kvæðisins eða hvort það muni fyrst hafa verið ort á pappír, eða komist á bækur úr minni skrifara eða eftir munnlegum flutningi. Ólafur Davíðsson (1898:16) hafnar algjörlega fullyrðingu Hallgríms Jónssonar (1780–1836) að kvæðið sé eftir Jón Guðmundsson lærða og vísar til orða Jóns sjálfs um kvæðið (sbr. hér að ofan). Jón Helgason (1953:167) taldi víst að sagnakvæði hefðu gengið í munnlegri geymd fyrir ritun og sagði að hefð slíkra ævintýra- og sagnakvæða undir ljúflingslagi hefði efalaust mótast fyrir siðaskipti. Hann færir þó engin sérstök rök fyrir þeirri aldursákvörðun en hefur líklega í huga orð Jóns lærða um að kvæðið sé gamalt og alkunnugt á hans dögum. Einnig gerir hann ráð fyrir að einhver óslitinn þráður hafi legið frá hefð eddukvæða til sagnakvæðanna sem styðjast við sams konar bragarhátt og skáldamál að nokkru leyti þó að efnið sé ekki hið sama.

Jón Þorkelsson (1888:205) hafði áður notað, með miklum fyrirvara, tengsl persóna Kötludraums við þekkt fólk úr fornritum sem vísbendingu um aldur: „har vi så ikke heri et kriterium for at Kötludraumur er af en betydelig ælde?“ Nokkrar persónur Kötludraums, Þorkatla, Már og sonurinn Ari, eru nefndar í Landnámu (S 122, H 94, M 35). Þar segir meðal annars að Már hafi búið á Hólum og verið sonarsonur Úlfs ins skjálga er nam Reykjanes allt milli Þorskafjarðar og Hafrafells. Í Landnámu fer þó engum sögum af undarlegum draumförum Kötlu eða

viðbrögðum Más og bræðra Kötlu við þeim tíðindum að hún hafi orðið barnshafandi af völdum draummanns. Af nafnatengslum við fornritin verður því ekkert ráðið um aldur sögunnar í Kötlu draumi. Vésteinn Ólason (1982:132) er miklu varkárari í aldursákvörðun sinni en hann segir aðeins að kvæðið hafi verið skrifað í ýmsum gerðum úr munnlegri hefð á 17. öld, og hafi ekki getað verið ort síðar en á 16. öld.

VINSÆLDIR KÖTLUDRAUMS Á 17. ÖLD

Hægt er að efast um hvort það sé raunhæf spurning að spyrja um aldur kvæðis á borð við Kötlu draum. Texti kvæðisins í elstu handritum er svo breytilegur að engar ályktanir er hægt að draga af þeim um aldur eða orðalag hinnar *upphaflegu gerðar. Við vitum ekki heldur hvernig sú gerð þyrfti að vera til að geta talist sama kvæði og sá Kötlu draumur sem við þekkjum. Í stað þess að huga að aldri getum við reynt að halda okkur við hinar varðveittu uppskriftir og sagt sem svo að mörg handrit séu að minnsta kosti til vitnis um allnokkra útbreiðslu kvæðisins á þeim tíma sem þau voru skrifuð. Í framhaldi af því má spyrja hvort einhver ástæða sé til þess að Kötlu draumur verði svona vinsæll í uppskriftum þegar líður á 17. öld. Tengist hann hræringum í þjóðlífinu á þeim tíma þannig að skýra megi vinsældir hans?

Hluti af efni Kötlu draums er sóttur í vel þekkt minni úr munnmælum um samskipti mennskra kvenna og huldumanna (sbr. Thompson, 1934:F300–399). Því er ekki hægt að tala um aldur sjálfs söguefnisins. Ástamál ber líka víða á góma í sagnadönsum (Nína Björk Elíasson, 1980:145–147; Types of the Scandinavian Medieval Ballad: D 1-D 440) og í þjóðsögum frá 19. öld eru þekkt dæmi um ástir mennskra manna við huldufólk eins og Guðrún Bjartmarsdóttir (1982) hefur rakið og tengt við rómantíska drauma og óuppfyllta ástarþrá sem fólk hafi fullnægt í sögum.

Áhersla á viðbrögð við vanda

En umgjörðin í Kötlu draumi er sérstæð og allrar athygli verð. Fræðimenn hafa einkum nefnt að kvæðið fjallaði um óendurgoldna ást huldumanns á mennskri konu. Einar Ól. Sveinsson (1940:81) segir kjarna þess til dæmis vera „ofurást huldumanns á mennskri konu og

trega hans, þegar hún yfirgefur hann og fer til mannheima.“ Í sama streng taka Jón Helgason (1953:168) og Guðrún Ingólfsdóttir (1983:1) en hún segir: „Yfir kvæðinu hvílir rómantískur tregablær, enda fjallar það að nokkru um óendurgoldna ást. Huldumaðurinn Kári reynir með hjálp móður sinnar að heilla til sín mensska konu, Kötlu, og tekst að ná henni til sín yfir í huliðsheima. Katla festir hins vegar ekki yndi með þeim og er fylgt aftur til mannheima, en Kári springur af harmi.“ Svipuð áhersla kemur fram í nýlegri bókmenntasögu þar sem Böðvar Guðmundsson (1993:484) segir efni kvæðisins vera álfasögu.

Þessar lýsingar falla ekki alls kostar að efni Kötlu draums því að í kvæðinu sjálfu er tiltölulega lítið gert úr ástum huldumannsins en meiri áhersla lögð á vanda eiginmanns og bræðra sem þurfa að bregðast við þegar eiginkona og systir eignast barn með öðrum en maka sínum. Meginmunur kvæðisgerðanna er einmitt fólgin í ólíkum efnistöfum þegar kemur að viðbrögðum við þeim tíðindum að Katla hafi átt barn með öðrum en eiginmanni sínum. A-gerðirnar láta nægja að eiginmaðurinn þaggi málið niður með konu sinni, en í B-gerðinni er líka sýnt hvernig bræður hennar bregðast við.

Stóridómur settur 1564 og „glæpur“ Kötlu

Eftir siðaskipti um miðja 16. öld tóku valdsmenn upp strangt eftirlit með ástamálum þegna sinna. Stóridómur var settur á Alþingi árið 1564 og þar með hóf ríkisvaldið að rétta í málum sem höfðu áður verið rekin af höfðingjum og kirkju (Inga Huld Hákonardóttir 1992:68–69). Um leið þyngdust refsingar verulega og í Stóradómi er meðal annars kveðið á um að fyrir hördómsbrot skuli koma sektir og húðlát eftir fyrsta og annað brot en líflát eftir þriðja brot (s.st.:282). Þessi líflátsdómur var mildaður árið 1614, þegar Alþingi samþykkti „um þriu Einföld Hordoms Brot. að þar skyllde ecke lijfsstraff vid liggia helldur landz utlegd.“ (*Alpb.* IV, bls. 227). Eftir aldamótin 1800 fara að koma fram konungsbréf og tilskipanir sem nema Stóradóm smám saman úr gildi og var smiðshöggð rekið á það verk árið 1838 (Davíð Þór Björgvinsson 1984:21–22). Áður hafði þó dregið úr refsigleðinni smám saman þannig að dauðadómi vegna hjúskaparbrotts var síðast fullnægt 1681, vegna sífjaspella 1763 og vegna dulsmála 1792 (Inga Huld Hákonardóttir 1992:235).

Fyrst eftir setningu Stóradóms virðast menn hafa verið tregir til að

framfylgja honum en þegar kom fram á 17. öld var tekið að beita honum miskunnarlaust (Þorgeir Kjartansson 1982:5; Davíð Þór Björgvinsson 1984:18–19). Á áratugnum 1641–1650 „má segja að 3. til 4. hvern dag hafi þar lent í höndum réttvísinnar“ (Þorgeir Kjartansson 1982:10) fyrir ólöglegt kynlíf, og eru það 92,5% af skráðum afbrotamönnum á því tímabili (s.rit:10–11).

Á undanförnum árum hafa Eiríkur Þorláksson, Þorgeir Kjartansson, Davíð Þór Björgvinsson, Inga Huld Hákonardóttir og Már Jónsson skrifað mest um þá „glæpi“ sem Stóridómur náði til, og viðbrögð fólks sem varð að réttdræpum sakamönnum eftir setningu hans og reyndi eðlilega að hylma yfir „glæpi“ sína. Af þeim gögnum sem þau hafa dregið fram er ljóst að landsmönnum hefur orðið mikið um þessa ströngu löggjöf. Guðmundur Andrésson gekk svo langt að rita ádeilu á Stóradóm, sem hann hafði sjálfur verið dæmdur eftir, og sendi Arngrími lærða ritgerð sína 13. júní 1648, *DISCVRSVS OPPOSITIVUS edur gagnstæd yfferferd lögriettunnar dom titils sem geingid heffur a Alþingi Anno 1564*. Arngrímur dó nokkrum dögum síðar og ritgerðin komst í hendur yfirvalda sem sendu Guðmund í Bláturn árið eftir. Þaðan var honum sleppt fljótlega, meðal annars fyrir atbeina Ole Worm, en bannað að snúa aftur til Íslands. Hann settist því að við fræðistörf í Kaupmannahöfn til dauðadags 1654 (Jakob Benediktsson 1948 a:xii-xviii). Þrátt fyrir harkaleg viðbrögð yfirvalda fékk gagnrýni Guðmundar mikinn hljómgrunn með þjóðinni eins og fjöldi uppskrifta á riti hans sýnir (s.rit:xliv-lv). Og Stóridómur hjó nærri sjálfum Árna Magnússyni því að Jón bróðir hans var margdæmdur fyrir síendurtekin hördómsbrot; loks til dauða árið 1730 en var náðaður af konungi.

Katla í Kötludraumi hefði verið sakakona samkvæmt ákvæðum Stóradóms og því er áhugavert að kvæðið skuli koma fram úr dimmu aldanna nokkru eftir að áhrifa hinna nýju laga tekur að gæta í samfélaginu. Vandamál kvenna við barnsfeðranir verða æ meira áberandi í dómskerfinu á þessum árum. Björn Jónsson á Skarðsá (1574–1655) segir frá í annál sínum árið 1624 að: „Ein kvinna ól barn og kendi huldumanni, sú kom til alþingis, stóð á sama; það var í Rangárvallasýslu.“ (*Annálar* I:218) Ekki eru fleiri heimildir til um mál þessarar konu (Már Jónsson 1989:38) en hún hefur staðið í svipuðum sporum og Katla í kvæðinu. Mál hinnar ónefndu „kvinnu“ er því vísbending um að einhver hluti þjóðarinnar gæti hafa tengt atburði Kötludraums við raunverulega atburði á fyrri hluta 17. aldar.

Trú og vantrú fólks á 17. öld á barnsfeður úr huldheimum

Þrátt fyrir hugsanlega trúgirni almennings hafa yfirvöld varla tekið fullt mark á sögum mæðra um huldufeður barna sinna. En kirkjunnar menn hafa verið í vanda settir að afneita þeim möguleika algjörlega að konur gætu fætt barn án undangengins holdlegs samræðis, samanber þegar Guðbrandur Þorláksson Hólabiskup gerði sitt besta til að trúa frásögn Þórdísar Halldórsdóttur árið 1612 um að hún hefði eignast eingetið barn fjórum árum fyrir (Inga Huld Hákonardóttir 1992:195–196). Andleg yfirvöld virðast meira að segja hafa haft nýlegar spurnir af því að konur gætu orðið barnshafandi úr öðrum heimi. Hinn 28. júlí árið 1651 skrifar Brynjólfur Sveinsson biskup Ole Worm bréf með vísnaskýringum þar sem hann ræðir meðal annars um nafnið „Álf-rúnu“ á konu sem umgengst álfa all náðið, eins og lesa megi um hjá Jordanes (?). Hann segir síðan að forfeður sínir hafi munað eftir dæmum um slík sambönd kvenna og álfa, hvort sem þau voru raunveruleg eða uppdiktuð, en kemur sér undan að lýsa sinni skoðun með því að segja það ekki samræmast hinni réttu trú í dag:

„... qvam nullus dubito Alf-Runam fuisse, hoc est Alforum numine inspiratam atqve illis familiarem fæminam, Alforum velut contubernalem atqve eorundem velut conjugem, qva cum familiaris versarentur, ὁαριστόν, qvomodo et apud Jornandem legam. Duravit ad patrum usqve memoriam inter nos Alficæ illius consvetudinis, atqve ex consvetudine divinationis aut figmenta aut exempla, qvæ vereor ne non bona fide hodieqve desita sint.“

(Jakob Benediktsson 1948b:127)

Í AM 154 8vo vii er gengið svo langt að leggja út af álfatrúnni í lok Kötluðraums:

55.

Hér mega seggir
svinnir að hyggja
hvort allt er logið
um álfa kindur
lasti því enginn

56.

Heilir séu álfar
fyrir hylli sína
með högum og munum
hamingju bíði
legg eg það á þá

57.

Eins munu þeir
og aðrir að jafna
misjafnir menn
eg má svo vel segja
gefist þeim gæfa

ljúflings arfa
heldur meinlaust
um manns börn ræði.

þeim lukkist allt betur
en hinir aðrir
af hatri mæla.

og gríðastaður
heilir veri álfar
en hróðurinn falli.

Endir

Sýslumaðurinn Benedikt Magnússon Bech (1674–1719) hefur tekið nægilega mikið mark á trú manna á frásögn Kötludraums til að sjá ástæðu til að yrkja 69 erinda kvæði, Ljúfling edur censura yfir Kötludraum, gegn Kötludraumi og því að konur gætu orðið barnshafandi eftir huldumenn. Í handriti hans, Lbs. 2676 4to, segir svo í 8. erindi:

Ad Andi giete kvíðgad kvinnu,
þó kinne að vejta Amors sinnu,
það er Nípurt Narra spil,

Hin hörðu viðbrögð sýslumannsins gætu því bent til þess að sumir samtímamanna hans hafi getað trúað skýringu Kötlu þó að hún hafi ekki staðist gagnvart yfirvöldum í dómsmálum. Ekki kemur heldur annað fram í ritum manna um álfa, anda og púka á 17. öld en að höfundar þeirra trúu á slíkar verur (Þorvaldur Thoroddsen 1898:26–27) – enda hefndist Benedikt fyrir kvæði sitt gegn Kötludraumi eins og segir á bls. 419 í Gráskinnu Gísla Konráðssonar (Lbs. 1293 4to), í grein um Jón Bergmann (Steinsson, biskups, 1696–1719):

var þat nú eittsinn, at þeir hittuz Benedict sýslumadur Bech ok Jón Bergmann, því auknafn þad tók hann ytra, komu þeir í kappræðu nokkra ok er Jóni þótti Benedict vera all ordhvass, er sagt hann mælt hafi: „Ekki verdr þú jafnstælltr Benedict! þegar selrinn rífur þik“, en Benedikt þá sagt: „Ekki mun eg þó drepa mik sjálf“. Þótti hverutveggja verda spámæli fyrir því Benedikt drukknadi sídan í Heradsvötnum; eígnudu þad fáfródir menn álfum, fyrir því at kvedit hefdi hann móti Kötludraum.

(úr uppskrift Jóns Helgasonar)

Fleiri hafa hreytt ónotum í Kötludraum og Jón Þorkelsson (1888:206) vitnar til þess að sýslumennirnir Jón Jakobsson og Jón Espólín „kaldar Kötludraumur ‘uefterrettelig i højeste måde’“. Og aftan á síðasta blaði handrísins AM 154 8vo viii standa þau óvinsamlegu orð um kvæðið sem áður var vikið að. Ólafur Davíðsson (1898:16) nefnir að Jón Ólafsson úr Grunnavík kalli kvæðið „skammarlegan tilbúning“ í skýringum sínum við Snorra-Eddu (AM 979 4to) og telji „að kvæðið sé mjög

blandið ýkjum og ónýtt, og að það hafi verið að maklegleikum að Benedikt Bech kvað á móti því.“ Jón hefur þó verið hallur undir álfa, hugleiðir til dæmis álfarit Sigurðar skólameistara Stefánssonar og segir af þeim sögur í orðabók sinni, meðal annars að álfarnir hafi dregið Sigurð ofan í Brúará í hefndarskyni fyrir að hann hafi ljóstrað upp um leyndarmál þeirra (Jón Helgason, 1926:113–114).

KÖTLUDRAUMUR OG RÍKJANDI HUGMYNDAFRÆÐI Á 17. ÖLD

Af fjölda handrita Kötludraums frá 17. öld og fram á þá 19. má ráða að efni kvæðisins hafi verið fólki ofarlega í huga á þessum öldum. Víst er að vandi Kötlu, sem verður uppvís að því að vera þunguð og eignast barn með öðrum en löglegum eiginmanni sínum, hefur brunnið mjög á körlum og konum eftir að farið var að framfylgja Stóradómi af fullri hörku á 17. öld. Það er þó ekki röksemd fyrir því að Kötludraumur hafi fyrst verið kveðinn eftir að Stóridómur var settur en bendir aðeins til þess að vinsældir kvæðisins í handritum frá 17. öld gætu að minnsta kosti skýrst af því ástandi sem dómurinn leiddi yfir þjóðina.

Munnleg geymd veldur því að sögur og kvæði eru síbreytileg og laga sig að aðstæðum hverju sinni þannig að þau eru heimild um hugarfar og aldarhátt á flutningstíma sínum. Sú réttlætisvitund sem býr að baki Kötludraumi boðar mildi og fyrirgefningu vegna hjúskaparbrots eigin konu. Slík mildi gengur þvert á gildandi lög í landinu eftir siðaskipti, þegar konur voru sekar um siðferðisbrot jafnvel þótt sannað væri að þeim hefði verið nauðgað (Inga Huld Hákonardóttir 1992:199–203). Undir slíkum lögum hefði Kötlu dugað skammt að bera fyrir sig að hún hafi ekki sóst eftir samförum við Kár „Alvöruson“ og verið viljalaust verkfæri í höndum móður hans. Vinsældir kvæðisins sýna að hugarheimur fjölmargra landsmanna hefur ekki verið í samræmi við lögin eða ríkjandi trúarbrögð (sbr. líka Þorgeir Kjartansson 1982:7) heldur staðið miklu nær því sem okkur er tamt að kenna við nútímalegt umburðarlyndi. Ef marka má kvæðið hefur slíkt umburðarlyndi verið mun almennara á fyrri öldum en opinberar heimildir gætu gefið tilefni til að ætla. Þannig sýnir dæmið af Kötludraumi að það er varasamt að ætla alþýðu manna of mikla fylgispekt við hugmyndafræði andlegra og veraldlegra yfirvalda.

LOKAORÐ UM LÆRDÓM OG BÓKMENNTIR

Sú spurning vaknar þá að lokum hvort hugsanlega megi eitthvað af þessari niðurstöðu læra um aðferðir okkar við að nálgast hugarheim íslenskra miðaldamanna. Í rannsóknum á því sviði hafa menn oft lesið saman lög, kennisetningar kirkjunnar, heilagra manna sögur og veraldlegar frásagnir, rétt eins og sami hugarheimur og réttlætisvitund kæmu fram í þessum ólíku bókmenntaverkum. Helsta röksemdin fyrir slíkum samlestri hefur verið sú að menntamenn hafi staðið að sagnarituninni og að þeir hafi verið vel lærðir á miðaldavísu og fylgt þeirri hugmyndafræði sem kirkjan innrætti þeim. Þannig ætti trúarlærdómsins að sjá stað í verkum þeirra. Kötludraumur getur varað okkur við slíkum samslætti hugmyndaferfa, og verið okkur vísbending um að hinir veraldlegu sagnaritarar gætu hafa sýnt nokkurt sjálfstæði gagnvart skólabókum kirkjunnar – sem þeim hefur eflaust gengið misvel að tileinka sér. Hætt er við að þorri fólks hafi alla tíð sagt sögur og flutt kvæði sem gengu þvert á það gildismat sem andleg og veraldleg yfirvöld innrættu þegnum sínum, með misjöfnum árangri, þá ekki síður en nú.

HEIMILDIR

- Alþingisbækur Íslands* IV (1606-1619). Sögufélag gaf út, Reykjavík 1920–1924. *Annálar 1400-1800* I. Gefnir út af Hinu íslenska bókmentafélagi, Reykjavík, 1922–1927.
- Böðvar Guðmundsson, 1993. *Íslensk bókmenntasaga* II. Vésteinn Ólason ritstj. Mál og menning, Reykjavík.
- Davíð Þór Björgvinsson, 1984. „Stóridómur.“ *Erindi og greinar* 9. Félag áhugamanna um réttarsögu, Reykjavík.
- Einar Ól. Sveinsson, 1940. *Um íslenskar þjóðsögur*. Á kostnað sjóðs Margrétar Lehmann-Filhés, Reykjavík.
- , 1942. „Álfarit séra Einars á Stað.“ *Blanda* VII, 251–257.
- Eiríkur Þorláksson, 1976. „Stóridómur.“ *Mímir* 24, 20–27.
- Guðrún Bjartmarsdóttir, 1982. „Ljúflingar og fleira fólk: Um formgerð, hugmyndafræði og hlutverk íslenskra huldufólkssagna.“ *Tímarit Máls og menningar* 3, 319–336.
- Guðrún Ingólfssdóttir, 1983. Kötludraumur: Tengsl sagna og kvæðis. ópr. námsritgerð úr námskeiði hjá Jóni Samsonarsyni við H.Í.
- Inga Huld Hákonardóttir, 1992. *Fjarri hlýju hjónasængur*. Mál og menning, Reykjavík.

- Jakob Benediktsson, 1948 a. „Inngangur.“ Guðmundur Andr sson: Deilurit. Jakob Benediktsson bjó til prentunar. * slenzk rit s dari alda* 2, Hi  islenzka fr daf lag í Kaupmannahöfn.
- , 1948 b. Ole Worm's Correspondence with Icelanders. *Bibliotheca Arnarnagn ana* VII. Einar Munksgaard, Kaupmannahöfn.
- Jón Árnason, 1862. * slenzkar þj ds gur og  fint ri* I. Að Forlagi J. C. Hinrichs's b kaverzlunar, Leipzig.
- , 1961. * slenzkar þj ds gur og  vint ri* VI. Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjalms son önnuðust útgáfuna. Bókaútgáfan Þj dsaga, Reykjavík.
- Jón Helgason, 1926. Jón Ólafsson frá Grunnavík. *Safn Fr  afjellsins* V. Hi  islenzka fr dafjellag í Kaupmannahöfn.
- , 1953. Norges og Islands Digtning. *Nordisk kultur* VIII:B. Uppsölum, 3–179.
- , 1962. Íslenzk fornkvæði I. *Editiones Arnarnagn an *, Series B, vol. 10. Kaupmannahöfn.
- , 1967. „ b ta v sur.“ Opuscula III. *Bibliotheca Arnarnagn ana* XXIX. Munksgaard, Kaupmannahöfn, 173–183.
- , skr  og laus bl   um handrit Kötludraums,  pr.
- , uppskriftir af tólf handritum Kötludraums,  pr.
- J n Samsonarson, 1967. „Nokkur rit fr  16. og 17.  ld um islenzk efni.“ Opuscula III. *Bibliotheca Arnarnagn ana* XXIX. Munksgaard, Kaupmannahöfn, 221–271.
- J n Porkelsson, 1888. *Om digtingen p  Island i det 15. og 16.  rhundrede*. Kaupmannahöfn.
- Katalog over Den Arnarnagn anske h ndskriftsamling*, 2. bindi. Kommissionen for Det Arnarnagn anske legat, Kaupmannahöfn 1894.
- Kvæðabók s ra Gissurar Sveinssonar AM 147, 8vo. * slenzk rit s dari alda*: Lj sprentanir 2 (A, lj sprenta ur texti, og B, inngangur eftir Jón Helgason). Hi  islenzka fr daf lag í Kaupmannahöfn, 1960.
- Lönnroth, Lars, 1971. „Hjálmar's Death-Song and the Delivery of Eddic Poetry.“ *Speculum* 46, 1–20.
- M r Jónsson, 1989. „Barnsfe run og ei at kur   17.  ld.“ *N  saga* 3, bls. 34–46.
- N na Björk Elf sson, 1980. „Eru sagnadansar kvennat nlist?“ *Konur skrifa til heiðurs  nmu Sigurðardóttur*. Sögufélag, Reykjavík, 143–154.
- Ólafur Davi sson, 1898.  slenzkar þulur og þj  kv  i. * slenzkar g tur, skemt nir, vikivakar og þulur* IV. Hi  islenzka b kmentaf lag, Kaupmannahöfn, 1898–1903.
- Ólafur Halldórsson, 1978. *Gr nland í mi aldaritum*. Sögufélag, Reykjavík.
- Sigfús Sigfússon, 1991. * slenzkar þj ds gur og sagnir* X. Grímur M. Helgason og Helgi Grímsson bjuggu til prentunar. Bókaútgáfan Þj dsaga, Reykjavík.
- Thompson, Stith, 1934. Motif-Index of Folk-Literature, vol. 3, F-H. *FF Communications* No. 108. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.

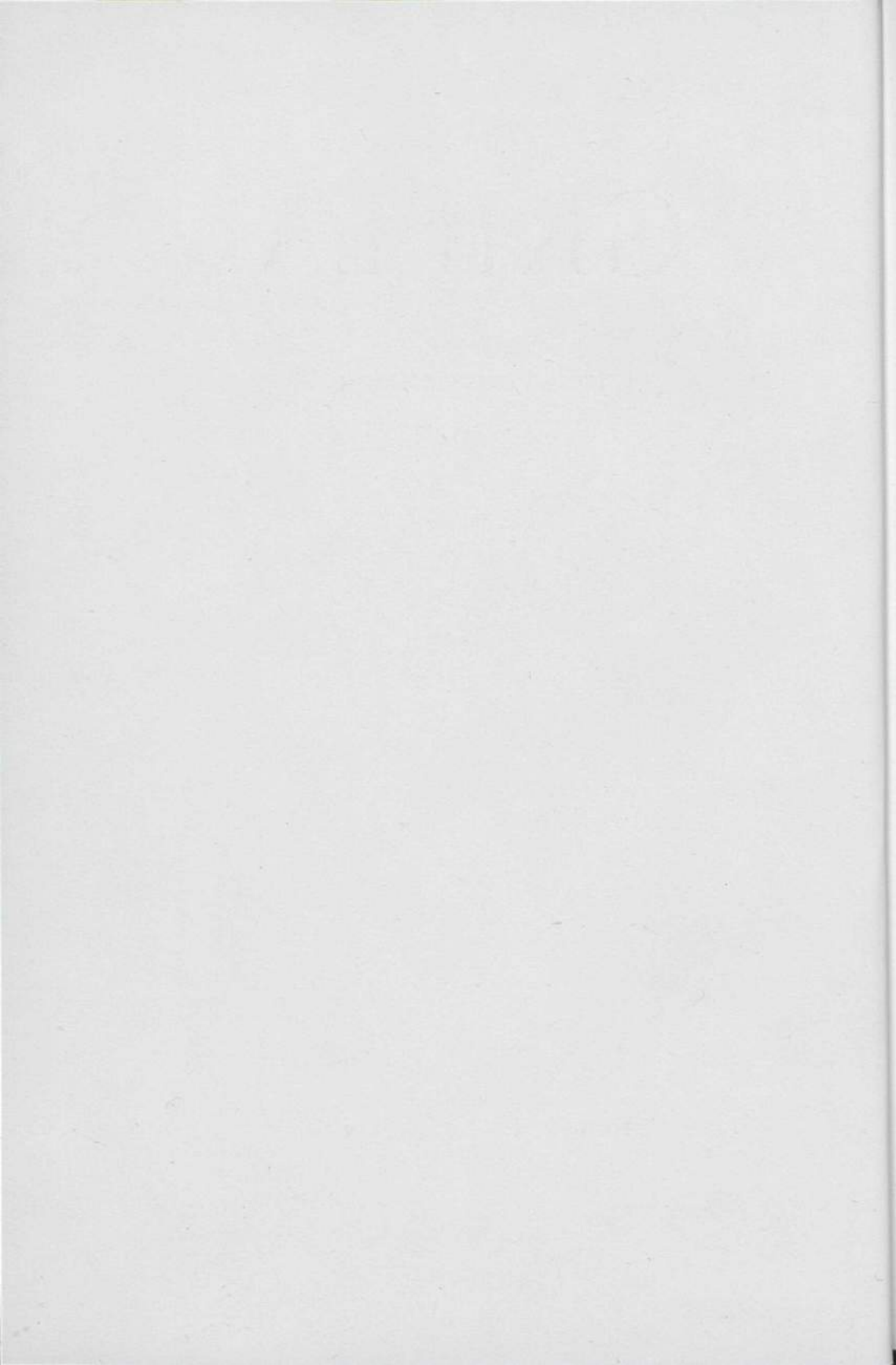
- The Types of the Scandinavian Medieval Ballad. Rítstj. Bengt R. Jonsson, Svale Solheim og Eva Danielson. *Skrifter utgivna av svenskt visarkiv* 5. Stokkhólmi 1978.
- Vésteinn Ólason, 1982. The Traditional Ballads of Iceland. *Rit* 22. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík.
- Porgeir Kjartansson, 1982. „Stóridómur: Nokkur orð um siðferðishugsjónir Páls Stígssonar.“ *Sagnir* 3, 2–12.
- Pormóður Torfason, 1705. Formáli í *Historia Hrolfi krakii*, útg. á latínu af Thormodum Torfæum. Kaupmannahöfn.
- Þorvaldur Thoroddsen, 1898. *Landfræðissaga Íslands: Hugmyndir manna um Ísland, náttúruskoðun og rannsóknir, fyrr og síðar* II. Hið íslenska bókmentafjelag, Kaupmannahöfn.

SUMMARY IN ENGLISH

„Kötludraumur: Literary Motif or Social Reality?“

In the eddic meter but with the content of a ballad, the poem *Kötludraumur* (The Dream of Katla) relates the story of a married woman Katla who became pregnant during her husband's absence at the Althing. In a deep sleep she dreamt that Alvör, a woman whose name suggests „the hidden people“, led her to her son Kár, an elf, with whom Katla spent four days. Describing Katla's dream and her husband's and brothers' reaction, *Kötludraumur* exists in several versions and is preserved in about 80 MSS dating from the 17th to the 19th centuries.

Claiming that the poem was old and well-known in all quarters of Iceland, an early 17th century source identifies the married couple as belonging among the early settlers of the tenth century mentioned in the *Book of Settlements* (compiled in the 12th and 13th centuries). Nonetheless, the preserved versions of the poem stem from a period when the death penalty was meted out to people who committed the crime of which Katla was guilty. This harsh treatment was introduced in 1564 with the so-called *Stóridómur* and not repealed until 1838. The article examines the various versions of *Kötludraumur* and suggests the possibility that the poem reflects a burning social issue in 17th century Iceland: how to deal with a wife's extramarital pregnancy. Focusing on the wish of Katla's husband and brothers to conceal the pregnancy and accept the child as legitimate, the poem is in stark contrast to the official policy of prosecution in such cases promulgated by ecclesiastical and secular officials. The article concludes by suggesting that stories and poetry from older times be analyzed separately from clerical literature and law codes since the latter do not necessarily reflect the system of values dominant among ordinary people.

ÓLAFUR HALLDÓRSSON

Christian Westergård-Nielsen,
prófessor dr. phil.
24. 11. 1910 – 26. 8. 1994

ÞVÍ HEFUR löngum verið við brugðið að danski málvísindamaðurinn Rasmus Kristian Rask hafi talað íslensku svo vel að þeir sem ekki vissu betur hafi ekki heyrt annað á máli hans en að hann væri Íslendingur. Það var einsdæmi um danskan mann á þeirri tíð. En á þessari öld telst það ekki til tíðinda að danskir málvísindamenn tali íslensku eins og innfæddir, og sumir raunar betur. Einn af þeim var Christian Westergård-Nielsen.

Christian Westergård-Nielsen var fæddur í Kaupmannahöfn 24. nóvember 1910 og ólst þar upp. Foreldrar hans voru Marius Theodor Nielsen, sóknarprestur, og kona hans, Julie Marie Westergaard. Hann var settur til náms í einn virðulegasta og strangasta menntaskóla Kaupmannahafnar, Metropolitan-skólann, og lauk þaðan stúdentsprófi 1929. Eftir stúdentspróf innritaðist hann í Hafnarháskóla og lagði stund á norræn fræði (nordisk filologi) og var lengi við nám, enda mun hann hafa sett markið hátt. Hann vann til gullmedalú háskólans 1937 með ritgerð um tökuorð í prentuðum íslenskum bókum frá 16. öld og lauk magistersprófi 1938. Ritgerðina, sem hann hafði unnið að frá áramótum 1935, endursamdi hann síðan og jók að miklum mun við erfiðar aðstæður á stríðsárunum og gerði úr henni mikla bók, samtals á sjötta hundrað blaðsíður: *Låneordene i det 16. århundredes trykte islandske litteratur*, sem kom út á vegum Árnaneftndar (Den Arnemagnæanske Kommission) í Kaupmannahöfn 1946, sjötta bindið í ritröðinni *Bibliotheca Arnemagnæana*. Við samningu þessarar bókar naut Chr.W-N þess hve vel hann var að sér í íslensku og íslenskri málsögu, en einnig er augljóst að til að semja slíka bók þurfti staðgóða kunnáttu í norrænum málum, svo og í miðlágþýsku og miðháþýsku. Það er með öðrum orðum augljóst að bókin er samin af vel lærðum málfræðingi. Bókin skiptist í skrár og inngang á 107 blaðsíðum og tökuorðabók á 406 blað-

síðum. Í inngangi er gerð grein fyrir tökuorðum í íslensku á 16. öld og úr hvaða málum þau muni ættuð. Í orðabókinni eru við hvert uppsláttarorð tilfærð dæmi um notkun orðsins í þeim sextánda aldar bókum íslenskum sem voru orðteknar og öll dæmi tekin stafrétt eftir heimildunum, en dæmi látin fylgja um samsvarandi orð í því tungumáli sem var lánveitandinn, oftast þýska eða danska, og þau dæmi tekin úr þeim prentuðu bókum sem telja má öruggt eða líklegt að íslenskir þýðendur hafi notað.

Með þessari bók leysti Chr.W-N óhemju mikið og erfitt verk af hendi, í fyrsta lagi að orðtaka öll heimildaritnin og skera úr um hvað væru tökuorð og hversu gömul þau væru í málinu, hver þessara tökuorða væru tekin af þýðendum beint úr erlendum bókum og hver væru líkleg til að hafa borist í málið eftir öðrum leiðum, sem er raunar meiri hluti orðaforðans í bókinni; í öðru lagi að fara vandlega yfir allt efnið og gaumgæfa að allt væri orðrétt og stafrétt tekið upp eftir heimildunum, en þar var hann undir ströngum aga Jóns Helgasonar prófessors sem reyndist honum betri en enginn við prófarkalestur og leiðbeiningar. Þessi bók er brautryðjanda verk, ómissandi handbók þeirra sem fást við íslenska málsögu, einkum málsögu fyrstu áratuganna eftir siðaskipti, enda hefur oft verið til hennar vitnað síðan hún kom út.

Vinna Chr.W-N's við þessa bók mun hafa orðið til þess að hann fékk áhuga á að kanna betur og gefa út rit íslenskra siðaskiptamanna. Að þessu viku hann í inngangi að doktorsritgerð sinni: *To bibelske visdomsbøger og deres islandske overlevering*, sem vikið er að hér á eftir:

For den, der har prøvet at arbejde med et enkelt område af det 16. århundredes nordiske sproghistoriske udvikling, må det stå som en ganske særlig attraktiv opgave at undersøge en nordisk bibels tilblivelseshistorie, og her er da igen biskop *Guðbrandur Þorlákssons* udgave af den hele bibel på islandsk sprog, Hólar 1584, sammen med de forskellige problemer omkring dens tilblivelse kommet til at virke særlig tiltrækkende – og det af flere grunde. (Bls. XIV.)

Skömmu eftir að *Låneordene* kom út tók hann til við að undirbúa útgáfu á þýðingu Gissurar biskups Einarssonar á Jesú Síraks bók (*Ecclesiasticus*) og Orðskviðum Salómons. Þessi rit höfðu bæði verið gefin út á prent af Guðbrandi biskupi Þorlákssyni á Hólum 1580, og aftur var textinn prentaður 1584 í Guðbrandsbiblíu. Af Hólaprentinu

frá 1580 eru þrjú óheil eintök varðveitt af Jesú Síraks bók (í Konungsbókhlöðu í Kaupmannahöfn, Háskólabókasafni í Uppsöllum og Advocates' Library í Edinborg) og tvö af Orðskviðum Salómons (í

Konungsbókhöðu í Kaupmannahöfn og Háskólabókasafni í Uppsölum), annað þeirra heilt (Uppsala eintakið). Frumrit Gissurar Einarssonar er glatað, en Hólaútgáfan gerð eftir heldur lélegu handriti, Sth. perg. 10 4to. Þessi rit gaf Chr.W-N út í Bibl. Arn. XV, Kaupmannahöfn 1955. Textann prentaði hann stafrétt eftir Sth. perg. 10 4to og tók lagfæringar eftir öðrum handritum þar sem þess var þörf. Undir texta eru prentuð lesbrigði eftir þremur skinnbókum og sex brotum úr skinnbókum, en öll þessi handrit hafa verið skrifuð áður en ritin voru prentuð á Hólum 1580. Neðst á blaðsíðunum er svo prentaður texti lágþýskrar biblíu sem Chr.W-N sýndi fram á að hefði verið það forrit sem Gissur Einarsson þýddi eftir. Sú biblía var prentuð í Wittenberg 1541. Um þessi rit fjallar síðan doktorsrit Chr.W-N's: *To bibelske visdomsbøger og deres islandske overlevering*. En filologisk studie over Ecclesiasticus og Prouerbia Salomonis i det 16. århundrede. Bibliotheca Arnamagnæana. Vol. XVI. Kaupmannahöfn 1957. Í þessari bók er í upphafi greinargerð fyrir tilgangi ritsins, síðan stutt yfirlit yfir elstu biblíuþýðingar, en í meginhluta bókarinnar eru lýsingar á handritunum, kafli um þýðinguna og varðveislu hennar, þar sem meðal annars er fjallað um Gissur Einarsson, ævi hans og störf, en að lokum kafli um eldri útgáfur.

Þessar bækur voru lengi í smíðum, enda ekkert áhlaupaverk að leita í öllum þeim biblíum sem höfðu verið gefnar út í Þýskalandi fyrir 1545 hver þeirra mundi hafa verið það forrit sem Gissur þýddi eftir, en þetta forrit tókst Chr.W-N að finna.

Þessar þrjár bækur sem nú hafa verið nefndar eru höfuðrit Chr.W-N's og þau verk sem oft mun verða leitað til meðan íslensk fræði eru stunduð. Fyrir þessi verk og þann þekkingarauka sem í þeim er að finna mega Íslendingar vera honum þakklátir.

Í formála fyrir *To bibelske visdomsbøger* tekur Chr.W-N fram að ritgerðin 'bygger på resultater af syv års arbejde' og að 'Fremstillingen undgår næppe helt at bære præg af hovedsagelig at være blevet til i sene nattetimer.' (Bls. IX.) Næturvinnan stafaði að vísu ekki einvörðungu af því að honum gæfist ekki tími til að vinna við ritgerðina á daginn vegna annarra starfa. Maðurinn var að ýmsu leyti sérstæður, og eitt af sérkennum hans var að sitja við vinnu fram yfir miðnætti og ganga ekki til náða fyrir en langt var liðið á nótt.

Chr.W-N var ráðinn stundakennari (undervisningsassistent) í norænu við Hafnarháskóla 1947 og síðar lektor árin 1955-57. Hann var

ráðinn umsjónarmaður á stúdentagarðinum Nordisk Kollegium 1946 og viceefor 1949–56. Ég minnst þess, þegar ég fékk inni á Nordisk Kollegium á árunum 1954–56, að þá sat Chr.W-N löngum stundum, einkum síðla dags, yfir próförkum á skrifstofu sinni og hafði stúdenta sér til aðstoðar við samanburð og könnun heimilda, en sat oft og einatt sjálfur við vinnu langt fram yfir miðnætti. Það háði honum nokkuð sem útgefanda, að hann réð ekki auðveldlega við þá smásmugulegu nákvæmni sem til þarf, að taka texta stafrétt eftir handritum eða gömlum prentuðum bókum og meðal annars þess vegna mun hann hafa fengið sér aðstoðarmenn til að tryggja að frágangur væri í lagi. Ef svo vildi til að ég kæmi á Kollegíð um tvöleytið að næturlagi og liti inn í setustofu átti ég á hættu að rekast þar á Chr.W-N, en það gat kostað klukkutíma samtál, og yfirleitt var það ekki hann sem sleit samtalinu. Bæði var, að maðurinn var forvitinn og þurfti margs að spyrja, enda vissi hann ótrúlega mikið um menn og málefni á Íslandi, og sjálfur hafði hann frá mörgu að segja og sagði vel frá, enda sögumaður með ágætum. Satt að segja var freistandi að líta inn í setustofuna áður en gengið var til náða og athuga hvort kostur væri á skemmtilegum samræðum, enda þótt það kæmi niður á næturhvíldinni.

Christian Westergård-Nielsen kom í fyrsta skipti til Íslands tvítugur stúdent árið 1930 og var þá í hópi danskra stúdenta sem komu á alþingishátíðina á Þingvöllum; hann var aftur hér á landi árin 1932–33, en þau ár gegndi hann herþjónustu og var þá til aðstoðar dönskum landmælingamönnum og ferðaðist víða um landið, mest á hestum, og enn var hann hér á landi árið 1937. Undirstöðu að íslenskunámi hafði hann fengið í menntaskóla. Á þeim árum var sú grein hluti af móðurmálskennslu í dönskum menntaskólum sem Danir nefndu oldnordisk. Þeir sem það nám stunduðu lásu *Oldnordisk læsebog* eftir Ludvig F.A. Wimmer og fengu dágóða undirstöðu í norrænni málfræði. Sú undirstaða kom Chr.W-N að góðu gagni, og á ferðum sínum á Íslandi náði hann því valdi á málinu að enginn gat heyrt annað en að íslenska væri hans móðurmál. Ég hef séð löng bréf sem hann skrifaði vini sínum eftir seinna stríð, prýðisvel stíluð á lýtalausri íslensku.

Eftir ferðir sínar til Íslands hygg ég ekki ofmælt að segja að Chr.W-N hafi tekið ástfóstri við landið, og í Kaupmannahöfn leitaðist hann við að hafa samband við Íslendinga. Hann var ritari félagsins Dansk-Íslandsk Samfund árin 1940–57, sá um árbók félagsins 1946–52 og var í stjórn þess til 1959. Hann hafði mikinn áhuga á menningarleg-

um samskiptum Dana og Íslendinga og ritaði fjölda greina í dönsk blöð um Ísland og íslensk málefni á stríðsárunum og fyrstu árunum eftir stríð. 'Islandsk Sommer' birtist í *Berlingske Aftenavis* á stríðsárunum, rómantísk lýsing á íslensku sumri, skrifuð af mikilli hlýju. Þegar Íslendingar ákváðu að slíta sambandinu við Danmörk og stofna lýðveldi var því að sjálfsögðu ekki vel tekið af Dönum, en þá gerðist Chr.W-N málsvari Íslendinga og skýrði fyrir löndum sínum sögulegar og tilfinningalegar ástæður Íslendinga fyrir því að taka öll sín mál í eigin hendur og stofna lýðveldi. Að þessu vikur hann í lokum greinar í *Gads danske Magazin* 1943: 'Det frie og selvstændige Island. 1918 – 1. December – 1943.' Í *Berlingske Aftenavis* 6. mars 1944 er greinin: 'Islands Vej', þar sem málstaður Íslendinga er túlkaður af vinsemd og skilningi, og um sama efni er grein í *Nationaltidende* 16. júní 1945: 'Danmark og Island'. Þessu vinarbragði eiga Íslendingar ekki að gleyma. Því skal heldur ekki gleymt að fyrir tilstilli Chr.W-N's fengu fleiri íslenskir stúdentar inni á Nordisk Kollegium en ef hans hefði ekki notið við.

En svo kom handritamálið.

Ellefta desember 1952 birtist kjallaragrein (króníka) eftir Chr.W-N í *Berlingske Aftenavis*: 'Haandskrift-Striden – et Forslag'. Meginhluti þessarar greinar er tiltölulega hlutlaus umfjöllun um handritamálið, um hvað það snúist og hvað liggja að baki kröfum Íslendinga um að fá íslensk handrit aftur heim. Að vísu er öllu meira fjallað um það sem höfundurinn kallar 'at Debatten fra islandsk Side har skudt visse Vildskud.' Meðal annars getur hann þess að háskólamaður einn ('En enkelt Akademiker') hafi haldið því fram að Ísland ætti af sögulegum ástæðum ekki einungis að krefjast þess að handritunum væri skilað, heldur einnig Grænlandi, hlut Íslands í gimsteinum krúnunnar ('Kronjuveler') og hluta af andvirði dönsku Vesturheimseyjanna sem voru seldar undan konungsríkinu án þess að Íslendingar væru spurðir. Ekki veit ég hver þessi háskólamaður var – og vil ekki vita það. Ef vilji hefði verið fyrir hendi hefði verið auðvelt að nefna álíka vitlaus skrif eftir danska háskólamenn, en því sleppti Chr.W-N. Að öðru leyti er naumast hægt að segja annað en að Chr.W-N hafi í þessari grein fjallað um handritamálið af sanngirni, og þetta hefði verið þörf grein ef höfundurinn hefði ekki hlaupið út undan sér. Undir lok greinarinnar stendur þetta:

Naar Realiteterne synes at overmande et Menneske, føler man sig undertiden tilskyndet til at tage sin Tilflugt til Drømmenes Verden. Og det maa vist her til Slut være tilladt at fremsætte en saadan Drøm:

Og draumurinn var að skipta í helminga öllum þeim handritum í Árnasafni og í Konungsbókhlöðu sem um var deilt, þannig að annar helmingurinn færi til Reykjavíkur, en hinn yrði eftir í Höfn. Skiptunum skyldi hagað þannig, að handrit með jöfnum tölum í safnnúmeri færu til Íslands ásamt ljósmyndum af þeim sem yrðu eftir í Höfn, en handrit með ójöfnum tölum í númeri yrðu eftir ásamt ljósmyndum af þeim sem færu til Íslands. Þetta var ekki hægt að taka alvarlega; hugmyndin um skiptinguna og hvernig að henni skyldi staðið fór alveg með þessa til-
tölulega meinlausu grein, og Íslendingar urðu höfundinum reiðari en efni stóðu til. En þótt hugmyndin um aðferð við skiptingu handritanna væri vitlaus er vert að taka upp þessa klausu úr greininni:

Og det ideelle Indhold i Drømmen er, at der skabes bedre Vilkaar for Udøvelsen af islandsk Filologi. Denne Videnskabsgren bliver nu ikke afhængig af Konjunkturerne i et enkelt Land. Det ene Lands Resultater vil uvægerligt opmuntre til øget Indsats i det andet Land, og derved vilde man unægtelig varetage de omstridte Haandskrifters Tarv bedst. Og det er jo – bortset fra alle nationale Prestigehensyn – Haandskrifternes Fremtid, Sagen drejer sig om.

Ætli sá tími sé ekki kominn að við getum tekið undir þetta?

Mér er ekki kunnugt um hvað fór á milli háttsettra Íslendinga og Chr.W-N's eftir að þessi grein birtist, en hitt veit ég, að eftir þetta sneri hann algerlega við blaðinu og gerðist einn ákveðnasti andstæðingur Íslendinga í handritamálinu. Hann var skipaður formaður Árnaneftdar 1962 og átti sinn þátt í því, eftir að lögin um afhendingu handritanna voru endanlega samþykkt í danska þinginu 1965, að mál var höfðað til að hnekkja þeirri samþykkt þingsins, og þegar það vannst ekki var höfðað annað mál og krafist bóta fyrir þau handrit sem færu til Íslands. Þessum málaferlum lauk með dómi hæstaréttar Danmerkur 19. mars 1971, sem féll þinginu í vil.

Árið 1971 var skipuð fjögurra manna nefnd til að gera tillögur um skiptingu íslenskra handrita í Árnasafni og Konungsbókhlöðu milli Ís-

lands og Danmerkur. Chr.W-N var ásamt dr. Ole Widding skipaður af hálfu Dana í þessa nefnd sem var við lýði í hálfan annan áratug. Á fundum nefndarinnar hélt Chr.W-N sig við bókstaf laganna, en í lögunum stendur að til Íslands skuli fara handrit þeirra verka sem vitað væri eða væri nokkurn veginn öruggt að hefðu verið samin eða þýdd af Íslendingum og þar að auki, eins og það er orðað á dönskunni: 'indholdsmæssigt alene eller i overvejende grad vedrører Island og islandske forhold ...' Í þetta óljósa ákvæði lagði Chr.W-N svo þröngan skilning, að t. d. handrit Egils sögu ættu að verða eftir í Danmörku, vegna þess að Egils saga gerðist að meiri hluta utan Íslands.

Pannig var Chr.W-N: Málafylgjumaður mikill, kunni vel að beita rökum ef kappið hljóp ekki með hann í gönur, en átti til að vera einstrengingslegur. Hann var það sem Danir kalla *rethaverisk* í þeirri merkingu, að hann hélt fast í það sem hann hafði einu sinni bitið í sig að væri rétt, og þar varð honum ekki þokað um hársbreidd. Hann hefði áreiðanlega orðið duglegur lögfræðingur.

Þessi lyndiseinkunn hans varð honum til mæðu og mótlætis fljótlega eftir að hann varð prófessor við háskólann í Árósum (1957). Hann hafði áður kennt fornnorræna málfræði við Hafnarháskóla. Gamlir nemendur hans segja mér að hann hafi verið skýr kennari og að þessi kennsla hafi átt vel við hann, enda hrein og klár lögmál að fást við. En eftir að danskir stúdentar komust að því að þeir hefðu ekkert við forna norrænu að gera og allra síst við fornnorræna málfræði, en vildu auk þess ráða einhverju um það sjálfir hvað væri kennt, var naumast von á góðu í samskiptum þeirra og Chr. W-N's.

Hann einangraðist smám saman, fékk ekki nemendur og samvinna við aðra kennara skilst mér að hafi verið stírt, nema við þá sem voru álfka sérsinna og ósveigjanlegir og hann sjálfur. Lundin var þannig og lífsviðhorf, að óhugsandi var að honum gæti samið við stúdenta um og upp úr 1970 og þá háskólamenn sem stóðu fyrir byltingu í dönskum menntamálum á þessum árum. Hann talaði ekki vel um þá. En hvað sem því líður skulum við Íslendingar láta hann njóta sannmælis. Hann átti mikinn þátt í að koma á samnorrænum sumarnámskeiðum fyrir stúdenta, sem hafa verið haldin til skiptis á Norðurlöndum síðan 1963, og hafði við góðan orðstír veg og vanda af skipulagi þessara námskeiða fram til ársins 1982. Einnig sá hann á árunum 1976–82 um sumarnámskeið íslenskra dönskunema í Danmörku, bæði frá háskólanum

og kennaraskólanum, og leysti það verkefni af hendi með þryði og við miklar vinsældir þeirra sem þátt tóku í þessum ferðum.

Skömmu eftir að Chr.W-N fluttist til Árósa gat hann þess í bréfi til vinar síns á Íslandi, að það sem hann saknaði einna mest frá Kaupmannahöfn væri að nú hitti hann svo sjaldan Íslendinga. Hann nefnir tvo hina fyrstu sem komu í heimsókn: 'annar þeirra kom kendur, en hinn ófullur, hvort verra var, látum við ósagt.' Og ekki veit ég nema fundirnir í skilanefnd handritanna, sem voru haldnir til skiptis í Danmörku og á Íslandi, hafi létt honum lífið á erfiðum tímum í æfi hans, enda þótt fundirnir sjálfir hafi ekki ævinlega verið skemmtilegir. Hvað sem leið vinslitum hans við ýmsa Íslendinga átti hann þó tryggja vini á Íslandi sem hann hafði samband við. Hann var gestrisinn og mikill höfðingi heim að sækja og taldi ekki eftir sér að greiða götu þeirra Íslendinga sem til hans leituðu. Ég hygg að landið og tungan hafi verið honum hjartfólgið til hinstu stundar.

Síðustu æviár hans voru erfið, einkum eftir að hann missti sína ágætu konu, Else Grete (f. 13. júlí 1917, d. 1979), sem hann gekk að eiga 22. júlí 1943. Foreldrar hennar voru Albert Georg Kongsbak listmálari og Anne Cathrine Bisgaard. Hann missti sjón á níunda áratugnum og var að síðustu að heita mátti blindur, en kaus samt að dveljast áfram einn í stóru húsi í Skejby, úthverfi frá Árósum, þar sem hann hafði átt heima frá 1958. Þar andaðist hann 26. ágúst 1994.

Ég minnst hans sem vinar.

LEIÐRÉTTING

Í síðasta hefti Griplu (VIII) slæddust villur inn í efniságrip greinar eftir Ólafiu Einarsdóttur (bls. 107–108). Í 7.–8. línu á bls. 108 stendur að Ás-laug hafi komið undir á fyrsta fundi Ragnars og Brynhildar á Hindar-fjalli. Þarna á að standa *Sigurðar* í stað Ragnars. Í 4. línu að neðan talið á sömu síðu er talað um móðerni Áslaugar en á að vera *faðerni*.

HANDRIT

Handritasafn Árna Magnússonar: Den arnamagnænske samling, København. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Reykjavík (Í):

- Acc. 39 30
AM 244 4to (Í) 15, 23, 28
AM 245 4to (Í) 15, 20
AM 246 4to (Í) 14, 15, 20–22, 43
AM 247 4to (Í) 16, 19–23, 26
AM 249 a II 4to (Í) 27
AM 310 4to 47, 56
AM 325 VIII 1 4to 50
AM 555 b 4to 31, 32, 42
AM 583 c 4to (Sögubók Jóns Halldórs-
sonar) 32, 35–42
AM 583 d 4to 35, 36
AM 622 4to (Í) 190, 191
AM 655 XIV 4to 133, 134, 136, 139, 140,
142, 143, 145, 147, 163–169, 171, 178,
183, 184
AM 655 XXII 4to 133, 134, 139–142,
182–185
AM 661 4to 134, 137–148, 150, 158, 159,
163–166, 168–171, 175, 183, 185
AM 667 V 4to 155
AM 667 XI 4to (Í) 155
AM 696 VIII 4to (Í) 134
AM 696 IX 4to (Í) 134
AM 979 4to (Í) 213
AM 124 8vo 32–42
AM 147 8vo (Kvæðabók séra Gissurar
Sveinssonar) (Í) 190, 191, 194–197,
199–201
AM 154 vi 8vo (Í) 191, 195–201
AM 154 vii 8vo (Í) 191, 194–197, 199,
200, 202, 212
AM 154 viii 8vo (Í) 191, 195–202, 213
AM 154 ix 8vo (Í) 191, 198, 199, 202
AM 154 x 8vo (Í) 191, 194–196, 198, 203

- AM 154 xi 8vo (Í) 191, 194, 198, 203
AM 243 8vo 30, 31

*Det kongelige bibliotek, København.
Stofnun Árna Magnússonar á Ís-
landi, Reykjavík (Í):*

- Add. 3 fol. 207
GKS 2872 4to (Í) 30
NKS 1141 fol 191, 195–197, 199–202
NKS 139 b 4to (Í) 66, 85–88
Thott 489 III 8vo 191, 196, 197, 199, 200

*Landsbókasafn – Háskólabókasafn,
Reykjavík:*

- ÍB 70 4to 66
ÍB 242 8vo 67, 92–95
ÍB 380 8vo (Sálmareykelsi) 64
ÍB 776 8vo 30, 31
JS 43 4to 30
JS 208 8vo 81, 91
JS 235 8vo 67, 73
JS 473 8vo 191, 198–201
Lbs. 43 4to 30
Lbs. 174–175 4to 76
Lbs. 531 4to 190
Lbs. 1293 4to (Gráskinna) 191, 197–199,
202, 203, 213
Lbs. 1516 4to 66
Lbs. 1645–1646 4to 17
Lbs. 2676 4to 213
Lbs. 320 8vo 30, 31
Lbs. 558 8vo 191, 194, 196–198, 202–204
Lbs. 1119 8vo 68

Riksarkivet, Oslo.

- NRA 67 e 133, 134, 139, 142

Universitetsbiblioteket, Trondheim:
DKNVSB 41 8vo 67, 73, 88-92, 151

Royal Irish Academy, Dublin:
RoyallIrAcad 23 D 43 173

Kungliga biblioteket, Stockholm:

Holm 2 fol., sjá Sth. perg 2 fol.
Holm 3 fol., sjá Sth. perg 3 fol.
Sth. papp. 38 fol. 206
Sth. papp. 84 fol. 58
Sth. papp. 25 8vo 12, 32
Sth. perg. 2 fol. 133-151, 153, 154, 157-
159, 161-171, 173-176, 183-186
Sth. perg. 3 fol. (Reykjahólabók) 134-
155, 157-165, 168-178, 180, 182-186
Sth. perg. 10 4to 222
Sth. perg. 15 4to (Hómilfubókin) 133,
134, 139-148, 159, 161-169, 171, 175,
183-185

Sjá einnig þessi texta- og handritanöfn í skránum:

Bergsbók
Fríssbók
Gráskinna (Lbs. 1293 4to)
Hauksbók Landnámu (H)
Hómilfubókin (Sth. perg. 15 4to)
Jöfraskinna (J)
Kringla (K)
Kvæðabók séra Gissurar Sveinssonar
(AM 147 8vo)
Reykjahólabók (Sth. perg. 3 fol.)
Sálmareykelsi (ÍB 380 8vo)
Sögubók Jóns Halldórssonar (AM 583 c
4to)

UPPHÖF KVÆÐA OG VÍSNA

Alen paa Gud sett haab och lid 65
Allein auf Gott setzt dein Vertrauen 66
Alleina til Guðs set trausta trú 66, 85
Andi Guð(s) eilífur er 64, 65
Á einn Guð settu allt þitt traust 64, 65,
67, 88

Á Guð alleina vona víst 67
Lausnarann Krist vér lofum nú 63
Þundur gulls eg þakka þér með þýðlegt
geð 35

NAFNASKRÁ

- Aarstad, sjá Alreksstaðir
 Abibas, sonur Gamalíels lögvitnings
 164–166, 168–170, 173
 Abraham 32
 Absalon Pederssøn 57, 58
 Acier, sjá Alsír
Acta Sanctorum 179–180
Acts of the Apostles, sjá *Postulasagan*
 Adrianus, vinur Pontíusar Pflatusar (sjá
 einnig Albanus) 150, 151
 Advocate's Library í Edinborg 221
 Aðalból í Hrafnkelsdal 99–101, 104, 106–
 108
Africae illustratae libri decem ... 12
 Afríka 7, 9, 42
 Agar (Hagar), þjónustustúlka Söru 32
 Agðir (Agder) 57, 59, 60
 Akranes 33, 36
 Albanus, vinur Pontíusar Pflatusar (sjá
 einnig Adrianus) 151
 Albanus, vinur Tíberíusar keisara (sjá
 einnig Volusianus) 154, 174
Alcoran, sjá *Kóran*
 Alexander, öldungur í Jórsölum eða
 ríkismaður í Miklagarði 175
Alforco 39
 Algeirsborg (Alger), sjá Alsír
 Alphonsus Kalb 184
 Alreksstaðir (Årstad) við Björgvin 50
 Alsír, Alsírborg (sjá einnig Tyrkjaveldi)
 8–17, 21–25, 27, 30, 34, 36, 42, 43
 Alsírbúar 10
 Alvör, álfkona 192, 193, 195–199, 202–
 204
 Alþingi 101, 106, 108, 192, 194, 201, 210,
 211
 Andalúsíumenn 9
 Anderson, Alan Orr 124, 127, 129
 Andersson, Theodore M. 100, 103
 Andrés Gunnason, stýrimaður úr Orkn-
 eyjum 127
 Andrés Hrafnsson, stýrimaður af Kata-
 nesi 117, 127, 128, 131
Andrés saga postula (í AM 667 V 4to)
 155
 Anna Jasparsdóttir úr Vestmannaeyjum
 15, 17, 24, 25, 27, 42
Annales regii, sjá Konungsannáll
Annales Reseniani, sjá Resensannáll
 Arabía 32
 d'Aranda, Emanuel, flæmskur sæfari 10,
 12
 Ari Kársson (sjá einnig Kári) á Reykja-
 nesi 192, 193, 198, 201, 202, 205–208
 Ari Másson á Reykjanesi 192, 193, 202–
 205, 208
 Ari fróði Þorgilsson 46, 49, 55
 Aristoteles 39
 Arnarvatnsheiði 116
 Arnbjörg Arnórsdóttir, kona Órækju
 Snorrasonar 116, 117, 120
 Arndes, Steffan 135
 Arngrímur lærði Jónsson 211
 Arnkell Torf-Einarsson, jarl í Orkneyj-
 um 52
 Arnþrúðarstaðir í Breiðdal 97
 'Aruj Barbarossa frá Lesbos 9
 Atlantshaf 10
 Aualdzness, sjá Ögvaldsnes
 Audurus, bær 183
 Augvaldsnæs, sjá Ögvaldsnes
Austfirðinga sögur 105
 Austfirðir 11
 Austurland 98
 Avitus, prestur Ágústínusar biskups
 162, 169

- Ábótavísur* 191
 Ágústínus, kirkjufaðir 174, 175, 182, 184
Álfarit Ólafs í Purkey 189
 Álfrún 212
 Álftafjörður, eystri 13
 Ámundi Þormóðsson, lögréttumaður í Skógum 24, 26
Árgali 7
 Ármóður, bóndi við Eiðaskóg 123
 Árnanevnd (Den Arnamagnæanske Kommission) 219, 225
 Árnasafn, Árnastofnun í Kaupmannahöfn 31, 98, 139, 190, 225
 Árnastofnun í Reykjavík, sjá Stofnun Árna Magnússonar
 Árnessþing 17
 Árni Magnússon 14, 31, 191, 192, 211
 Árni Oddsson, lögmaður 15
 Árni Þorvarðsson, prestur 64
 Árósar 30, 226, 227
 Ásgeir Blöndal Magnússon 29, 74
 Áslaug Sigurðardóttir, drottning 228
 Ásmundur, bróðir Kötlu á Reykjanesi 203
 Ásta Eiríksdóttir, drottning í Algeirsborg 17
 Babinger, F. 33
 Baetke, Walter 104
 Balkanlönd, Balkanskagi 7
 Balkus, Ballus, sjá Bassus
 Barbarí, Barbaría, sjá Alsír
 Barbarossa-bræður, sjá 'Aruj og Kheyr-ed-din
 Bassus 140, 183
 Bárðarstaðir í Loðmundarfirði 189
 Bäumer, Wilhelm 66
 Bekker-Nielsen, Hans 133, 136, 137, 139, 140, 147, 149, 177-179
 Belgrad 7
 Benedikt Halldórsson 14
 Benedikt Magnússon Bech, sýslumaður 213, 214
 Benedikt Pálsson, bartskeri í Hamborg 11
 Berbar 9
 Bergen, sjá Björgvin
 Bergljót S. Kristjánsdóttir 118
Bergsbók 47, 52-54, 56-59
 Bergsveinn Sölmundsson, hreppstjóri á Hrafnkelstöðum 36
 Bergur Sökkason, ábóti á Munkaþverá 55, 56
 Berlín 72
 Bernadus Dombart 184
 Bersastaðir, sjá Bessastaðir
 Berufjörður 13
 Bessastaðir á Álftanesi 14, 115
Bibla 22, 81, 100, 104, 105, 157
 Bischoff, Bernhard 63
 Bisgaard, Anne Cathrine 227
 Bjarni á Laugarhúsum 101
 Bjarni Guðmundsson 35
 Bjarni Guðnason 100
 Bjarni Ólafsson 35
 Bjarni Sigurðsson 63
 Bjelke, Henrik, höfuðsmaður 29
 Björgvin 50, 56-58, 60
 Björn Jónsson á Skarðsá 13, 14, 33-35, 211
 Björn Þorleifsson á Reykhólum 138, 145-148, 150, 151, 155, 156, 158-160, 164, 168, 170, 176, 184-186
 Björn Þorsteinsson í Vestmannaeyjum 26-27
 Blátur í Kaupmannahöfn 211
 Boberg, Inger 123
 Boccaccio, Giovanni 9
 Bogi, bróðir Kötlu á Reykjanesi (sjá einnig Logi) 203
 Bogi Benediktsson 12, 17
 Boninus Mombritius 135, 141, 143, 148, 176
 Borgarfjörður 117
 Bowen, Harold 33
 Bragi Halldórsson 118
 Brandenburg, hérað á Pýskalandi 65
 Brandt, C. J. 58
 Brandur Jónsson úr Vestmannaeyjum 27
 Braudel, Fernand 9-11, 29

- Breiðabólstaður í Fljótshlíð 31
 Breiðdalur 97
 Brenner, Oscar 120
Brennu-Njáls saga 111
 Bretar 30
 Bretland, Britannia (= Wales) 51–53
 Brockelmann, Carl 9
 Brown, Peter 102
 Brúará í Árnessýslu 214
 Brynhildur Buðladóttir 228
 Brynjólfur Sveinsson, Skálholtsbiskup
 29, 33, 42, 206, 212
 Bugge, Alexander 129
 Bursa, borg í Litlu-Asíu 8
 Búlandsnes við Hamarsfjörð 10
 Bøðvar Guðmundsson 210
 Bøðvar Þórðarson, goðorðsmaður á
 Stað 127
Böglunga saga 129
 Caithness, sjá Katanes
 de Cervantes Saavedra, Miguel 9
 Chorchinist 39
 Choukri, Mohamed 9
 Christianus Masseur 32
Chronicle of Man 127
 Chyle, sjá Sale
De civitate Dei 184
Codex Frisianus, sjá Fríssbók
 Crüger, Joh. 66
 Cyrenensis, sjá Kýrenemenn
 Cyrillus, biskup í Jórsölum 142
 Dalur (= Stóridalur) undir Eyjafjöllum
 16
 Dan, Pierre prestur 12
 Danir 8, 11, 223, 224, 226
 Danmörk 83, 224–227
 Dansk-Íslandsk Samfund 223
*Danske Viser fra Adelsvisebøger og
 Flyveblade ...* 65
 Davíð, konungur Ísraels 40, 100
 Davíð Þór Björgvinsson 210, 211
 Davíð Erlingsson 101
Davíðssálmur 63
 Debathalia við Delagabri 140
 Deilurit 211
*Delagabri, akur við Kaphar Gamala
 140*
Dethalia, sjá Debathalia
Das deutsche Kirchenlied ... 66
 Digranes, Dingeness, sjá Pinganes
Discursus oppositivus, sjá Deilurit
 Djúpvígur við Berufjörð 13
Don Kikóti frá Mancha (Don Quixote)
 9
 Dordrecht á Hollandi 10
 Dóná 7
Drotningin í Algeirsborg 17
 Dyngenas, sjá Pinganes
 Dýrafjörður (sjá einnig Ólafur Jónsson)
 115, 116
*Ebenezer, or a small Monument of great
 Mercy ...* 12
Ecclesiasticus, sjá Jesú Sfraksbók
Eddukvæði 204, 205
 Edinborg 221
 Eggert Ó. Brím 191
 Egill Skalla-Grímsson 123
Egils saga Skalla-Grímssonar 123, 226
 Egyptaland 10, 40
 Einar Bjarnason 17, 26
 Einar Guðmundsson (Gvöndsson), prest-
 ur 16
 Einar Guðmundsson, prestur á Stað
 206–208
 Einar Hákonarson í Vestmannaeyjum
 18
 Einar Loftsson úr Vestmannaeyjum 11,
 14, 33–35
 Einar Pálsson 98, 102, 108, 110
 Einar G. Pétursson 30, 206
 Einar Rögnvaldsson (Torf-Einar), jarl í
 Orkneyjum 52, 53
 Einar Ólafur Sveinsson 118, 119, 123,
 126, 127, 207, 209
 Einar Þorbjarnarson, smalamaður á
 Aðalbóli 99–104, 107
 Einarsnes 19
 Eirfukur blöðöx Haraldsson, Noregskon-
 ungr 52, 53
 Eirfukur Þorláksson 211

- Eleusianus, embættismaður 184
 England 51–53, 102
 Englendirar 9, 29
Epistola Aviti 165, 169, 171
Epistola Luciani 146, 167, 173
 Erlendur Ásmundsson á Stórolfshvoli
 15–18, 24–26
 Erlendur Torf-Einarsson, jarl í Orkneyjum 52
 Erlendur Þorfinnsson, jarl í Orkneyjum 56
 Erlingur Erendsson í Orkneyjum 56
 Eudoxia, dóttir Þeódósíusar keisara 177
 Eukarius, prestur á Spáni 183
 Evrópa 7, 29, 40, 101
 Evrópumenn 44
 Eyjafjöll 26
 Eyjar, sjá Vestmannaeyjar
 Eyjólfur Hallgrímsson á Ferstiklu 35, 36
 Eyjólfur Sölmundsson í Vestmannaeyjum 20–22
 Eyrar (= Eyrabakki) í Flóa 117
Eyrbyggja saga 111
 Eyri (= Hallbjarnareyri) í Eyrarsveit 117
 Eyvindur Bjarnason 97, 99, 100, 106–110
 Eþíópía 10
 Fell (í Mýrdal?) 190
 Ferstikla á Hvalfjarðarströnd 36
 Fídie, sjá Fitjar á Stord
Filippus saga 155
 Finnbogi rammi Ásbjarnarson 109
 Finnbogi Guðmundsson 124
 Finnur Jónsson 47–49, 72, 119
 Fisher, Godfrey 30, 33
 Fitjar (Fitje) á Stord 50
 Fitjar í Skorradal 30
 Flatey á Breiðafirði 205, 206
Flateyjarannáll 115, 126
 Fljótsdalshérað 98
Fljótsdæla saga 105
 Foote, Peter 104, 133, 134, 156
Fordun's annals 125
 Forsyth, Neil 105
 Frakkar 9
 Frakkland 11, 51
 Frankfurt við Oder 65
 Freyfaxi, hestur 97, 99, 100, 104, 105, 107, 108
 Freyr, goð 97–106, 108–111
 Friðrik II, Danakonungur 18
 Friese, Wilhelm 81, 83, 84
 Friis, sjá Peder Claussøn Friis
 Fritzner, Johan 115
Fríssbók 47–49, 51, 54, 55, 57, 58
Frostapingslög 120
 Fulk, R. D. 101, 102
 Fönix, fugl 103
 Gade, Kari Ellen 105
 Galicia, Galizkiland (= Spánn) 150, 151
 Galíleuvatn í Palestínu 105
 Gamalfel, lögvitringur í Jórsölum 145, 148, 149, 158, 163–166, 168–172
Gamla testamentið 8, 63
 Gamli Eiríksson, konungur í Noregi 53
 Garber, Klaus 64
 Garðar á Akranesi 33, 35, 36
 Garður, sjá Mikligarður
 Garður á Suðurnesjum 36
 Geitdalur í Skriðdal 97–99, 106
 Geith, Karl-Ernst 179, 180
Geographia Historica Orientalis 30, 31
 Geraseni í Palestínu 104
 Gerhardt, Paul 63
Germanensis codex of Epistola Luciani 173
 Gillikristur, sendiboði úr Suðureyjum 129
 Gissur Einarsson, Skálholtsbiskup 220, 222
 Gissur Sveinsson, prestur á Álftamýri, sjá *Kvæðabók*
 Gissur Þorvaldsson 127, 130
 Gíbraltarsund 10
 Gísli Árnason, sýslumaður 27
 Gísli Bjarnason, prestur á Stað 16
 Gísli Hákonarson, lögmaður 17, 18
 Gísli Jónsson, Skálholtsbiskup 190
 Gísli Konráðsson, sjá *Gráskinna*
 Gísli Oddsson, Skálholtsbiskup 14, 15, 17–23, 27, 28, 42–43

- Gísli Sigurðsson 118
 Gísli Þorvarðsson, prestur á Ofanleiti 16, 26, 43
Glúma, sjá *Víga-Glúms saga*
 Glúmur Eyjólfsson (*Víga-Glúmur*) 99, 102, 110
 Glúmur Geirason, skáld 53
 Glückstadt (Lukkuborg) á Pýskalandi 76
 Gólfat, risi 100
 Gordon, Murray 8
Gottskálksannáll 115, 126
 Graesse, Th. 135
 Gramaye, J. B. 12
Grágás 120, 131
Gráskinna Gísla Konráðssonar 191, 213
 Gregoríus mikli (I), páfi 105
 Gregoríus XIII, páfi 11
Gregoríus (Gregors) saga biskups 174
Greifswalder Gesangbuch 65, 66, 68, 78
 Grikkir 8, 63, 109, 181
 Grikkland 7, 109
 Grimm, Jacob 71
 Grimm, Wilhelm 71
 Grindavík 11, 13, 14, 27, 34
 Grímur Bergsveinsson, prestur 33–36
 Grímur M. Helgason 14
 Grímur Pálsson á Sleggjulæk 31
 Grunnavík, Grunnavíkur-Jón, sjá Jón Ólafsson úr Grunnavík
 Grüner-Nielsen, H. 65
 Grænland 224
Grænlandsannál 205
Guðbrandsbiblíá 220
 Guðbrandur Vigfússon 115
 Guðbrandur Þorláksson, Hólabiskup 11, 63, 212, 220
Guðmundar saga biskups 126
 Guðmundur 35
 Guðmundur Andrésson 211
 Guðmundur Bergþórsson 74
 Guðmundur Narfason á Hálsi 36
 Guðni Hróbjartsson 35
 Guðni Jónsson 119
 Guðríður Símonardóttir í Saurbæ 17, 21, 22, 35, 36
 Guðrún Bjartmarsdóttir 209
 Guðrún Brandsdóttir í Vestmannaeyjum 27
 Guðrún Ása Grímsdóttir 27, 118, 121
 Guðrún Ingólfssdóttir 118, 190, 210
 Guðrún Nordal 99
 Guðröður crovan Haraldsson, Suðureyjakonungur 124
 Guðröður Ólafsson, Suðureyjakonungur 124
 Guðröður Rögnvaldsson á Mön 124, 126, 127, 129
Gulabingslög 120
Gunnars saga Keldugnúpsfífls 105
 Gunnes, Erik 129
 Gunnhildur konungamóðir, drottning í Noregi 53
Guttorms saga Sigurðssonar, sjá *Böglunga saga*
 Guttormur Hallsson frá Búlandsnesi 10
Gyðinga saga 151, 152, 156
 Gyðingar 9, 154
Gylfaginning 98
 Haëdo, P. Diego 33
 Hafnarháskóli (Københavns Universitet) 219, 222, 226
 Hafrafell í Reykhólasveit 208
 Halldór Guðmundsson 12, 32
 Halldór Jónsson úr Grindavík 14, 34
 Halldór B. Runólfsson 9
Hallfreðar saga 123
 Hallfreðarstaðir í Hróarstungu 98, 99
 Hallfreður, landnámsmaður á Hallfreðarstöðum 97–99, 106
 Hallfreður vandræðaskáld Óttarsson 51, 123
 Hallfríður Grímsdóttir 75
Hallgrímskver 64, 66, 74
 Hallgrímur Jónsson 208
 Hallgrímur Pétursson, skáld og prestur í Saurbæ 21, 33, 35, 36, 63–83, 85, 88
 Hallur Þorsteinsson í Vestmannaeyjum 15, 24–26
 Hallur spaki Þórarinsson í Haukadal 49
 Hamborg 11

- Hannes Þorsteinsson 14, 17, 30
Hans Dernschwam's Tagebuch ... 33
 Happel, E. W. 33
Haralds saga gráfeldar 53
Haralds saga Sigurðarsonar 123
 Haraldur gráfeldur Eiríksson, Noregskonungur 53, 54
 Haraldur Guðröðarson á Mön 124
 Haraldur sléttmáli Hákonarson, jarl í Orkneyjum 124
 Haraldur hárfagri Hálfðanarson, Noregskonungur 55
 Haraldur Maddaðarson, jarl í Orkneyjum 124–126
 Haraldur gilli Magnússon, Noregskonungur 123
 Haraldur harðráði Sigurðarson, Noregskonungur 123
Hauksbók Landnámu 205
 Hákon galinn, jarl í Noregi 129, 130
 Hákon góði (Aðalsteinsfóstri) Haraldsson, Noregskonungur 53, 54
 Hákon gamli Hákonarson, Noregskonungur 122, 123, 127–129, 131
Hákonar saga góða 52
Hákonar saga Hákonarsonar 122, 126, 128, 129
Hákonar saga Sverrissonar, sjá *Böglunga saga*
 Hálfðan Einarsson, skólameistari 7, 64
 Hálfðan svartí Guðröðarson, konungur í Noregi 55
 Háls í Kjós 36
 Hánefur ungi, sýslumaður í Orkneyjum 122
 Háskólabókasafn, sjá Landsbókasafn – Háskólabókasafn
 Háskólabókasafnið í Kaupmannahöfn 49
 Háskólabókasafnið í Uppsölum 221, 222
 Hebrides, sjá Suðureyjar
 Hegyi, Klára 33
Heiðarvíga saga 100
Heilagra Manna søgur 133, 134, 141
Heilagra þriggja konunga saga (í Reykjahólabók) 153
Der Heiligen Leben 135, 136, 172, 179
Heimskringla 45–47, 49–60, 127
 Helagabri, sjá Delagabri
 Helga (sagt að hún hafi beðið um Kötludraum) 201, 202
 Helgafell í Helgafellssveit 117, 131
 Helgi Grímsson 14
 Helgi Jónsson frá Járngerðarstöðum 14, 16, 34
 Helgi Þorláksson 121
Helgir þrír kóngar, sjá *Heilagra þriggja konunga saga*
Helgisagan af Veróniku 155, 160
 Hellisfitjar (= Fugleyrar) við Norðlingafljót 116
 Herenus, bóndi 184
 Hergils hnapprass Þrándarson úr Hergilsey 205, 206
 Hergilsey á Breiðafirði 206
 Hermann Pálsson 102, 104
 Hertzberg, Ebbe 120
 Heusler, Andreas 118
 Héraðsvötn í Skagafirði 213
 Hindarfjall 228
Histoire de Barbarie et de ses Corsaires 12
Historia Hrolfi Krakii, sjá *Hrólfs saga kraka*
Híði, fylgdarmaður Hákonar galins 129
Hítardalur í Hítardal 76
Hjarðarholt í Laxárdal 117
Hollendingar 9, 29, 30
Holtsmark, Anne 12, 102
Honoríus, keisari 161, 162
Hólar, sjá *Reykhólar*
Hólar í Hjaltadal 220, 222
Hólmar í Landeyjum 13, 14
Hólmur, sjá *Innri-Hólmur*
Hómer 9, 102
Hómiljubókin 133, 166
 Hrafnkell Freysgoði Hallfredarson á Aðalbóli 97–111
 Hrafnkell Hrafnsson, landnámsmaður í Hrafnkelsdal 98

- Hrafnkels saga Freysgoða* 97–100, 102–107, 109–111
- Hrafnkelsdalur 98
- Hrafnkelsstaðir í Fljótsdal 99, 103, 106–108
- Hrafnkelsstaðir í Garði 36
- Hróarstunga 98
- Hróbjartur Jónsson á Kalastöðum 35
- Hrólfs saga kraka* 207
- Hrærekur Dagsson, konungur á Heiðmörk 123
- Hússein Khodja Dey 17
- Hvalfjarðarströnd 35, 36
- Hvammur í Hvammssveit 120
- Hvítá í Borgarfirði 116
- Hvítningar í Vestmannaeyjum 18
- Hvítramannaland 205
- Höbing, Maria 136
- Höfn, sjá Kaupmannahöfn
- Hörðaland 50
- Høyers annáll* 126
- Inalcik, Halil 8, 33
- Inga Huld Hákonardóttir 210–212, 214
- Inga saga Bárðarsonar*, sjá *Böglunga saga*
- Innri-Hólmur á Akranesi 191
- Inventio S. Stephani*, sjá *Stefáns saga*
- Istanbúl (sjá einnig Mikligarður) 7–9
- Írland 51–53
- Ísland 10–14, 18, 24, 29, 33, 42–44, 46, 104, 107, 109, 110, 115, 119–123, 126–129, 139, 152, 156, 173, 186, 189, 205, 206, 211, 223–227
- Íslandsmenn, sjá Íslendingar
- Ísleifur Gissurarson, biskup 46, 49, 58
- Íslendinga saga* 115, 117, 118, 120, 121, 123, 125, 127, 128
- Íslendinga sögur* 97, 109–111, 123
- Íslendingar 11, 12, 32, 43, 205, 219, 222–227
- Íslenska hómiljubókin*, sjá *Hómiljubókin*
- Íslenzk fornkvæði* 190
- Íslenzk miðaldarkvæði* 190
- Ísmael, sonur Abrahams 32
- Ítalía 11
- Jacobus de Voragine 136, 150, 151, 154, 155, 171, 172, 185
- Jahve 81
- Jakob Benediktsson 49, 50, 54, 63, 211, 212
- Jakobs saga postula (hins eldra)* (í AM 667 V 4to) 155
- Jakobs saga postula (hins minna)*, sjá *Jakobs saga postula (hins yngra)*
- Jakobs saga postula (hins yngra)* 151–159, 161, 186
- Japan 10
- Jarla saga*, sjá *Orkneyinga saga*
- Jarteinabók Þorláks biskups hin forna* 119
- Jarteinabók Þorláks biskups önnur* 119
- Jaspar Kristjánsson í Vestmannaeyjum 15, 18, 25, 27
- Járngerðarstaðir í Grindavík 14, 34
- Játvarður Guðlaugsson, fylgdarmaður Órækju Snorrasonar 116, 117, 119, 128
- Jean de Mailly 180
- Jeoretheo 141
- Jerúsalem, sjá Jórsalir
- Jesú Siraksbók* 220, 221
- Jesús Kristur 28, 39, 40, 70, 80, 86, 104, 111, 116, 148–151, 153–155, 157, 161, 163, 168–170
- Job 103
- John of Fordun 126
- Jon Simonsson, lögmaður á Ögðum 57–60
- Jordanes, Jornandes, gotneskur sagnaritari 212
- Josephus Flavius, sagnaritari 153, 154
- Jóhann S. Hannesson 118
- Jón, biskup á Katanesi 125
- Jón, biskup í Jórsölum (Johannes Hierosolimitanus) 145, 149, 175
- Jón Hnefill Aðalsteinsson 103
- Jón Arason, prófastur 14
- Jón Árnason 189
- Jón Ásbjarnarson frá Búlandsnesi 14, 16

- Jón Jónsson Espólfín, sýslumaður 213
 Jón Guðmundsson 36
 Jón lærði Guðmundsson 205, 206, 208
 Jón Halldórsson 35, 36
 Jón Halldórsson, prófastur í Hítardal 76
 Jón Helgason, prófessor 12, 30, 98, 105, 151, 189–191, 193, 206–208, 210, 213, 214, 220
 Jón Helgason, ritstjóri 17
 Jón Jakobsson, sýslumaður 213
 Jón Jóhannesson 98, 115
 Jón Jónsson frá Járngerðarstöðum 14, 16, 27, 34
 Jón Magnússon, sýslumaður 211
 Jón Oddsson í Vestmannaeyjum 15, 20, 21, 23–27
 Jón Ólafsson úr Grunnavík 64, 65, 67, 206–208, 213, 214
 Jón Pétursson, háyfirdómari 12
 Jón Samsonarson 36, 66, 76, 206
 Jón Sigurðsson í Vestmannaeyjum 18
 Jón Bergmann Steinsson, stúdent 213
 Jón Sturluson í Vestmannaeyjum 18, 27
 Jón Thorchillius, skólameistari 30
 Jón Torfason 118
 Jón Torfason, prestur á Breiðabólstað 31
 Jón Porkelsson, þjóðskjalavörður 10, 13–15, 31, 34, 189, 191, 208, 213
 Jón yngri Ögmundsson frá Bárðarstöðum 189
 Jónas Kristjánsson 121
Jónsbók 120
 Jónsmessa 11
 Jórsalaborg, sjá Jórsalir
 Jórsalaland 175, 176
 Jórsalir 32, 134, 135, 141, 144, 153, 154, 156, 157, 161, 163, 175, 178
 Julian, J. 65
 Júlíana í Jórsölum eða Miklagarði 142, 175, 176
Jöfraskinna 48–50, 52
 Jørgensen, Jon Gunnar 57–59
 Kalastaðir á Hvalfjarðarströnd 35
 Kalinke, Marianne E. 152
 Kaphar Gamala (Gamalfelsstaður), við Jórsali 134
 Karmen, sjá Körmt
 Karmsund (Karmsund) við Rogaland 50
 Karþagó 144
 Katanes á Skotlandi 124, 125, 127, 128, 131
Das katholische deutsche Kirchenlied ... 78
 Katla á Reykjanesi 189, 192–211, 213, 214
 Kaupmannahöfn 14, 31, 49, 76, 98, 139, 190, 211, 219, 221–223, 225, 227
 Kálfur, hirðmaður Ólafs Tryggvasonar 123
 Kár (Kári) Alvararson, álfur 192, 193, 196–199, 204, 205, 207, 208, 210, 214
 Kári Kársson á Reykjanesi (sjá einnig Ari) 192, 193, 198, 200, 203, 204
 Kettlingur, sverð 116, 130
 Keyser, Rudolf 120
 Kheyr-ed-din Barbarossa frá Lesbos 9
 Kína 10
 Kjós 35, 36
 Kláus Eyjólfsson á Hólum 13–16, 18, 20, 21, 24–26, 43
 Klofi á Landi 117
 Knútur, prestur og fylgdarmaður Guðmundar góða 123
 Kongsbak, Albert Georg, listmálari 227
 Konstantínópel, Konstantínópolis, sjá Mikligarður
Konungsannáll 115, 126
 Konungsbókhlaða (Det Kongelige Bibliotek) í Kaupmannahöfn 221, 222, 225
En kort extract af de norske kongers Chronica 46
Kóran 32, 38, 39
 Kranensis, sjá Kýrenemenn
Kringla 47–50, 52
 Kristensen, Marius 65
Kristinn réttur Arna biskups 120

- Kristinn réttur Gulapingslaga hinn nýi* 120
- Kristína, dóttir Martialisar 141
- Kristján IV, Danakonungur 11, 12
- Kristján Eldjárn 115
- Kristján Jasparsson í Vestmannaeyjum 27
- Kristur, sjá Jesús Kristur
- Krímskagi 7
- Krone, sjá Kýrene
- Kross saga* (í AM 667 V 4to) 155
- Kvæðabók séra Gissurar Sveinssonar* 190, 191
- Kyle, sjá Sale
- Kýrene 140
- Kýrenemenn 140
- Körmt (Karmøy) við Rogaland 50
- Kötlusaga* 189
- Kötludraumur* 189–193, 201, 202, 204–215
- Kålund, Kristian 14, 173
- Lagarfljót á Fljótsdalshéraði 98, 99, 103
- Lambeyjardómur* 18
- Landakirkja í Vestmannaeyjum 26, 27
- Landfræðissaga Íslands* 207
- Landnáma* 98, 99, 108, 205, 208
- Landsbókasafn – Háskólabókasafn í Reykjavík 33, 67
- Landsbókasafn Íslands, sjá Landsbókasafn – Háskólabókasafn
- Landslög* 120
- Langfeld, bær í Brandenburg 65
- Larsen, Henning 173
- Laurents Hanssøn í Björgvin 45–51, 54–60
- Laurents Hanssøns sagaoversættelse (LH)* 46, 49, 50, 52
- Lawrence, sjá Lárentíus
- Laxdæla saga* 111
- Lárentíus, erkidjárn frá Spáni 135, 177–179, 181
- Leclercq, H. 134
- de Leeuw van Weenen, Andrea 133
- The legend of the Cross-Tree*, sjá *Kross saga*
- The legend of Pilate*, sjá *Saga af Pílatus*
- The legend of St. Andrew*, sjá *Andrés saga postula*
- The legend of St. James the Greater*, sjá *Jakobs saga postula (hins eldra)*
- The legend of St. James the Less*, sjá *Jakobs saga postula (hins yngra)*
- The legend of St. Mark*, sjá *Markús saga postula*
- The legend of St. Nicholas of Tolentino*, sjá *Nikulás saga af Tólentínó*
- The legend of St. Philipp*, sjá *Filippus saga postula*
- The legend of Sts. James the Greater and John*, sjá *Tveggja postula saga Jóns og Jakobs*
- The legend of Veronica*, sjá *Hélgisagan af Veróníku*
- Legenda Aurea* 135, 136, 141, 148–151, 154, 156, 158, 162, 165, 170–174, 176, 178, 181, 182, 185
- Leghorn (Livorno) á Ítalíu 9
- Leiðarvísir Nikulásar Bergssonar* 109
- Leikskálar í Hrafnkeldal 104
- Lepanto (Návpaktos), bær á Grikklandi 9
- Lesbos (Lésvos) á Eyjahafi 9
- Liestøl, Aslak 104
- Liestøl, Knut 104
- Litla-Asía 7, 8, 40
- Ljúflingur* 213
- Lloyd, Christopher 8, 10, 11
- Loðmundarfjörður 189
- Logi, bróðir Kötlu á Reykjanesi (sjá einnig Bogi) 203
- Loth, Agnete 31, 134, 138, 145, 155
- Louis-Jensen, Jonna 46, 54, 59, 155, 190
- Lucianus, prestur í Kaphar Gamala 134, 141, 145, 148, 161–166, 168–172
- Lucillus, biskup í Sinecensis 183
- Lurker, Manfred 105
- Lúðvík Ingvarsson 120
- Lúkas, guðspjallamaður 157
- Lúkasarguðspjall* 153, 156–158, 161
- Lúter, sjá Martin Luther
- Lübben, August 179

- Lübeck 10
Lækningabókin (í AM 434 a 12mo) 173
Lækningabókin í Dyflinni (RoyalIr-Acad 23 D 43) 173
 Lögmaður Guðröðarson, Suðureyjakonungur 124
Lögmansannáll 115
 Lönnroth, Lars 204
Låneordene i det 16. århundredes trykte islandske litteratur 219, 220
 Machemet(h), Machomets, Machömeth, sjá Múhameð spámaður
 Maddaður Melmarason, jarl af Atjoklum (Athole) á Skotlandi 124
 Magnús helgi (Eyjajarl) Erlendsson, jarl í Orkneyjum 56
 Magnús Finnbogason 115
 Magnús Gissurarson, Skálholtsbiskup 117, 119, 120, 129
 Magnús Jónsson 65
 Magnús Jónsson frá Felli 190
 Magnús Jónsson í Vigur 30, 31
 Magnús Ketilsson, prestur 31
 Magnús Ketilsson, sýslumaður 18
 Magnús berfættur Ólafsson, Noregskonungur 56
Magnús saga lagabætis 129
 Magnús blindi Sigurðarson, Noregskonungur 123
 Mahomet, sjá Múhameð spámaður
 Malta 9
 Man, Isle of, sjá Mön
 Marcialis, veikur heiðingi 143, 183, 184
 Margrét Hákonardóttir, jarlsfrú á Skotlandi 124, 125
 María guðsmóðir 116, 118
Markús saga postula 155
Markúsarguðspjall 105
 Marokkó 7, 11
 Marteinn Einarsson 63
 Martin Luther (Marteinn Lúter) 63
 Mattis Størssøn í Björgvin 57–59
 Maurer, Konrad 46, 47, 56
 Maxwell, Herbert 126
 Már á Reykjanesi 192–195, 198–205, 207–209
 Már Atlason á Reykhólum 205, 208
 Már Jónsson 211
 McKeown, Arthur 102
 Meister, Karl Severin 66
 Mekka 39
 Merian, M. 33
 Messína á Sikiley 9
 Metropolitan-skólinn í Kaupmannahöfn 219
 Meulengracht Sørensen, Preben 98, 103
 Miðjarðarhaf 7, 9, 11, 29
 Mígetius, munkur í Kapfar Gamala 164, 172
 Miklagarðsmenn 177, 178, 181
 Mikligarður (Konstantínópel, sjá einnig Istanbúl) 39, 97, 108, 109, 133–135, 174–177, 180, 181, 183
 Moldavía 7
 Móses, spámaður 160
 Munch, P. A. 120
 Murad IV, Tyrkjasoldán 32
 Múhameð spámaður 29, 32, 39, 40, 42
 Münster, borg á Þýskalandi 78
 Möðruvellir í Hörgárdal 14
 Mön (Isle of Man) á Írlandshafi 124, 126, 127, 129
 Napolí 9
 Natotia (= Natolía, Anatolía), sjá Litla-Asía
 Nebúkadnesar, konungur í Babýlon 103
 Neðri-Háls í Kjós 35
Neue Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen ... 12
Neuwe Archontologia cosmica ... 33
 Nicea 39
 Nielsen, Marius Theodor, sóknarprestur 219
 Niesing, klaustur í Münster 78
 Nikódemus, ráðsherra í Jörsölum 148, 163–172
 Nikulás Bergsson, ábóti á Munkaþverá 109
 Nikulás Brynjólfsson á Sandfelli 67

- Nikulás saga af Tólentínó* 178
Nikulás saga erkibiskups 55
 Nína Björk Elfsson 209
Njála, sjá *Brennu-Njáls saga*
 Nordisk Kollegium í Kaupmannahöfn
 223, 224
 Norður-Afríka 8, 9
 Norður-Hörðaland 50
 Norður-Pýskaland 76
 Norðurlönd 48, 123, 226
 Noregur 46, 97, 98, 109, 110, 123, 126–
 128, 173
Norske kongers Chronica (PCI) 50–55
 Nór Þorrason, konungur 57, 58
 Nürnberg 12
Nýja testamentið 104
 Oddi á Rangárvöllum 22
 Oddur Einarsson, Skálholtsbiskup 18,
 27
 Oddur Eiríksson á Fitjum 30
 Oddur Snorrason, munkur á Þingeyrum
 47, 56
Oddverjaannáll 115, 126
 Oder á Pýskalandi 65
 Ofanleiti í Vestmannaeyjum 13, 26, 43
 Okeley, William, enskur sæfari 12
Oldnordisk læsebog 223
Om Iisland 46
Om Norigis rike 57
 Opera Pia della Redenzione de' Schiavi
 11
 Opitz, Martin 63
Ordbog over det Danske Sprog 68
Ordinanza 20, 22, 25
 Orðabók Háskólans, Reykjavík 74
Orðabók Jón Ólafssonar úr Grunnavík
 207
Orðskviðirnir 220, 221
Orðstöðulykill Íslendingasagna 105
Orkneyinga saga 45, 56–58, 124–128, 131
 Orkneyjar 52, 124, 126–128
Orms þáttur Stórolfssonar 35, 36
 Osló 133
 Osman I, Tyrkjasoldán 32
 Overgaard, Mariane 31–35, 138, 155
 Óðinn, goð 46, 102
 Ólafía Einaradóttir 228
Ólafs saga Tryggvasonar (ýmsar gerðir)
 45, 47, 51–54, 56, 106
 Ólafsmessa 149
 Ólafur 35
 Ólafur Davíðsson 189, 208, 213
 Ólafur Egilsson, prestur á Ofanleiti 11–
 14, 16, 20, 25–27, 32–34, 43
 Ólafur Einarsson, prestur í Kirkjubæ 7
 Ólafur svartí Guðröðarson, Manarkon-
 ungur 124, 126, 127, 129
 Ólafur Halldórsson 19, 45, 46, 51–53, 56,
 205
 Ólafur helgi Haraldsson, Noregskon-
 ungur 49, 119, 123
 Ólafur Helgason í Vestmannaeyjum 18
 Ólafur Jónsson 35
 Ólafur Jónsson, prestur í Hítardal 207
 Ólafur Jónsson á Söndum 66–77, 79, 80,
 82, 83, 85
 Ólafur Sveinsson í Purkey 189
 Ólafur Tryggvason, Noregskonungur
 49, 51, 58
 Ólafur hvítaskáld Þórðarson 97
 Órækja Snorrason, goðorðsmaður 115–
 123, 125–131
 Óskar Halldórsson 85, 98, 110
 Óttar Snækollsson, sendiboði úr Suður-
 eyjum 129
Le pain nu (Á brauði einu saman) 9
 Palermo 9
 Palma de Mallorca 9
Passio S. Stephani, sjá *Stefáns saga*
The Passion of the Lord, sjá *Þíslarsaga*
Krists
Dat Passionael 135–138, 149, 160–162,
 172–174, 176, 178–182, 184–186
Passíusálmur 72
 Paulus Jonius 32
 Páll postuli 157, 158
 Páll Bálkason, stýrimaður Skúla jarls
 126, 127
 Páll ómálgi Hákonarson, jarl í Orkneyj-
 um 124, 125, 128

- Páll Eggert Ólason 14, 17, 63, 67
Páls saga postula 158, 159
 Peder Claussøn Friis 45–47, 49–54, 59, 60
 Peder Hanssøn 56
 Pedersen, Christiern, í Björgvin 58
 Pelagíus, páfi 181
 Persaflói 7
Péturs saga postula 156, 159
 Péturskirkja (San Pietro in Vincoli) í Róm 177, 178
Philosophia naturalis 206, 207
 Pið, Iørn 65
 Písa 9
Pislarsaga Krists 156
 Platón 40
 Pontíus Pílatus, landshöfðingi í Júdeu 150, 151
Porst Gesangbuch 68, 72
Postola sögur 156
Postulasagan 142, 157, 159
Praxis pietatis melicam 66
 Preiectus, biskup 183, 184
 Purkey við Skarðsströnd 189
 Ragnar loðbrók, konungur 228
 Rangá á Fljótsdalshéraði 98
 Rangárvallasýsla 211
 Rangárþing 13, 17, 22, 26, 27
 Rask, Rasmus Kristian 219
 Rauðahaf 7
Rauðúlfs þáttur 35
Reisubók síra Ólafs Egilssonar 12–14, 26, 27, 32, 34, 43
Relation de la Captivité et Liberté du Sieur d'Aranda 12
 Resen, Hans 14
Resensannáll 115, 121, 126, 129
 Reyðarfjörður 13
 Reykholt (Reykjaholt) í Reykholtsdal 115, 116, 119, 122, 123, 127, 130, 131
 Reykhólar (Reykjahólar) á Reykjanesi 185, 205, 208
Reykjahólabók 134–138, 141, 144–146, 152–155, 158, 160, 162, 172–174, 177–182, 184–186
 Reykjanes í Reykhólasveit 189, 192, 206, 208
 Reykjavík 17, 225
Réttarbót Hákonar konungs Magnússonar 173
Réttarbót Magnúsar konungs Eiríkssonar 173
Rheinfelsisches Gesangbuch 78
 Riksarkiv, sjá Ríkisskjalasafn
 Ringwaldt, Bartholomeus 65, 66
Ritningin, sjá *Biblía*
 Ríkarður, enskur prestur á Upplöndum 119
 Ríkisskjalasafnið (Riksarkivet) í Osló 133
 Rogaland 50
 Rosenkrantz, Holger, höfuðsmaður á Bessastöðum 14
 Róm 135, 137, 138, 150, 154, 177–183
 Rómverjar 8
 Ryefylket, sjá Rogaland
 Rögnvaldur Kali Kolsson, jarl í Orkneyjum 124
Sacred Scripture, sjá *Biblía*
Saga af Pílatu, sjá *Gyðinga saga*
 Sakarías Gottfreðsson 18
 Sale, borg í Marokkó 9, 11
Samantektir um skilning á Eddu 205
 Sandar í Dýrafirði, sjá Ólafur Jónsson
 Sandfell í Öræfum 67
 Sara, kona Abrahams 32
 Saracenos, sjá Serkir
 Saurbær á Hvalfjarðarströnd 35, 36
 Saxi (Saxo Grammaticus) 102
 Sál, sjá Páll postuli
Sálmabók Guðbrands Porlákssonar 63
Sálmabók Marteins Einarssonar 63
Sálmareykelsi 64
 Sámur Bjarnason á Leikskálum 99, 101, 103, 104, 107, 108, 110, 111
 Schiller, Karl 179
 Schjørring, Nils 65
 Sedulius, latneskt sálmaskáld 63
 von See, Klaus 110
 Seelow, Hubert 64

- Sem, sjá Sæheimur
 Seoretheo, sjá Jeoretheo
 Serkir 32
 Shook, L. K. 133
 Sigfús Blöndal 17
 Sigfús M. Johnsen 17, 26
 Sigfús Sigfússon 14, 189
 Sighvatur Sturluson á Grund 111, 115, 131
 Sigríður Sigurðardóttir í Vestmannaeyjum 16, 26
 Sigurður, bróðir Kötlu á Reykjanesi 203
 Sigurður Fáfnisbani 228
 Sigurður Jónsson, lögmaður í Einarsnesi 19
 Sigurður Nordal 56, 100, 102, 108, 123, 127
 Sigurður Pétursson 30
 Sigurður S... 35
 Sigurður Stefánsson, skólameistari í Skálholti 206, 207, 214
 Sigvarður Pétmarsson, Skálholtsbiskup 122
 Simonsen, Simon, Símon dansari frá Dordrecht 10
 Síon, höfuðkirkja Jórsala 144, 146, 147, 175
 Skaaning, sjá Skonning
 Skagafjörður 116, 123
 Skandinavía, sjá Norðurlönd
 Skarðsá í Sæmundarhlíð, sjá Björn Jónsson
Skarðsárannáll 28
 Skálavað í Fljótisdal 108
 Skálholt í Biskupstungum 13, 28, 42, 117, 119, 129, 190, 206
Skálholtsannáll 115, 119, 126
 Skejby við Árósa 227
Skíðaríma 206
 Skonning, Hans Hansen (Hanssøn) prentari, rithöfundur og hringjari í Árósum 30, 31, 42
 Skotland 51, 124
 Skógar undir Eyjafjöllum 26
Skólameistarasögur 207
Skrá um handritasöfn Landsbókasafnsins 31
 Slavonía, sjá Alsír
 Sleggjulækur í Stafholtstungum 31
Snorra-Edda 213
 Snorri, prestur og fylgdarmaður Guðmundar góða 123
 Snorri Sturluson 45–50, 54–60, 115, 116, 127, 128
 Snorri goði Þorgrímsson á Helgafelli 49
 Snæbjörn (sagt að hann hafi ort Kötldræum) 202
 Snæbjörn Stefánsson, prestur í Odda 16, 22
 Sogn 50
Somnium Katlæ, sjá *Kötludraumur*
 Sonnenburg, bær í Brandenburg 65
 Sókrates 81
Specimen Islandiæ non-barbaræ 30
 Spánn 10, 11, 153, 178
 Springborg, Peter 66, 98
 Staður (= Staðarstaður) á Ölduhrygg 117
 Staður á Reykjanesi 206
 Staður í Grindavík 16
 Stafaholt (Stafholt) í Stafholtstungum 115, 116, 121
 Stafholtstungur 31
Stefanus saga, sjá *Stefáns saga*
 Stefán (líklega rangnefni fyrir Sigurð Stefánsson) 207
 Stefán, frumvottur í Jórsölum 133–138, 142–150, 155–170, 172, 174–184, 186
 Stefán, páfi 137
 Stefán Karlsson 13, 31–32, 121, 134, 155
 Stefán Ólafsson, prestur í Vallanesi 65, 74
Stefáns saga 133–140, 144, 145–147, 149–156, 158–164, 167, 169, 170, 172, 174–180, 182, 183, 185–187
 Steinnes, Asgaut 56
 Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi 30, 139
 Stordeland, sjá Storð

- Stord (Stord) við Hörðaland 50
 Storm, Gustav 46–49, 56, 57, 115, 119–121, 126, 129
Stóridómur 20, 210, 211, 214
 Stórólfsvoll í Hvolhreppi 17
 Strabo, sjá Walafrid Strabo
 Surla Sighvatsson, goðorðsmaður á Sauðafelli 111, 115–123, 126–131
 Surla Þórðarson, sagnaritari 115–123, 126–131
Surlunga saga 99, 101, 120
 Sturlungar 127
 Styr Þorgrímsson (Víga-Styr) 100
 Suðureyjar (Hebrides) 51–53, 124, 126, 127, 129
 Surlus 151, 167
 Surtshellir, Surtur 116–119, 121, 123, 125, 126, 128, 129, 131
 Súleman I, Tyrkjasoldán 32
 Svavar Sigmundsson 43
 Svartahaf 7
 Svarthöfði Dufgusson 116, 117, 119, 128
 Sveinn Ásleifarson í Orkneyjum 124, 125, 127
 Sverrir Kristjánsson 11, 12, 14
 Sverrir Tómasson 49, 54, 55, 100, 103, 118, 185
 Svertingur Þorleifsson 116
 Syllingar (Isles of Scilly) við Cornwall 51
 Sýrland 10
 Sæheimur, Sæm (Seim) á Norður-Hörðalandi 50
 Sæmundur Narfason á Neðra-Hálsi 35, 36
 Sættarspillir, sverð 127
Sögubók Jóns Halldórssonar 35
Sögubátur af Þorsteini uxafót, sjá Þorsteins þáttur uxafóts
 Teitur Ísleifsson í Haukadal 49
 Tepy, Karl 12
 Theodosius, sjá Peódósíus
Thesaurus exoticorum oder ... Beschreibung von Túrkey 33
 Thitus, sjá Títus
 Tirs, Catherine, nunna í Münster 78
 Tiberíus, keisari í Róm 150–154, 156
 Títus, sonur Vespasíanusar 153, 154, 156, 161
To bibelske visdomsbøger og deres islandske overlevering 220, 222
Topographia e Historia General de Argel 33
 Torf-Einar, sjá Einar Rögnvaldsson
 Torfi H. Tulinius 109
Tómas saga erkibiskups 133
 Transilvanía 7
Translatio S. Stefani, sjá *Stefáns saga*
 Trípolí (Tarabulus) í Líbýu 9
 Tröllhæna, heilög mær (St. Triduana) 125
 Tumi Sighvatsson, eldri 123
 Tunga, sjá Hróarstunga
 Tünsberg (Tønsberg) í Víkinni 122
Tveggja postula saga Jóns og Jakobs 156
 Tyrkir 7–9, 11, 13–15, 18–23, 26–34, 36, 39, 41–44
 Tyrkirí, sjá Alsír
Tyrkjaránið á Íslandi 1627 31
Tyrkjaránssaga Björns á Skarðsá 13, 14, 33–35
 Tyrkjarí, sjá Alsír
 Tyrkjaríki, Tyrkjaveldi (sjá einnig Alsír, Barbarí, Slavonía, Tyrkirí) 7–9, 12, 24, 29, 32, 33, 35, 36, 42, 43
 Úlástiri, sjá Úlástír
 Unger, Carl Richard 51, 55, 115, 133, 139, 140, 142, 156
 Ungverjaland 7
 Universitetsbiblioteket, sjá Háskóla-bókasafnið
 Uppsalar 221, 222
 Úlástír (Ulster) á Írlandi 56
 Úlfur hinn skjálgi Högnason, landnámsmaður á Reykjanesi 208
 Útsteinn (Utstein) við Rogaland 50
 Valakía, hérað í Rúmeníu 7
 Valland (= Norður-Frakkland) 51
 Valona (Vlórë), bær í Albaníu 9

- Valtýr Guðmundsson 120
 Vdsteenn, Vdstein, sjá Útsteinn
 Vedel, A. S. 58
 Verónfka í Jórsölum 151, 153, 154, 156, 186
 Vespasianus, landsstjóri á Spáni, síðar keisari í Róm 150–154, 156, 161
 Vestfirðir 115
 Vestmannaeyjafólk 16
 Vestmannaeyjar (Eyjar) 11, 13–20, 22–25, 27, 28, 42, 43
 Vestmannaeyjasýsla 20, 26
 Vestur-Indíur, Vesturheimseyjar (De Vestindiske øer) 8, 224
 Vésteinn Ólason 209
 Vigdís Er... 35
 Vigfús Gíslason, sýslumaður 17, 27
 Vigfús Hannesson úr Vestmannaeyjum 26
 Vigfús Jónsson, prestur í Hítardal 207
 Vigfús Sigurðarson, hersir 99
 Vigur á Ísafjarðardjúpi 30, 31
 Vilhjálmur, bróðir Kötlu á Reykjanesi 203
 Vilhjálmur helgi, Skotakonungur 124
 Vilhjálmur Finsen 120
Víga-Glúms saga 99
 Víga-Glúmur, sjá Glúmur Eyjólfsson
 Víga-Styr, sjá Styr Þorgrímsson
 Volusianus, vinur Tíberíusar keisara (sjá einnig Albanus) 151, 154, 155, 160, 174
 Wackernagel, Philipp 66, 78
 Walafrid Strabo 32
 Walland, sjá Valland
 Watt, W. Montgomery 29, 43
 Westergaard, Julie Marie 219
 Westergård, Else Grete 227
 Westergård-Nielsen, Christian 57, 74, 173, 219–227
 Widding, Ole 133–137, 139, 140, 142, 147, 149, 154, 166–170, 177–179, 226
 Wild, Johann, frá Nürnberg 12
 Wilde, Oscar 131
 Williams-Krapp, Werner 136, 180
 von Wilpert, Gero 63
 Wimmer, Ludvig F. A. 223
 Wittenberg á Þýskalandi 222
 Wolf, Kirsten 67, 152
 Worm, Ole 45, 46, 49, 54, 55, 59, 211, 212
 Xerxes, Persakonungur 78, 79, 88, 91, 94
 Ynglingar 48
 Zafrulla Khan, Muhammad 8
 Zebaot Jahve 81, 91, 94
 Zimányi, Vera 33
 Þeódósíus, keisari 161, 162, 177
 Þinganes (Þingenes) á mörkum Hörðalands og Sogns 50
 Þingvellir 29, 223
 Þjóðólfsþagi í Holtum 15
 Þjóstarssynir, sjá Þorgeir, Þorkell og Þormóður
 Þorbjörn á Hóli í Hrafnkelsdal 101, 102, 107
 Þorfinnur jarl (sjá einnig Einar Rögnvaldsson) 53
 Þorfinnur Haraldsson á Katanesi 124
 Þorgeir Kjartansson 211, 214
 Þorgeir Þjóstarsson, goðorðsmaður í Þorskafirði 101, 102, 104, 105, 107, 108
 Þorgerður í Vestmannaeyjum 21
 Þorgerður Ólafsdóttir á Ofanleiti 43
 Þorgils, föstri Ara í Kötluhraumi 201
 Þorkatla Hergilsdóttir á Reykhólum (sjá einnig Katla) 205, 207, 208
 Þorkell Jóhannesson 14
 Þorkell leppur Þjóstarsson í Þorskafirði 97, 101, 102, 104, 105, 107–110
 Þorlákur Skúlason, Hólabiskup 14, 16, 21, 22
 Þorlákur helgi Þórhallsson, Skálholtsbiskup 116, 118, 119, 121, 122
Þorláks saga helga 119
 Þorleifur spaki á Upplöndum 123
 Þorleifur Björnsson á Reykhólum 173
 Þorleifur Þórðarson, goðorðsmaður í Görðum 127
 Þormóður Torfason 206–208
 Þormóður Þjóstarsson í Görðum 108

- Þorskafjörður í Austur-Barðastrandar-
 sýslu 208
 Þorsteinn langabein, fylgdarmaður
 Sturlu Sighvatssonar 116, 118, 119
 Þorsteinn Helgason 44
 Þorsteinn Ormsson í Vestmannaeyjum
 15, 24, 26
 Þorsteinn Sveinsson 17
Þorsteins þáttur uxafóts 35, 36
 Þorvaldur Thoroddsen 213
 Þóra Guðmundsdóttir á Ferstiklu 36
 Þóra Jasparsdóttir í Vestmannaeyjum
 27
 Þórdís Halldórsdóttir 212
 Þórður Pétursson, lögréttumaður á
 Innra-Hólmi 191
 Þórður Sturluson, goðorðsmaður 117, 128
 Þórir jökull Steinfinnsson 117
 Þrándheimur 67
 Þrándur mjóbeinn, landnámsmaður 205,
 206
 Þuríður spaka Snorradóttir 49
 Þúfa í Kjós 35
 Þýskaland 76, 83, 222
 Ægisif, kirkja í Miklagarði 109
 Ögvaldsnes (Avaldsnes) í Körmt 50
 Öngulseyjarsund (Menai Strait) við
 Wales 56
 Örlygsstaðir í Blönduhlíð 130
 Örnólfur Thorsson 118
 Örafi 67
 Østlandet í Noregi 56, 59

